VILÁG-TÖRTÉNET

3. (35.) évfolyam 2013. 4.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

DEMETER GÁBOR
A HATALOM ÁTMENTÉSE ÉS MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK AZ ÁTALAKULÓ BALKÁNON

MISKOLCZY AMBRUS
A VASGÁRDISTÁK SPANYOLORSZÁGI ÚTJA ÉS A NAGY TEMETÉSEK

SZ. BÍRÓ ZOLTÁN
AKIK MEGGYŐZŐDÉSBŐL KOLLABORÁLTAK

MITROVITS MIKLÓS
HUSÁK ÉS KÁDÁR

SZEMLE
MOLNÁR ANTAL, BEBESI GYÖRGY, GERGELY MARIANNA, KOVÁCS BÁLINT, ELEK ANITA, KOVÁCS TAMÁS ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

3. (35.) évfolyam 2013. 4.

Szerkesztők
Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Pálosfalvi Tamás (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Tanulmányok

Demeter Gábor: A hatalom átmentése és megélhetési stratégiák az átalakuló Balkánon 393

Fiziker Róbert: Az osztrák Trianon. A saint-germaini békeszerződés 429

Miskolczy Ambrus: Éljen a halál? A vasgárdisták spanyolországi útja és a nagy temetések 451

Lagzi Gábor: Tekintélyuralmi rendszerek a Baltikumban a két világháború között. Hasonlóságok és különbségek 477

Artur Patek: A mauritiusi zsidó száműzöttek (1940–1945) 499

Sz. Bíró Zoltán: Akik meggyőződésből kollaboráltak. Gondolatok egy orosz dokumentumkötet kapcsán 515

Mitrovits Miklós: Husák és Kádár. A csehszlovák–magyar viszony kibékülés és konfliktus között (1968–1989) 531

Egedy Gergely: A brit örökség védelmében. Kirk Amerika brit kultúrájáról 549

Szemle

A cseh ferencesek a késő középkorban (Molnár Antal) 563

Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején (Bebesi György) 568

Az európai gazdaságtörténet tankönyve (Gergely Marianna) 573

Új kézikönyv az európai kitelepítésekről és etnikai tisztogatásokról (Kovács Bálint) 576

Szlovákia a két világháború között (Elek Anita) 578

Bori munkaszolgálatosok (Kovács Tamás) 582

DEMETER GÁBOR

A hatalom átmentése és megélhetési stratégiák az átalakuló Balkánon

Jelen tanulmányunkban[1] megkíséreljük bemutatni a bolgár történetírásban utóbbi tíz évben végbement szemléletbeli és módszertani változásokat, mégpedig oly módon, hogy a történetírás új hullámát képviselő művek közül néhányat kiemelve az újabb keletű nézeteket ütköztetjük a korábbi állásfoglalásokkal egy-egy korábban is vitákra okot adó problémakör kapcsán. A tanulmány tehát egyszerre problémaközpontú és polemizáló, s amellett hogy bepillantást enged a bolgár történetírást érintő változásokba, tényanyaga a viták ismertetésén túl többletinformációkat is szolgáltat a keretek újraértelmezéséhez.[2] Vizsgálódásunkat az oszmán uralom alatti Bulgária társadalmi-gazdasági berendezkedésének problémái köré csoportosítottuk két, társadalom- és gazdaságszerkezetét tekintve különböző korszak eltérő aspektusból és különböző módszerekkel történő megközelítésén keresztül.

Új irányzatok, módszerek és régi problémák a bolgár történetírásban

A 18. századi változások közül a csiftlik (mint a központi költségvetés számára gazdasági tervezési egységként szolgáló paraszti telek), valamint az aszkeri réteg bomlásának vizsgálati módszereit és a folyamat értelmezésének eredményeit mutatjuk be (kitérve arra, hogy milyen további elemzési lehetőségeket nyújt a forrásanyag). A 19. századi folyamatok közül pedig a bolgár elit megszerveződéséhez, tevékenységének értékeléséhez és a központi (oszmán) modernizációhoz kapcsolódó ambivalens – aktuális politikai felhangoktól sem mentes – történetírói hozzáállásokat mutatjuk be. Mivel a hatalomgyakorlás technikáinak, szerkezetváltások esetén pedig a pozíciók átörökítésének módja az elit szemszögéből kulcsfontosságú (így volt ez például az ajánok 18. századi megjelenése idején is, de 1878 körül is), az 1878 utáni periódusból – elsősorban módszertani modernsége miatt – az elit ki- és átalakulásának szociológiai szempontú (kapcsolattörténeti) feldolgozását mutatjuk be.

1 A publikáció az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

2 Terjedelmi korlátok miatt a bemutatandó művek köre erősen szelektált, de válogatásuk a történetírásban végbemenő folyamatok érzékeltetésére alkalmas módon történt.

A bolgár történetírás állásfoglalásának módosulását sok esetben nem az újabb adatok előkerülése, hanem a meglévő adatok átstrukturálása, újraértelmezése, újabb vizsgálati szempontok és módszerek közbeiktatása határozza meg. Ez utóbbiak közül kiemelkedik a mikrotörténet, az ökológiai szemléletű történetírás (zömmel agrártörténeti alapokon), a szociológiai szemléletű társadalomtörténet (az elitek szerepének újraértelmezése, mikroszociális stratégiák), a társadalmi kapcsolatok, hálózatok története és a kliometrikus adatfeldolgozás.

Kiindulópontunk az, hogy a Balkánt illetően a különböző történetírói iskolák közötti párbeszéd és (ön)reflexió a kutatási keretek szabadabbá válása ellenére sem megfelelő. A regionális szemléletű germán és angolszász komparatív gazdaság- és társadalomtörténeti munkák gyakran nélkülözik a balkáni nemzeti történetírói iskolák munkáinak mélyebb és alapos vizsgálatát,[3] az angolszász szerzők fáziskésésben vannak, és az adott országban érvényes historiográfiai tendenciákkal sincsenek mindig tisztában; a nemzeti történetírói iskolák pedig figyelmen kívül hagyják a szomszédok eredményeit (ha egyáltalán vannak). Ennek következtében az egymásnak ellentmondó adatok közül az épül be a szintézisekbe, amely vagy jobban illeszkedik a kirajzolódó koncepcióba (a kiragadott példák veszélye),[4] vagy ideológiai szempontból nem kompromittálódott írásból származik.[5]

A bolgár történetírás sokáig külön kezelte a Török Birodalom és a bolgár földek gazdaság- és társadalomtörténetét, az előbbiből csak a politikatörténeti eseményeket átvéve. Kétségtelen, hogy a bolgár oszmanisztika legalább egyszer jelentős nemzetközi vitát is generált Georgi Gandev számításai kapcsán (csökkent-e a szláv-keresztény népesség az oszmán uralom alatt, vagy az összeírások pontatlanok), de ez a kérdés ma sem jutott nyugvópontra, miként a csiftlik–goszpodarlik vita is tekintélyes múltra tekint vissza (s ennek is több értelmezési szintje van: a nagybirtok kialakulásának módjai, termelékenysége, illetve a parasztság terheinek változása szempontjából egyaránt vizsgálható), de a bolgár történetírás inkább a nyugati történetírói tendenciák átvételében, mintsem befolyásolásában jeleskedik. Dimitar Koszev és Hriszto Hrisztov idején a társadalomtörténetben a közelmúltig a koegzisztencia helyett a különbségeken (osztály, vallás, vagyon stb.) volt a hang-

3 Műveik inkább a gazdasági és társadalmi makrostruktúrák elemzésére vonatkoznak, noha a bolgárok által összegyűjtött alapadatok és statisztikák a lokális jellegű, mikroszintű, térben és időben egyaránt komparatív vizsgálatokat is lehetővé teszik. Ezek mélyreható elemzését a bolgár történészek módszertani hiányosságok, a nyugatiak pedig hozzáférési problémák és nyelvi kompetenciák hiánya miatt nem vállalták magukra, sok lehetőséget hagyva kiaknázatlanul. A török munkákat 1990 előtt általában jobban ismerték az angolszászok, mivel azok jóval többet publikáltak angolul. A nyugaton máig etalonnak tekintett Palairet, 1997 például Ljuben Berovnak csak négy, Lampe pedig egyetlen művét citálja, míg e sorok írója 1982 előtt 16, utána 8 tanulmányt ismer a szerzőtől (de ebből csak egy német, kettő francia és négy angol nyelvű).

4 Egy konkrét példa: Lampe a csiftlik-nagybirtok 19. századi jelentéktelenségét bolgár földön azzal támasztja alá, hogy egy bolgár szerző szerint csak a parasztság 10%-a dolgozott rajta. Ez egyrészt ellentmond egy másik bolgár adatnak (20%), másrészt annak, hogy a földek 20%-a volt csiftlik a termelés 40%-át adva – az első adatot hitelesnek elfogadva a csiftlik munkaerőegységre vetített termelékenysége igen magas lenne, ami ellentmond a jobbágymunka hatástalanságáról szóló elméletnek.

5 Noha egy ideológia önmagában még nem változtatna egy adat relevanciáján. Galabov két világháború közötti, a török kori gazdaság- és társadalomtörténetről publikált adataira például később is gyakran hivatkoztak.

súly, mintha két teljesen elkülönült millet, illetve árulók és hősök, egyértelműen progresszív és retrográd személyek és rétegek éltek volna egymás mellett. 1989 előtt Sztrasimir Dimitrov, majd Marija Todorova modern szemlélete (Midhat pasa agráriumot érintő rendelkezéseit elemző, illetve a demográfiai sajátosságok és társadalmi szokások átalakulását érintő korai tanulmányai, valamint a brit és török politikai elit származásának, reprodukciójának, képzettségének szociológiai módszereket felhasználó összevetése)[6] volt üdítő kivétel. Jellemző, hogy egy nemzeti szempontból kényes téma – Midhat korszakának 2010-es feldolgozása Milena Tafrova tollából – még mindig általánosságokat ismétel (de ezúttal legalább példákkal jól alátámasztva és érvekkel körülbástyázva), ahol pedig konkrétumok vannak, ott is megmarad az intézményi és jogi keretek kritikájánál, s alig tudja háttérbe szorítani a sérelempolitikát. Midhatról pedig bolgárul egyetlen életrajz jelent meg a közelmúltban, az is inkább ismeretterjesztő, mint tudományos jellegű.[7]

1990 után a történetírókra – így az oszmanistákra – nehezedő politikai nyomás enyhült. Módszerei modernsége miatt illik a korábbi generációból megemlíteni a rendszerváltás idejének tudós-politikusát, Ljuben Berovot, aki inkább gazdasági szemléletű gazdaság- és társadalomtörténész, illetve az Annales-iskola bulgáriai korai képviselője volt, mintsem oszmanista, de igen nagy hatású. Munkáiban a föld- és élelmiszerárak, illetve a bérezés szekuláris ingadozását vizsgálta (longue durée), feltárta a kereskedelmi és termelői árak különbségeit, ezek hatását a tőkeakkumulációra és a szállítási árak módosulásának hatását a mindenkori haszonra a vasútépítés járulékos következményeivel egyetemben.[8] Vizsgálta a társadalmi olló kinyílását és a hivatalnokréteg lojalitásának összefüggését jövedelmi viszonyaival és annak változásaival.[9] Tevékenysége tehát párhuzamba állítható a nyugati szociológiai, de a regionalista iskoláéval is (Maddison, Pamuk, Williamson).

Gazdasági és módszertani szemléletét Martin Ivanov viszi tovább (a legjobb bolgár gazdaság- és társadalomtörténészek közgazdász végzettségűek), illetve a bolgár kliometria vezéregyénisége, Juri Todorov.[10] Az előbbi nem a kontrafaktuális módszer (mi lett volna ha...) meghonosításának tétova és elnagyolt kísérlete miatt kiemelkedő,[11] s nem is azért, mert Palairet és Lampe véleményével, valamint Maddison módszertanával szembeszállva bebizonyította, hogy az eddigi bolgár GDP-becslések helytelenek (beleértve saját, két egymásnak ellentmondó verzióját is), így az sem állapítható meg, hogy 1850–1912 között növekedett vagy pedig csökkent a bolgár GDP. Sokkal inkább a bolgár multipozicionális elit kapcsolati

6 Todorova, 1972; Todorova, 1983; Todorova, 1978.

7 Tafrova, 2010; Bakardzsieva, 2009. Bár a témáról szóló írások száma 1990 után megszaporodott Bulgáriában, Midhat megítélése máig ambivalens, hiszen modernizátorként nem bolgár érdekeket volt hivatott szolgálni, mégis sokat profitáltak tevékenységéből a bolgárok. Sarova, 1991 és Pletnyov, 1994, illetve Bakardzsieva, 1996.

8 Berov, 1980; Berov, 1981; Berov, 1984/a; Berov, 1988; Berov, 1975.

9 Ugyanezt Findley a Török Birodalom kapcsán 1986-ban publikálta, Berov tehát nem maradt le az aktuális európai trendektől. Findley, 1986.

10 Todorov, J., 2000.

11 Ivanov, 2006.

hálójának szociológiai szemléletű feldolgozása miatt érdemel figyelmet,[12] illetve azért, mert hosszú idő óta ő az első, aki – igaz, a gazdasági világválságok pénzügypolitikája kapcsán társszerzővel – bolgár témával bolgárként impakt faktoros gazdaság- és társadalomtörténeti lapban jelent meg.[13] Az imént említett „GDP-verseny" részben a bolgár EU-csatlakozással járó várakozások és frusztrációk historiográfiai leképeződése: annak a dilemmának a kivetülése, vajon a globalizáció és a birodalmi keretek, vagy a függetlenség hoz(ott) fellendülést, párhuzamot vonva az első globalizáció (az oszmán éra), valamint a jelenkor között. A GDP korszakonkénti alakulása (alakítása) kihat a múlt értelmezésére is, mely egyes társadalmi-politikai csoportok önlegitimációs forrásaként szolgálhat.

Az oszmanisták legjobb tradícióit (Elena Grozdanova, Bisztra Cvetkova, Sztrasimir Dimitrov, Vera Mutafcsieva, Evgeni Radusev) követi Sztefka Parveva, ötvözve a gazdaság- és társadalomtörténetet, a kultúr- és mentalitástörténetet modellekben és típusokban gondolkodva. Mikrotörténetírást egyaránt művel, s hatott rá a geográfiai iskola is (Braudel). De mikrotörténeti, illetve ökológiai szemléletű munka Nadja Manolova-Nikolova járványokról és a társadalomról szóló könyve (2004), amely egyszerre elemzi a járványok okait, terjedési módját, sebességét és társadalmi-gazdasági következményeit, valamint az ellenük alkalmazott népi gyógymódok és állami intézkedések hatásait, továbbá a karizmával bíró spirituális személyek fellépésének motivációit és következményeit.[14] Idesorolható Olga Todorova útleírásokon és végrendeleteken alapuló nőtörténete (2004),[15] amelyből Parveva is merít. Szvetla Janeva bolgár adóbérlők pozícióját elemző, a gazdasági és kapcsolati tőke politikai tőkévé alakulásáról szóló, (bulgáriai) oszmán források alapján megírt műve (2011)[16] szintén követi az elődök nyomdokát, de már nem jellemzi az a tudathasadásos ambivalencia (a bolgár társadalmi elit egyszerre osztályellenség és nemzetteremtő), mint korábban.

A 18. századdal foglalkozó oszmanisták igazából szerencsésebb helyzetben is voltak, mint például Szlavka Draganova, a 19. századi bolgár vidéki társadalom legjobb ismerője, hiszen a 18. század kutatóira nem vetül rá a modern állam megteremtésének árnya, a megújhodás és a függetlenség kutatóinak ideologikus és idealisztikus erőlködése. A 2012-ben elhunyt Virzsinija Paszkaleva munkáiban,[17] akárcsak Draganova műveiben az adatközlés, a (kétségkívül alapos) leíró jelleg dominál: analizáltak, nem szintetizáltak, regionális eredményeiket nem hasznosították komparatív módon, az analízisben rejlő módszertani lehetőségeket sem aknázták ki messzemenően, mint ahogy például Berov tette, vagy Sztefka Parveva és Hriszti-

12 Ivanov, 2009.
13 Ivanov–Tooze, 2007; Ivanov, 2007–2008.
14 Manolova-Nikolova, 2004.
15 Todorova, O., 2004.
16 Janeva, 2011.
17 Paszkaleva, 1986. Paszkaleva a 18. század második felének szakértőjeként sem kerülhette meg a történelem nagy alakjainak és sorsfordító eseményeinek propagálását. A kereskedelmi kapcsolatok vizsgálata látszólag ideológiailag semleges. Más kérdés, hogy sok kereskedő leszármazottjának a külpolitikai szimpátiáját a család tradicionális kapcsolatai határozta meg, például Radoszlavov, Gesov.

jan Atanaszov teszi ma.[18] Az új generáció másképp szocializálódott, másképp is ír, de a fő vonulatok mégis kivehetők maradnak.

A modern bolgár történetírásra elsősorban az angolszász irányzatok hatottak. A ma Holm Sundhaussen neve fémjelezte német statisztikai iskola inkább az 1980-as, 1990-es évek (Ljuben Berov, Szlavka Draganova) analíziseire és szintéziskísérleteire volt hatással (bár áttételesen a német szociológiai iskola beszivárgása is jellemző – angolszász közvetítéssel). A divatos szociológiai, kulturális antropológiai elméletek és új, közgazdasági-statisztikai módszerek megjelenése, a jelenkori folyamatokkal vont párhuzam, a történeti kérdések ideológiáktól sem mentes aktualizálása a balkáni fejlődés menetének és jellegének újraértelmezéséhez vezetett nemcsak a bolgár, hanem az angolszász történetírásban is, amely két fő vonulatra bomlott. A klasszikus, komparatív gazdaságtörténeti feldolgozások mintáját követő irányzat Lampe Spulber művein építkezik, Palairet (1997) pedig felismerhetően Lampe és Quataert koncepcióját használja fel (haladja meg szándékai szerint).

A másik irányzat, a regionális tudomány kliometrikus vonulata (mely a geográfia, a történeti statisztika és a közgazdaságtan elemeit ötvözi), komparatív módon ugyan, de zömmel makrogazdasági szinten vizsgálódik. A társadalmi aktorok vizsgálatával viszont mindkét „nyugati" irányzat adós marad, azt jórészt a nemzeti történeti iskolák ideológiai ellentétekkel terhelt munkáira hagyva – és némi fáziskésésben lévén, sajnos –, azokra hagyatkozva tárgyalja.

A tisztán gazdaságtörténeti iskola Bulgáriában is megfigyelhető volt: a sztálinista-marxista Zsak Natanra igen gyakran hivatkoznak a nyugati szerzők, de idetartozik Cveta Todorova és a módszertanilag nála kevésbé kifogásolható és műveiben emberközpontúbb Vaszil Vaszilev.[19] Szintetizáló, modern bolgár gazdaság- és társadalomtörténet viszont nem létezik, nemcsak a balkáni komparatisztika hiányában, de még hazai, bolgár viszonylatban sem: a legközelebb ehhez Rumen Daszkalov jutott (2005),[20] aki viszont éppen az 1878 előtti időszakkal nem foglalkozik (noha egy strukturalistától ez elvárható lenne). Daszkalovot dicséri, hogy Berovval ellentétben, akinél a megélhetés áll a középpontban, az életmód kérdéseire – mint tisztálkodás, kultúra, egészségügy, szórakozás – sokkal jobban fókuszál, miként a politikai elit és támogatói körük (a hadsereg és a bürokrácia) is komoly (tudományos, nem ideológiai) kritikai elemzést kap. Daszkalov nem azt vizsgálja, hogy milyen gazdasági-társadalmi berendezkedés lett volna helyes, hanem azt, hogy a kitűzött célok mennyiben nem valósultak meg, és ennek mi lett a következménye. Daszkalov fedezi fel újra a két világháború paraszti életének tudományos alaposságú vizsgálatát elvégző, de 1945 után elhallgat(tat)ott Janaki Mollov és Pavel Egorov munkáit. Ezzel szemben Berov korai átfogó művei kiragadott példákkal dolgoz-

18 Atanaszov, 2008. Műve azért is érdekes kísérlet, mert a vidini szidzsileket Nikolaj Todorov már elemezte *The Balkan City* című művében, de ehhez képest Atanaszov szemléletében és tartalmában is tud újat mondani a végrendeletek társadalmi rétegek szerinti csoportosításával, elemzésével.

19 Natan, 1969; Todorova, C., 1971; Todorova, C., 1980; továbbá Vaszilev, 1957; Vaszilev, 1958; Vaszilev, 1960; Vaszilev, 1962.

20 Daszkalov, 2005.

nak,[21] tehát kissé egyoldalúak, noha módszertanilag magas színvonalúak. Tanulmányai[22] felhasználják-meghaladják például Draganova statisztikai összesítéseken alapuló munkáit (éppen eme alapkutatások tették lehetővé a következő szint elérését).[23] Berov 1989 után pedig a történetírást az aktuálpolitika szolgálatába állítja (a protekcionizmus és a szabad piaci kereskedelem gazdasági következményeinek kvantifikálása).[24]

A nyugati regionalista irányzat egyértelmű képviselője Martin Ivanov, hiszen statisztikai módszerei, képzettsége és vizsgálati szempontjai (a lokális és az emberközpontú hiányzik) alapján közgazdászként elemez regionális jelentőségű történeti kérdéseket. Erre egyébként nyugati kapcsolatrendszere alapján is következtetni lehet. Történészként nem tud teljesen független maradni a mindennapi politikától, legjelentősebb művében a politika, a gazdaság és a közösségek összefonódását veti össze komparatív módon 1878–1944 és 1989–2005 között.

Az anyagi-szellemi függetlenség hiánya egyébként máig jellemző a bolgár történésztársadalomra. Ivanov az állami levéltár igazgatója (pályázott a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete vezetésére is). A Nov Balgarszki Universzitet egy másik kutatói központ, amely általában a politikai jobboldalhoz közelebb álló erőket tömörít. A Gutenberg, valamint a Ciela kiadó (mely nemcsak külsejében, de a kiadott művek tartalmát illetően is igényes) egy újabb centrum. A palettát színesíti a Veliko Tarnovó-i iskola (választásföldrajz, korrupció, diplomácia). A kiadók közül még meg kell említeni az IMIR-t (International Center for Minority Studies), mely kisebbségi kérdésekkel foglalkozik (albánok, romák, Bulgária demográfiai összeomlása, migráció), s átfogó, történeti korokon átívelő, problémacentrikus, bilingvis (!) kötetei – melyek szerzőinek sorában a nagyok (Antonina Zseljazkova, Bobi Bobev, Marko Hajdinjak) mellett a fiatalok, illetve a bolgár történelemmel foglalkozó külföldiek (a japán Sahara) is helyet kapnak – az interneten is hozzáférhetők.[25] Az állami levéltár forráskiadása is példaértékű: az „Arhivite govorjat" gyakran a financiális támogatások korlátaival küzd, így a szerzők pályázatokon keresztül szereznek pénzt munkájuk kiadására.[26]

21 Berov, 1974; Berov, 1978.

22 Berov, 1984/b.

23 Draganova, 1977/a; Draganova, 1977/b; Draganova, 1980/a; Draganova, 1980/b; Draganova, 1983; Draganova, 1985; Draganova, 1988; Draganova, 2005.

24 Berov, 1989. 667.

25 http://www.imir-bg.org/index.php?do=books.

26 Ennek köszönhető, hogy egy-egy projekt lezárása akár több évig is eltarthat, viszont egyszerre több fronton folyik a források publikálása (így van olyan forráskiadás, amelynek az első kötete már régebben megjelent, de a második még várat magára, illetve a finanszírozóktól függően előtérbe kerülnek egyes forráscsoportok – például a Nemzeti Bankra vonatkozó iratanyag). Megjelent már a raguzai kereskedők pénztárkönyve (két kötet), Kimon Georgiev összes irata, Ignatyev gróf konstantinápolyi követ levelezése két kötetben, a VMRO tevékenysége 1903–1913 között, a bolgár diplomácia és a hármas szövetség kapcsolatrendszerének iratanyaga két kötetben, török dzsizje-összeírások a 17. századi Balkánon, III. Borisz cár az angol diplomáciában (két kötet), a Noel Buxton és James Bourchier nevéhez köthető Balkan Committee dokumentumanyaga, a Sztoilov-kormány (1883–1889) és Ausztria–Magyarország diplomáciai kapcsolatainak iratai, az 1871-es nemzeti egyházi zsinat dokumentumai, az oroszok szerepe a bolgár államszerkezet kiépítésében (1878–1885), az 1878. évi szófiai ideiglenes kormányzat iratanyaga stb.

A hagyomány tehát nem lebecsülendő, s elismerésre méltók a történettudomány megújítására tett kísérletek is, melyeket a bevezetőben vázolt három problémakörre vonatkozó újabb szakirodalom alapján mutatunk be.

A csiftlik és az aszkeri réteg válsága – megélhetési stratégiák és az életszínvonal változása az oszmán vidéken és városokban a 18. században

Számos érv szól amellett, hogy Sztefka Parveva itt elemzendő könyve[27] a magyar kutatók számára is hasznos lehet. Az egyik, hogy a bolgár nyelvű kötet gerincét adó tanulmányokat az Isis Press is kiadta angol nyelven,[28] s az oszmanisztikában kicsit is jártas kutatók számára világos, hogy aki ezen a fórumon megjelenik, nemzetközi elismertségre tesz szert. A második érv, hogy a magyar oszmanisztika és orientalisztika a világban is jegyzett, így a korszakot és térséget kutatók számára mindenképpen hasznos a tájékozódás (akár komparatisztikai, akár módszertani-értelmezési szempontból). A harmadik érv, hogy előzményei ellenére Parveva könyve nem tanulmányok összessége, hanem egy egységes gondolati ív mentén felépített problémaközpontú korrajz. A probléma pedig gazdasági-társadalmi: a csiftlik (itt paraszti telek, nem pedig nagybirtok jelentésben) mint gazdasági alapegység 18. századi bomlását követő átstrukturálódás társadalmi következményeit mutatja be a módszertanilag sokoldalú szerző, miközben összeveti az eltérő szerveződési formák (város és falu) és különböző társadalmi csoportok (rája és aszkeri réteg) stratégiáit. És ez egy újabb érv a mű – és rajta keresztül a megújuló bolgár történetírás – szemléletének ismertetéséhez. A társadalmi és gazdasági egységek működőképességének elemzése ugyanis nemcsak a gazdaságtörténeti és kliometrikus elemző módszereket öleli fel, de a mikroszintű (faluközösségen belüli) adaptáció, a makroszociális stratégiák (muszlim hitre térés, elvándorlás, gabonatermesztésre vagy olajos magvak termesztésére történő átállás a gazdasági lehetőségek függvényében) és az állam felől érkező kihívások elemzése is megjelenik. Az egyes társadalmi rétegek sorsának (komparatív) vizsgálata éppúgy hangsúlyos, mint a gazdasági stratégiák életképességének elemzése. A szerző – szakítva a bolgár hagyománnyal – nemcsak bolgár, hanem balkáni példákon keresztül ismerteti meg az olvasót a változások tendenciáival, ami a bolgár történetírásban is ritka jelenség, csakúgy, mint a többi náció történetírói iskoláira való reflexió. A bolgár elzárkózásból kitörő Sztefka Parveva úgy ötvözi a kelet-európai és nyugati történetírás sajátosságait, hogy mindnek az erényeiből merít.[29]

27 Parveva, 2011.

28 Parveva, 2009/a.

29 A Nyugaton leginkább ismert bolgár gazdaság- és társadalomtörténész Nikolaj Todorov is bolgár példákból kiindulva írta meg híres könyvét a balkáni városokról. Todorov, N., 1983. A valóban balkáni méretekben gondolkodó Ljuben Berov, a bolgár komparatisztika egyik atyja hiába írta meg *Az árak mozgása a Balkánon a 16–19. században és az európai árforradalom* című alapművét, máig nem fordították le

Parveva az oszmán adóösszeírások alapján nemcsak a falvak vagyoni állapota közötti különbségeket méri meg viszonylag pontosan, de az általa vázolt módszertan alapján a településeken belüli társadalmi tagolódás vázolására is van lehetőség – ezt a társadalmi presztízs alapján Parveva is elvégzi, de a kalkulált jövedelemszint alapján jelen tanulmány sorain belül kíséreljük meg.

Parveva könyve első részében olyan forráscsoportokkal dolgozik, melyek szórt adatokat vagy puha változókat szolgáltatnak: ilyen a vásárok, járványok, természeti veszélyek társadalmi szerepe; megjeleníti az ünnepek és a hétköznapok világát, a vallás szerepét és az államhatalommal való érintkezés szabályait, rítusait. Itt mutatja be a vizsgálata kereteit adó földrajzi tér természet- és társadalom-földrajzi sajátosságait és a kronológiai előzményeket, a 17. század eseményeinek hatásait. Noha narratívája egészen más, mégis műve a rankei *„wie es eigentlich gewesen"* szellemében közli az értelmezési keretként szolgáló oszmán forráscsoportok lefordított változatait is, lehetőséget adva a konstrukciók megkérdőjelezésére vagy továbbgondolására. A kötet második része a 18. századi vidéki (falusi) társadalom vizsgálatát adja Edirne környéki és peloponnészoszi falvak példáján, felhívva a figyelmet egy külön fejezetben a *raijet csift* (paraszti telek) sajátosságaira és a fokozódó társadalmi differenciálódás hatására bekövetkező széthullásának következményeire az egyén, a közösség és az állam szemszögéből egyaránt; itt bemutatva az eltérő érdekű társadalmi csoportok (aszkeri réteg és ráják, az utóbbin belül a papság, új muszlimok, nők és a mesteremberek) földpolitikáját és megélhetési stratégiáit. A kötet harmadik része ugyanezeket a sajátosságokat a balkáni és a peloponnészoszi városok esetében vizsgálja meg (természetesen itt is közölve az összeírások eredeti adatait). Az egyes gazdasági ágazatok és társadalmi csoportok mellett a két eltérő várostípus („balkáni" és „peloponnészoszi") összehasonlítására is sor kerül.

Milyen volt az a balkáni oszmán világ, melyben a parasztságnak (rájáknak) meg kellett találnia a helyét? A 18. századot a három korábbi nagy „intézmény" felbomlása és az azok átalakulásából való profitálás jellemezte, ez pedig az aszkeriréteg, a miri (állami) birtok és a raijet csiftlik. A társadalmi mobilitás tehát megnőtt ezekben az időkben.[30]

nyugati nyelvre, noha módszertanilag (napjainkig!) megállja a helyét, és felveszi a versenyt bármelyik angolszász szerző munkájával. Berov, 1976.

30 A szultán és a helyi apparátus közé több hierarchikus lépcső is beiktatódott, azaz nem mindenki a szultántól függött, s a hűbéri láncolatban lévő személyek egyre gyakrabban – bár illegálisan – birtokoltak és örökítettek javakat (az aszkerik éppúgy, mint az adóbérlők). A Balkánon egyre gyakoribbá vált, hogy az aszkeri réteg és a muszlim millet összefonódott. Míg Ankarában 1785-ben az adókötelesek és adó alól felmentettek aránya 19:1 volt, és az adózás terjedése a város létszámának csökkenését eredményezte, addig a Balkánon az aszkeri csoportba bekerülő (például az adóbérlők, de az adószedők is), magukat bevásárló muszlimok így menekültek meg a súlyos adók elől. Az aszkerik között ráadásul keresztény is akadt (például az ankarai helyőrség nagyobbik része is az volt). De fordított irányú társadalmi mozgás is megfigyelhető volt: Boszniában a muszlim szláv parasztokra nemcsak tizedet, de fejadót, majd egy új rendkívüli adót (*taksit*) is kényszerítettek, miközben harcolniuk is kötelességük volt. Az aszkeri rendhez való tartozásuk elismerése érdekében ezek a parasztok a csatlakozó janicsárokkal együtt a század közepén fellázadtak, s a kormányzat végül elismerte adómentességüket. De 1768-ban újra rájuk kényszerítik az adót, azaz újfent a ráják sorai között találjuk őket.

A korábban gazdasági szempontból viszonylag homogén parasztság vagyon (földbirtoknagyság) szempontjából 1730 körül már jelentősen differenciálódott: a Parveva által vizsgált 21 Drinápoly környéki faluban a gazdák 9%-a 4–12, 20%-a pedig 2–4 csiftet bírt. A rájára mint termelőerőre épülő, uniformizált és a központi hatalom szempontjából kiszámítható jövedelmet biztosító gazdasági és adózási egység, az átlag 10 hektár nagyságú *raijet csift* elvesztette funkcióját. A társadalom belső differenciálódását nem követte a földek újraosztása, sem a csifthez központilag tartozó adóterhek módosítása.[31] A *mukataa* keretein belül beszedett adó valóban aránytalanságokat mutatott a régión belül, akár az egy főre eső, akár az egy dönümre (0,1 hektár) jutó adót vesszük. Ez sok társadalmi feszültséget eredményezett. Az egyik példaként elemzett faluban, Karaagacsban például az egy háztartásra jutó földbirtok nagysága fele volt a mihalicsinak, de az egy háztartásra jutó adó összege azonos, így egységnyi földterületet Karaagacsban nagyobb teher illetett. Azaz a társadalmi differenciálódás gyorsabban ment végbe, mint ahogyan azt a rugalmatlan központi kormányzat követni tudta. Ha a területegységre jutó adó súrolta a megélhetési minimumot a kisbirtokokon, akkor a vagyoni helyzet megváltoztatására számtalan stratégia létezett: ilyen volt az elvándorlás. 1672-ben a razgradi körzet 20 falvából 11 lakossága egyszerűen elmenekült, 9 pedig nem jelent meg a kádi előtt adószedés idején.[32] Idetartozik a muszlim hitre való áttérés (ez ugyanis azonnali pénzbeli segélyt is jelentett a 18. században), a többletfölddel rendelkező település (például mert elvándorolt a lakosság, vagy más ágazatból származott jövedelem) földjeinek bérlése (*perakendet*) és a mezőgazdasági bérmunka.

A muszlim hitre való áttérés vonzerejét az adta, hogy így egy 5 fős család egyszeri 6000 akcse jövedelemre tehetett szert, miközben egy pár ökör 1200 akcse, egy tehén 500 akcse, egy ház 1000 akcse, egy dönüm szőlő szintén 1000 akcse volt, egy kile búza ára 50 akcse, egy eke 200–250 akcse volt. 6000 akcse éves jövedelemmel pedig a Peloponnészoszon Árkádia város, Varibobi és Hrisztijanu falvak középrétegei rendelkeztek 1715 körül (*1. táblázat,* saját számítás).[33]

Drinápoly környékén a 7040 háztartásból 495-öt írtak össze szegényként 1676-ban (7%), s a muszlimok (236/2633, 9%) és a keresztények (259/4408, 6%) között a keresztények javára volt némi különbség. Nem meglepő, hogy az újmuszlimok fele az összeírások szerint szegény volt, és ebből a sorból akart kitörni. A szegénység tömegesedését jelzi, hogy nemcsak a közösségen belül jelentkezett a szegénység, hanem egész közösségek vesztették el megélhetésüket: a Parveva által vizsgált terület 197 falvából 24 minősült szegénynek (12%). Azaz még a főváros, Konstantinápoly mint fogyasztópiac közelsége sem jelentett biztonságot. Parveva a Drinápoly környéki falvak vizsgálatakor a gazdák 40%-át minősítette szegénynek (1 csift alatti birtokosok). A paraszti (rája) gazdaságok nagyság szerinti megoszlásainak különbségeit elemezve az is megállapítható, hogy – bár több volt köztük a

31 Parveva, 2009/b. 15.

32 A járványok miatt megfogyatkozott lakosság kötelezettségei ugyanis nem csökkentek, így az egy főre eső teher jelentősen emelkedett. Georgieva, 2005. 21.

33 Parveva, 2009/c. 100. alapján. Az akcsében kifejezett összeg saját számítás. Ekkor 6-8 akcse = 1 gramm ezüst.

1. táblázat. Részlet Árkádia város Paleo Pigadi városrészének összeírásából: kísérlet a lakosság jövedelemszintjének és megélhetési stratégiáinak rekonstrukciójára a 18. század elején (28 adózó alapján)

	Háztartás (dőlt = ház nélkül)	Föld (dönüm)	Szőlő (dönüm)	Olajfa	Sertés	Juh	Malom és olajmalom	Földjövedelem (akcse)	Szőlő (akcse)	Olajfa (akcse)	Összesen (akcse)	Egy felnőtt férfira (akcse)
1.	ffi	100	10	75				6000	3000	2625	11 625	11 625
2.	ffi	5	10	30				300	3000	1050	4 350	4 350
3.	ffi	20	10	50	*1*			1200	3000	1750	5 950	5 950
4.	ffi	50	6	120	*1*			3000	1800	4200	9 000	9 000
5.	ffi	12	23	110	*1*	*50*		720	6900	3850	11 470	11470
6.	ffi	15	23	100	*1*	*100*		900	6900	3500	11 300	11 300
7.	*ffi*		4	20				0	1200	700	1 900	1 900
8.	ffi, f, f, f	100	10	80	*2*	*70*	*1+1*	6000	3000	2800	11 800	7 000
9.	ffi, f, f, f	25	12	100	*2*			1500	3600	3500	8 600	2 150
10.	ffi, ffi	100	22	200		75		6000	6600	7000	19 600	10 000
11.	ffi, f, f	100	22	27	*1*			6000	6600	945	13 545	4 500
26.	*ffi*	12	10	25	1			720	3000	875	4 595	4 600
27.	ffi	15	15	80				900	4500	2800	8 200	8 200
28.	ffi	15	6	80				900	1800	2800	5 500	5 500
...	ffi, f		1	5					300	175	475	500
...	ffi, ffi		5	10					1500	350	1 850	1 850

szegény – a muszlimok esetében a nagyobb birtoktest felülreprezentált. A Parveva által vizsgált falvakban a 18. század elején kétségkívül jobb volt muszlimnak lenni, mint 1870 körül (ekkor már nem volt különbség a birtokméretben!). Az újmuszlimok nagy része rája maradt, keveseknek sikerült bekerülnie az aszkeri rendbe is.

De a föld birtoklása sem jelentett mindig menekvést a szegénység elől: Kojunlu faluban a 17 férfiból 16-nak volt földje, de bevetni csak 8 tudta. Világos, hogy ezek a lakosok pusztán megélhetésük miatt is hitelezőkhöz voltak kénytelenek fordulni, ami gyakran eredményezett adósságspirált.

Az egyes társadalmi rétegek között is jelentős különbség volt. Az aszkeri réteg természetesen jobb jövedelmi viszonyokkal rendelkezett, mint a ráják, de az ő differenciálódásuk is előrehaladott volt: 45%-uk 2 csiftnél kevesebb birtokkal rendelkezett (amely – látni fogjuk – a katonáskodáshoz nem volt elég), noha a föld 28%-a a 12%-nyi aszkeri rétegbe tartozó birtokában volt Drinápoly környékén, tehát a birtokkoncentrálódás jelensége is megfigyelhető volt *(2. táblázat)*.[34] A tirnovói körzet papjainak (107 fő) 10%-a volt gazdag *(ala)*, 30% *evsat* (közepes vagyonú)

34 Parveva, 2011. 374. alapján.

2. táblázat. Különbség az aszkeri és a rája társadalmi rétegek birtokmegoszlása között (fő és %) Drinápoly térségében

	1 csift alatt	1–2 csift	2–3 csift	3–4 csift	4–12 csift	12 felett
Rája (592, 88%)	231 (39%)	185 (31%)	79 (13%)	44 (7%)	53 (9%)	0
Aszkeri (75, 12%)	19 (25%)	15 (20%)	8 (11%)	4 (5%)	21 (28%)	8 (11%)

és 60% minősült szegénynek, miközben a mesterembereknél ez 1%, 37%, 62% volt. A papok az egyházi szolgáltatásokból befolyt jövedelmük mellett földjövedelemmel is rendelkeztek: Koszta pap fia 6 csiftliket bírt Kjáfir Hadzsiban, Zafiri pap Karaagacsban 1,5, Trendafil pap Mihalicsban 1,5 csiftliket birtokolt. A városiak némileg gazdagabbak lehettek, legalábbis a vásári adóösszeírások szerint a kereskedők és a piacon vásárlók mindenképpen. A szliveni vásáron 1739-ben megjelent nem muszlim adófizetők 26%-a tartozott az ala (gazdag) kategóriába (247 fő, 10 kurus), 21% a szegények közé (evsat, 197 fő, 2,5 kurus), 509 fő, 53% pedig a középrétegekhez (5 kurus/fő). Az Edirnéből érkezők esetében ez rendre 15, 20 és 65% volt, míg a plovdiviaknál 43, 11, 46%.

Talán ez a pár adat is rávilágít Parveva könyvének sokoldalúságára. E műből nemcsak a hétköznapokat ismerhetjük meg, de pontosan rekonstruálható az egy gazdasági egység (család) működtetéséhez szükséges minimális jövedelem, illetve az ennek eléréséhez szükséges stratégiák. Fontos hangsúlyozni, hogy a 17. századi mezőgazdaság egészen más jövedelmi forrásokkal – és így más szerkezettel is – rendelkezett, mint a 19. századi gabonakonjunktúra idején. Ekkor még a görög földekhez hasonlóan a szőlő sokkal nagyobb jelentőséggel bírt: 1675-ben egy angol utazó, Covel azt írta, hogy a janicsár agának évi 10 ezer dollár haszna volt abból, hogy engedélyezte a karaagacsi falusiaknak a borral való kereskedést. (A legnagyobb kereskedő, a helyi pap például a templomban tárolta a bort.) Ha a 18. században a gabonát messzebb kellett szállítani 50–70 kilométernél – ez 15–18 óra volt –, a piaci ára csak a szállítás költségeit fedezte, tehát a gabonakereskedelem nem minden esetben volt megtérülő tevékenység. A szállítási árak 19. századi esése és a gabona árának növekedése együtt tették lehetővé a gabonaexport rentabilitását és a termelők bekapcsolódását a nemzetközi kereskedelembe, hiszen korábban a fentiek miatt a vidék csak az első városig juttatta el a gabonát. A 17–18. században még inkább a nagybirtok volt az, amely a nagyállattartás mellett (Hasszán edirnei agának 1400 juha volt 1669-ben) a monokultúrás gabonatermelésre állt át (Hasszán aga 1300 kile gabonája 53 ezer akcsét ért), szemben az eredetileg diverzifikáltabb termelést nyújtó kisbirtokkal, amely csak a 19. századi gabonakonjunktúra hatására váltott termelési struktúrát. Az anatóliai paraszt gabonatermő birtoka jóval kevesebbet ért, mint az ekkor (18. század) még kombinált balkáni gazdaság, s egészen más jellegű gazdálkodást folytattak a görög Peloponnészoszon élők, mint például a bolgárok.[35]

35 A gyümölcs mellett igen kifinomult és hatékony rendszer szerint olajbogyót, szőlőt termesztettek: decembertől márciusig olajat préseltek, márciusban–áprilisban vajat és sajtot készítettek és megnyírták a ju-

Egy puska ára és társadalmi következményei – a janicsárok, az államhatalom és a keresztény városlakók gazdasági erejének változása a 18. században

Érdekes kérdés, hogy az aszkeri réteg miként tudott profitálni a 18. századi változásokból, s mennyire haladt előre társadalmi differenciálódása, azaz a szpáhik és a janicsárok képesek voltak-e funkcióik ellátására. Ennek vizsgálatára ad lehetőséget a 18. századi Vidin, hiszen jelentős garnizonváros volt. Hrisztijan Atanaszov mintegy 3900 végrendeletet elemzett 2008-as művében,[36] számos kiaknázatlan lehetőséget hagyva a recenzensnek.

Noha az adathalmaz nagysága komparatív és többváltozós statisztikai vizsgálatokat is lehetővé tesz, a végrendeletek *(szidzsilek)* igen jelentős források akár önmagukban is. Erre példa a következő: Sterjo bőrcserző egyben egy kereskedő *taifa* tagja volt. Vagyonát az inventár 337 grosra tette, ez alapján a középréteghez tartozott. Hagyatéka legérdekesebb tétele az 50 grost érő puska volt.[37] E két sorból számos társadalmi jelenségre is következtethetünk. Először is – nem meglepő módon – a kereskedelem valószínűleg veszélyes foglalkozás volt a „kirdzsali időkben", s e társadalmi kategória privilegizált státusát megerősíti, hogy a taifa tagjainak joga volt önvédelemre. Másodsorban, a név alapján világos, hogy keresztény kereskedők is viselhettek fegyvert. Ez viszont 1820-tól már tilos volt bolgár földön. Harmadrészt, az 50 gros ekkor körülbelül 500 gramm ezüstnek felelt meg, amit 1720-ban a hagyatékok vizsgálata alapján a janicsárok 45%-a, 1800-ban 20%-a nem engedhetett meg magának, ami adalékul szolgál e réteg társadalmi differenciálódásához és a deklasszálódók katonai funkcióinak sorvadásához.

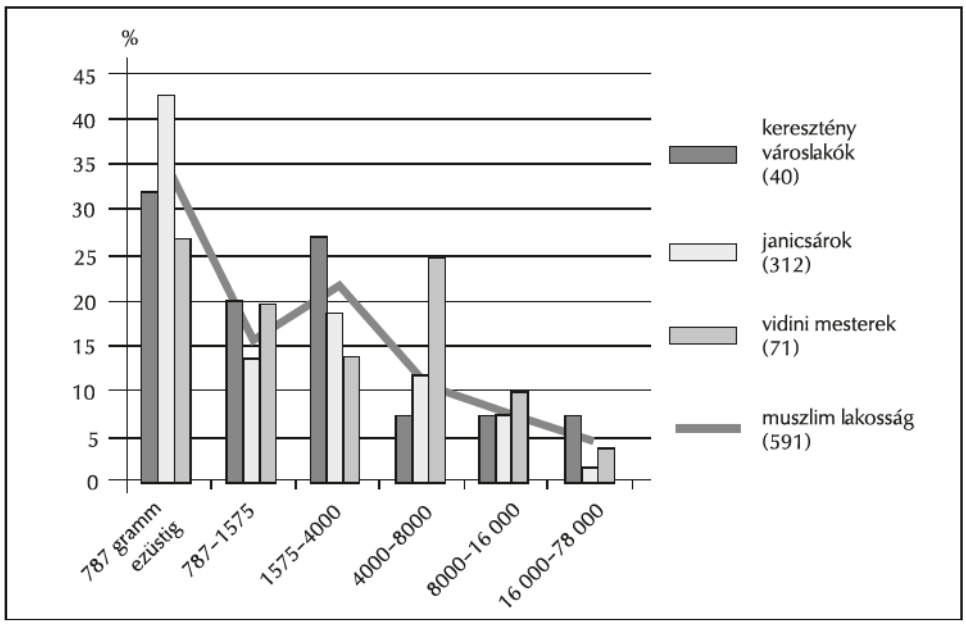
Statisztikai analízis alapján 1720–1740 között meglepő módon a janicsárok voltak a legszegényebbek *(1–2. ábra)*, pontosabban a legszegényebbeket tömörítő kategóriából az ő részesedésük volt a legnagyobb (40% felett a 787 gramm ezüstnél [100 gros] kisebb hagyatékkal bíró janicsárok aránya). A janicsárok nagyjából a muszlim lakosság (és a vidini lakosság) átlagos szintjén éltek (ennek statisztikai magyarázata az, hogy a végrendelkezők zöme eleve muszlim és janicsár volt). Másként megfogalmazva, 1720–1740 között az aszkeri rétegnél még a keresztény városlakók is jobb módban éltek, a mesterek pedig egyértelműen a társadalom vagyonosabb rétegei közé tartoztak, hiszen esetükben 4000 gramm (500 gros) felett volt a hagyatékok közel 40%-a, miközben a teljes társadalomnak csak 25%-a volt ilyen vagyonos.

hokat, május–júniusban gabonát arattak, június–júliusban eperfaleveleket gyűjtöttek a selyemhernyókat táplálandó. Augusztustól októberig szüretelték a gyümölcsöt és a dohányt, a gyümölcsöt megaszalták, illetve bort készítettek belőle. A gazdálkodásra általánosan jellemző volt, hogy a mezőgazdasági és ipari foglalkozások nem különültek el, még az iparosok-kereskedők is foglalkoztak földműveléssel kiegészítő keresetként. A specifikáció elmaradása 1700–1870 között az alsó középosztály esetében mindvégig jellemző sajátosság volt. Mihalics falu molnára 7 hektár földet és 3,5 dönüm szőlőskertet birtokolt, a falu szénégetője 3,5 hektár szántót és 3,5 dönüm szőlőt művelt, azaz az élelmezés nagy részét saját földjükből fedezték, a fő foglalkozásra hárult a további adók kifizetése.

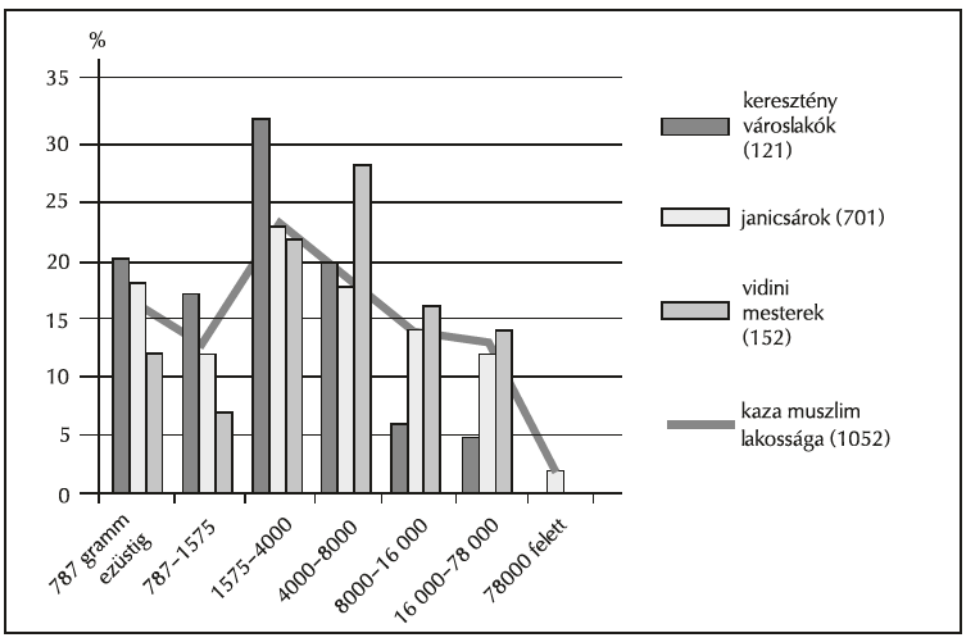
36 Atanaszov, 2008.

37 Uo. 230.

1. ábra
A vidini társadalmi csoportok belső differenciáltsága 1720–1740-ben

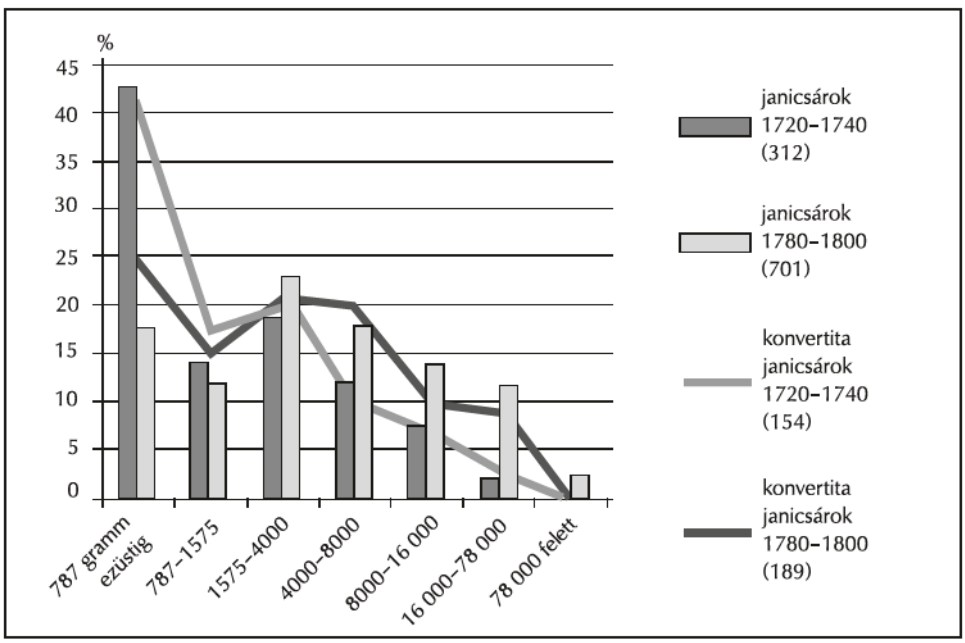
2. ábra
A vidini társadalmi csoportok vagyoni helyzete 1780–1800 között

1780-ra viszont változások álltak be *(2–3. ábra)*:[38] a janicsárok társadalma továbbra is a muszlim társadalom vagyoni differenciáltságára hasonlított nagyon, de eközben helyzetükben jelentős javulás állt be: a 787 gramm ezüstnél kisebb hagyatékok aránya alig érte el a 20%-ot, azaz részesedésük a felére esett, a 4000 gramm feletti hagyatékok aránya pedig az 50%-ot is elérte. Azaz, a janicsárok körében a vagyonosabbak felé tolódott el az átlag, miközben a 60 év alatt más társadalmi rétegekhez képest is javítottak a pozíciójukon. 1780-ra a keresztény városlakók voltak a legkevésbé tehetősek, a 100 gros alatti vagyonnal rendelkezők aránya körükben 20% volt, ami ugyan csökkenés a 60 évvel korábbi 30%-hoz képest, de a 4000 gramm ezüst értékű hagyatékok részesedése viszont csak 35%, ami kisebb a janicsárokénál (miközben korábban ez is csak 20% volt). Azaz, hiába vagyonosodott a keresztény társadalom, a janicsárok helyzete még ennél is jobban javult. Ez a „kirdzsali idők" aszkeri rendre vonatkozó legfontosabb sajátossága. A mesteremberek továbbra is vagyonosabbak voltak a janicsároknál: 4000 gramm ezüst feletti hagyatékkal 55–60%-uk rendelkezett, míg 1720-ban 40%-uk.

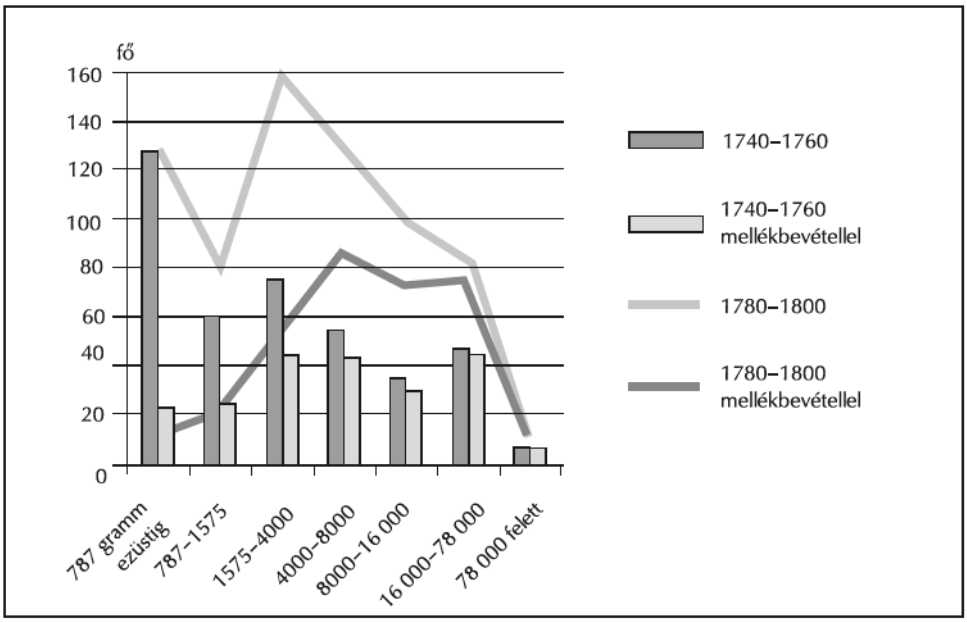
A 3900 hagyaték közül 2300 janicsároké volt, ami ékesen bizonyítja e réteg társadalmi jelentőségét a városban. De mint látható, az aszkeri rend sem volt homogén. A végrendelkező janicsárok közül 761 konvertita, azaz minden harmadik

3. ábra
A janicsárok és a konvertita janicsárok („Abdullah fiai") társadalmának vagyon szerinti differenciáltsága 1720–1800 között Vidinben

38 Atanaszov, 2008. adatai alapján.

4. ábra
A mellékbevételekkel és csak állami jövedelemmel (zsold) rendelkező janicsárok vagyon szerinti tagolódása 1720–1800 között Vidinben

újmuszlim volt, a testületnek tehát nagy lehetett a vonzereje. A testület elfogadóképességét jelzi, hogy a frissen áttért muszlimok és a régi janicsárok vagyoni helyzete között jelentős különbség 1720–1740-ben és 1780–1800-ban sem volt. A konvertiták helyzete tehát 2-3 generáció alatt ugyanúgy javult, mint a muszlim janicsároké, igaz, arányuk a kezdeti 50%-ról 25%-ra esett. Anton Minkov (Vidinen túlmutató) 600 kérvényt érintő proszopográfiai vizsgálata alapján az áttértek mintegy harmada azért lett muszlim, hogy szolgálja a szultánt (tehát a nyilvánvaló anyagi előnyök mellett a verbális hazafiasság sem hiányzott), sőt kérvényeikbe egyesek azt is beleírták, melyik odában vagy bölükben kívánnak szolgálni *(3–4. ábra)*.[39]

A janicsár társadalmat – a vallási osztályzáson túl – alapvetően két csoportra oszthatjuk. A janicsárok egy része ugyanis állami zsoldja mellett kiegészítő (magán) jövedelmet is élvezett. Noha Vidin térségében a két csoport létszáma hasonló, a mellékjövedelemmel rendelkező csoport összehasonlíthatatlanul gazdagabb volt: részesedésük a vagyonosabb kategóriákból rendre nagyobb, mind 1740-ben, mind 1800-ban. A szegénynek tekintett janicsárok nagy része (50–80%-a) nem rendelkezett mellékjövedelemmel. Ez rávilágít arra a tényre, hogy a janicsárság vezetői már nem csak katonai funkcióik után bírtak jövedelmet, s ez növelte függetlenségüket a központi kormányzattól, miközben katonai (és alkalmanként céhes) vezetőként

39 A konvertiták számának stagnálása, arányának csökkenése a janicsárok anyagi helyzetének javulásával párhuzamosan azt erősíti, hogy záródó társadalmi réteggé kezdett válni (1720–1740 között 154, 1780–1800 között 189 konvertita hagyatéka ismeretes). Minkov, 2004.

rákényszeríthették akaratukat beosztottjaikra, s a településen élvezett presztízsük sem csak hivatali-katonai teljesítményük függvénye volt. A század elején még csak a janicsárok 20%-a rendelkezett kiegészítő jövedelemmel, 1760 után viszont átlagosan a felük (222/412 1740-ben és 339/701 1780-ban).[40]

A janicsárok már a 18. század legelején a céhek meghatározó alakjai voltak. A kádik bírósági jegyzőkönyvei feltüntetik, hogy 1698-ban a húsár rögzítését kérő 7 vidini muszlim mészáros közül 5 janicsár volt. Vidinben 1711-ben 7 gyertyakészítő működött, még mind keresztény. 1728-ban 15, de ekkor már felük muszlim volt. Másutt is megfigyelhető a muszlimok előretörése: a pékek között 1711-ben csak 3 muszlimot találunk a 10 mesterből, 1728-ban 21-et a 22 közül. 1728-ban a 29 ismert mészárosból már 28 mészáros volt janicsár, 1732-ben pedig 22 a 24-ből.[41] A változás oka részint a természetes népességnövekedés, illetve a háborúk során a Belgrádi pasalikból elmenekült muszlimok számának gyarapodása, részint az áttérés.

A vidini társadalomban az állami-hivatalnoki elit mellett létezett már a helyi elit is, részben vagyoni, részben presztízs alapon szerveződve (ez utóbbi valamilyen állami tisztség megszerzését jelentette). A társadalmi változások tanulmányozása a térségben azért kiemelkedően fontos, mert a Balkánon itt következett be a helyi elit tényleges földbirtoklása és kvázi hűbéri lánc kialakulása. A központi kormányzat élén a pasa állt, akinek ellátását, feladatainak teljesítését Evlia Cselebi szerint a Vidini szandzsákban egy 330 ezer akcse névleges jövedelmű szandzsákbégi hászbirtok segítette. A pasa (a központi kormányzat) rendelkezésére így katonánként 150 akcse éves fizetéssel (és fegyverzettel) számolva 2000 katona állt a szpáhik és a 10 hajóból álló flotta mellett. Mivel az említett hászbirtokon kívül mindössze 12 ziamet- és 65 tímárbirtok jelentette a kormányzattól közvetlenül függő katonai elitet, összevetve az 1750 körül Vidinben állomásozó közel 5500 (részben magánbevétellel is rendelkező) janicsárral, a tradicionális katonai elit és a központi hatalom gyengesége a janicsársággal szemben még akkor is szembetűnő, ha a janicsár testvériségek tagjainak egy része nyilvánvalóan nem értett a fegyverforgatáshoz, s ha gazdasági szempontból maga a janicsár korpusz is differenciált volt (hiszen egy részük állami fizetést is húzott magántevékenysége mellett).

Pedig a térségben a szultáni birtok ekkor már a földterület 54%-ára terjedt ki. Vidin környékén ugyanis 1560-ban még 12 ziámet- és 460 tímárbirtok volt,[42] ami összevetve Evlia Cselebi adatával, a szpáhik létszámának jelentős csökkenését, a földek „újraállamosítását", az aszkeri rend bomlását feltételezi. A szpáhik nagy része a 18. századra már egy falunál kisebb szolgálati birtokkal rendelkezett, Haszszán szpáhi például csak Bukovcse falu 5 hánéját kapta szolgálati birtok gyanánt.[43] Az 1715-ben Erzurumban elkobzott szpáhibirtokok jövedelemmegoszlása alapján a birtokosok harmada képtelen lett volna kifizetni egy 50 gros (500–1000 gramm ezüst) értékű modern puskát, azaz egyszerűen nem tudta volna felszerelni magát,

40 Atanaszov, 2008. 248–253.
41 Uo. 164–167.
42 Uo. 130.
43 Gorozdanova, 2001. 92.

3. táblázat. Az Erzurumban 1715-ben elkobzott szpáhibirtokok éves jövedelme és megoszlása

Érték (ezer akcse)	Birtokok száma	Birtokok aránya (%)
2–5	670	32
5–10	746	35
10–20	616	29
20 felett	82	4

s nem felelt meg a hadrafoghatóság követelményének. Egy akcse ekkor 0,15–0,18 gramm ezüst volt, azaz az 500–900 gramm ezüst értékű hadi felszerelés 3000–4000 akcse felett volt *(3. táblázat)*.

A katonai hatalom letéteményesei a térségben így egyértelműen a janicsárok voltak (esetükben 15% alatt volt a puskát megvásárolni képtelen végrendelkezők aránya), akik egyre gyakrabban szereztek szolgálati vagy örökíthető földbirtokot, noha a janicsársággal ez eredetileg összeférhetetlen volt. 1752-ben Craiova környékén 197 janicsárnak volt ingatlana vagy ingósága, összesen 15 ezer jószággal és 422 földművelő rájával.[44] Ez kisbirtokot valószínűsít ugyan, ahol 2-3 rája dolgozott, de akkor is eltért a korábbi normáktól. A janicsárok mellékjövedelmek és föld iránti sóvárgása (például Szerbiában) a későbbi birodalmi reformok tükrében teljesen érthető reakció volt egy olyan helyzetre, amikor a mellékjövedelem nélküli, csak állami jövedelmet húzó janicsárokat a lesüllyedés fenyegette.

A modernizáció ellentmondásossága – Midhat pasa reformtevékenységének megítélése és a csorbadzsi-kérdés

Midhat tevékenységének 2010-es bolgár újrafeldolgozása nemzeti szempontból kényes téma, s a bolgár történészek máig ambivalensen viszonyulnak a korszakhoz, hiszen Midhat egyszerre volt egy elnyomó rendszer szimbóluma, ugyanakkor a modernizációé is.[45] Nevéhez egyrészt a gazdagodás, másfelől az elnemzetietlenedés, „ottomanizáció" képe fűződik, s ami a korábbi marxista kritikák szempontjából még súlyosabb, e korhoz kapcsolódik a bolgár társadalmi elit

44 Hriszto Gandev szerint a csiftlikképzésnek (itt magánbirtok jelentésben) több módszere volt. Az első: malom építése elpusztásodott földön. A második: méhészet létesítése – folyóparton, legelőn az éves adó megfizetése esetén. Leggyakrabban *mevat*, azaz műveletlen (állami) föld művelésbe vonásával sikerült csiftliket létesíteni. Oszman Pazvandoglu például 5000 grosért szerzett csiftliket (ez valódi nagybirtok volt), de a janicsárok többsége ennél jóval kisebb birtokot szerzett. A vidiniek közül Kjosze Ahmed bese például 100 gros értékben szerzett egy fél csiftliket. Elhadzs Ömer Novoszelce faluban bírt egy 40 gros értékű csiftliket. Mindketten újmuszlimok voltak. Elhadzs Ahmed – szintén janicsár – birtoka 150 gros értékű volt. Atanaszov, 2008. 145.

45 Tafrova, 2010. Bár a témáról szóló írások száma 1990 után megnőtt, Bulgáriában Midhat megítélése máig ambivalens, hiszen modernizátorként egyáltalán nem a bolgár érdekeket volt hivatott szolgálni, mégis sokat profitáltak tevékenységéből a bolgárok. Sarova,1991; Pletnyov,1994; Bakardzsieva,1996.

kitermelése, majd a birodalomba való betagolása, „korrumpálása", a bolgárság társadalmi differenciálódásának felgyorsulása. Ez az osztályalapú kritikák szempontjából negatív tendencia, a társadalmi elit nemzetteremtő szerepe viszont az újabb kutatások (például Szvetla Janeva) fényében egyértelműnek tűnik (közösségszervezés, jótékonykodás, politikai tapasztalat), e társadalmi csoportokra tehát az „áruló burzsoázia" címke nem illik.[46] A zavart csak fokozta a nyugati történetírás gazdasági alapú érvelése. Az angolszászok (Palairet, Lampe)[47] máig úgy tekintenek az 1864–1875 közötti időszakra, melyet egyértelmű fellendülés jellemez, azaz *az alávetettség prosperitással járt*, s éppen a kulturális és gazdasági vívmányok tették lehetővé a nemzeti mozgalmak erősödését, ahelyett hogy kifogták volna a szelet annak vitorláiból, a függetlenség viszont *provincializálódást és gazdasági hanyatlást hozott*.[48]

Tény, hogy a függetlenség során kialakult társadalmi-gazdasági struktúra (a lakosság 80%-a a mezőgazdaságból élt 1900 körül is!) alkalmatlan volt a mezőgazdasági termelés intenzifikálására.[49] Akkor kellett volna ugyanis nagy befektetéseket eszközölni, mikor a túlkínálat miatt már mind a gabonaár, mind a föld ára leesett. Az argentin, orosz és amerikai gabona betörése miatt a kínálati piac szélesedése 1873 után agrárválságot eredményezett a Balkánon, mely tönkretette az olcsó munkaerőn, közepes termésátlagon alapuló gépesítés nélküli csiftlik-nagybirtok rendszert, amely a monokultúrás kisparaszti birtokokat is megtűrte a piacon. Az áresés és a modernizáció szükségletének együttes jelentkezése lehetetlenné tette a birtokkoncentrációt, ami kiutat jelenthetett volna a parasztság egy részének – a többiekre az átrétegződés (ha lett volna hova) vagy a napszámossors várt volna. A pusztán konjunkturális hatásokra támaszkodó, a belső modernizációt elhanyagoló termelési egységeket ez fenyegette. Csakhogy a kisbirtokos – mivel az 5 hektáros átlagos balkáni birtokról a termés körülbelül 20%-a jutott ki a piacra – a modernizációra akkor is képtelen lett volna, ha felismeri a veszélyt, ehhez termelési és értékesítési szövetkezeteket kellett volna alakítani. Mind 1878 előtt Midhat pasa, mind később a bolgár hitelszövetkezeti mozgalom

46 Más kérdés, hogy a korábbi történetírók azért is zavarban voltak, mert a függetlenség kivívása egyszerre tekinthető fejlődésnek, azaz pozitív eseménynek (a kommunista társadalomhoz a polgárosodáson, a kapitalizmuson keresztül vezet az út, fejlődési fokozatokat átlépni nem nagyon lehetséges a dogmatikus marxista történetírás szerint), másrészt mivel a függetlenséget minimum a kispolgárság vívta ki, és semmi esetre sem a létező parasztság vagy a nem létező munkásság volt a szervezőereje, ez a forradalom eszmei tisztaságát illetően is gyanúra adott okot marxista berkekben.

47 Lampe–Jackson, 1997.

48 Martin Ivanov éppen azzal tett szolgálatot a „nemzeti" szellemű történetírásnak, hogy cáfolta az angolszász tézist, ezáltal a forradalmat nemcsak ideológiai, de gazdasági szempontból is védhetővé tette.

49 A függetlenség egalitarianizmus felé hajló, önellátó kisparaszti gazdaságokon alapuló társadalmi berendezkedése viszont szimpatikus volt a kommunista ideológusoknak, egyrészt a szabadság–egyenlőség–testvériség eszméjének megvalósulása miatt, másrészt azért, mert egyértelmű volt a marxista elmélet követői számára, hogy a nagy népességnövekedés miatt a földek eltartóképessége az 1840–1873 közti gabonakonjunktúra megszűntével csökken, ami előbb vagy utóbb ipari átrétegződést tesz szükségessé, azaz megszületik a munkásosztály. Más kérdés, hogy a megvalósuló kisparaszti gazdálkodást úgy tekintették, mint a forradalmi elit kísérletét a társadalmi mobilitás lecsökkentésére, az elit pozícióinak beágyazására.

olyan kis tőkét tudott csak mozgósítani, amiből magánszemélynek egy 5 hektáros birtok működtetése (állatok, ekék) volt csupán lehetséges, ennél nagyobb birtoké nem. Az agrárelit által 1878 előtt kapott kölcsönök összege ugyan kellően nagy volt, hogy a kortársakat felháborítsa, de elégtelen a modernizációra, különösen ha annak szükségességét nem ismerték fel. A szövetkezeti mozgalom tagjainak összefogása pedig elmaradt.

Mindezek fényében érthető, hogy Milena Tafrova könyvében óvatos, inkább a reformok jogi, közigazgatási jellegét domborítja ki, s társadalmi hatásukkal csak érintőlegesen foglalkozik. Szvetla Janeva könyvéből tudjuk, hogy a kitermelődő bolgár elit jelentős hasznot halmozott fel, mely végül is nem a központi költségvetésbe került, hanem „szabad felhasználású összegként" jelentős pénzeket forgattak vissza jótékony céllal a közoktatásba, az egyletek szervezésébe, a vallásos életbe,[50] melyek tulajdonképpen, akarva-akaratlan a forradalmi tevékenységek fedőszerveivé vagy ideológiai bázisaivá, utánpótlást biztosító szervezeteivé váltak. Tafrova elsősorban a gazdasági reformok visszásságait mutatja be, kiemelve a bolgár elit politikai elégedetlenségét, ami arra ösztönözte őket, hogy személyes jólétükről gondoskodjanak, illetve a vilajet és választási reformok részletes elemzése során megvizsgálja a hatalommal való visszaélés módozatait és a hatalommal együttműködő bolgárok motivációit, eredményeit.

Az a tény nem tagadható, hogy 1840–1873 között a gabona iránti nyugati kereslet és a gabona ára megnőtt, ami korábban nem rentábilis vagy termékeit nem piacosító gazdasági formákat is kifizetődővé tett (csiftlik-nagybirtok, monokulturás gabonatermő kisparaszti birtok). Az árnövekedés mellett a piacra jutás költségei is csökkentek, az utóbbi nemcsak a jogi lehetőségek biztosítását, de a szállítási árak esését is jelentette. A szállítási költségek esése pedig részben Midhat pasa tevékenységéhez köthető, aki 1864 után „3000 kilométer" kereskedelmi utat korszerűsített Rusze, Niš és Szófia között, és 1400 hidat újított fel, amire Marija Todorova is felhívta a figyelmet.[51] (Valójában a számadat túlzó: maga Midhat csak 570 km út és 230 híd építéséről ír.) Ennek visszásságait azonban már a kortársak is felismerték.[52]

1878-ig a Balkánon 2200 kilométer vasút épült, ebből 1100 kilométer Bulgáriában.[53] Erre nyilván nem a pasák saját zsebéből került sor. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy megváltozott az oszmán adó- és költségvetési politika, s a tartományok kiszipolyozása helyett a felhasználás racionalizálása került előtérbe? Ezt az álláspontot sem a bolgár, sem az említett angolszász szerzők nem osztják. Az utóbbiak arra

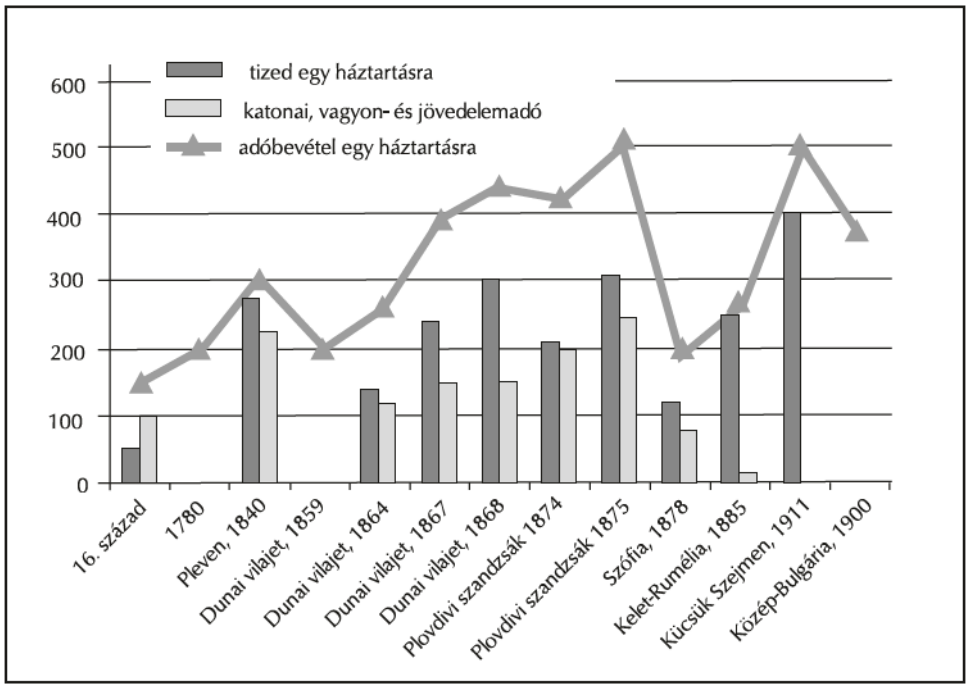
50 Janeva, 2011. 422.

51 Todorova, 1972. 59. Például Rusze–Várna, Rusze–Sumla, Sumla–Plovdiv. A kereskedelem megélénkülésére nemcsak Midhat azon racionalizálási kísérlete utal, hogy a targovistei vásár helyszínét közelebb vitte a vasútvonalhoz, hanem az is, hogy 1865-ben az 1800 városi ház mellett (10 ezer fős lakosság) 1800 különböző üzlet is volt. Velikov, 1976. 95–96.

52 Saint Clair–Brophy, 1877. 27–31. A Rusze–Devna útvonal 120 mérföldes hosszából csak 30 mérföld volt járható. A közlekedés sebessége télen nem haladta meg a 2 mérföld/órát lovas szekéren (ez terepen gyalog is tartható). A Rusze–Várna vasútvonal nem volt elkerítve: 1867. november 18–27. között, kilenc nap alatt négy vonat siklott ki a kóborló szarvasmarhák miatt.

53 *Isztorija*, 1987. 35.

5. ábra
Az adók változása a bolgár földeken a jövedelemhez viszonyítva egy átlagos háztartásra

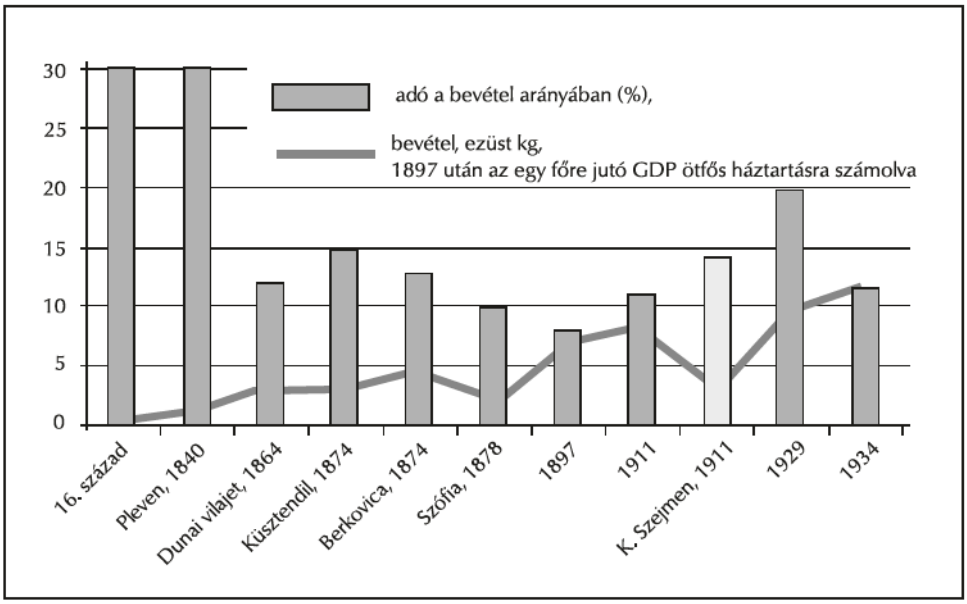
(Oszlopok folyó áron, vonaldiagram gramm ezüstre átszámítva, 1897 után az egy főre jutó GDP-t ötfős háztartásokkal átszámolva.)

hívják fel a figyelmet, hogy az adóreform lényege éppen a bevételek növelése volt, hiszen a gazdasági (ipari) és adminisztratív reformot a mezőgazdaságból kívánták finanszírozni. Ez adóemelést jelentett. A bolgár szerzők pedig azt hangsúlyozzák, hogy inkább az adóbérlők voltak azok, akik a beszedett adók redisztribúciójában közreműködtek (így csökkentették a központi bevételeket), s nem az állam.

Annak, hogy a mezőgazdaság megnövekedett terhei mégsem elszegényedést okoztak, a konjunktúra az oka, a mezőgazdasági többletbevételek jelentkezése: *a Tanzimat sikerei tehát nem valamiféle belső megújulásnak, zseniális racionalizálási megoldások sorozatának volt köszönhető, hanem egy pozitív külgazdasági hatásnak, mely többlethez juttatta az államot és a parasztságot is, miközben e többlet révén a szpáhi-kérdés is megoldódott*. Midhat tevékenysége tehát ilyen szempontból is újraértékelendő. Mind a Dunai vilajet, mind a Plovdivi szandzsák esetében az adójövedelem háromnegyede nem a tartományban került felhasználásra. Hasonló adat ismeretes Görögország esetében is,[54] és a bevételek elenyésző része,

54 A török uralom, bár fellendülést eredményezett a 19. század elején például a görög iparban, ki is szívta a hasznot a tartományokból. 1700-ban a nemzeti jövedelem 57%-a, 1820-ban pedig a 40%-a hagyta el a görög területeket, ami világossá teszi, hogy az elégedetlenség mögött komoly gazdasági igények húzód-

6. ábra.
A terhek változása a bolgár földeken a jövedelemhez viszonyítva egy átlagos háztartásra

40%-a, maradt a Janinai vilajetben is. A Dunai vilajet 1867-es 160 millió piaszteres bevételeiből csak 30 milliót fordítottak a régió fejlesztésére – ráadásul 1859-ben ez ugyanennyi volt, ami viszont azt jelentette, hogy *a helyben felhasznált bevétel aránya 45%-ról 25%-ra esett 10 év alatt.*[55]

Mivel szisztematikusan nem gyűjtötték össze a földet illető és egyéb adóterhek alakulását bolgár földön, illetve a teljes (átlagos) családi bevételből való részesedését, diagramjainkon a szakirodalom felhasználásával megtettük mi magunk *(5–6. ábra)*.[56] Az általános tartományi helyzet és a terhekre vonatkozó kérdés megítélése érdekében megvizsgáltuk az adóterhek egy háztartásra jutó jövedelemhez mért arányának, továbbá az oszmán állam adópolitikájának, a különböző adótípusok szerepének és az összterhek mértékének hosszú távú – 18–20. századi – változásait.

1834–1864 között jelentős tehernövekedés nominálértéken nem volt, de reálértéken igen. A korábbi évszázadok állami bevételeihez képest Midhat idején előtérbe kerültek a mezőgazdasági jövedelem adói, 1864 után pedig előbb a tized-jellegű mezőgazdasági bevételek adója nőtt, majd 1870 után a vagyon-, hadi- és

tak meg. Ugyanakkor ilyen viszonyok mellett az ipari forradalomhoz szükséges belső tőkefelhalmozás nem is volt reális.

55 Poujade, 1859. 254.

56 Berov (16. század), Draganova (Pleven, Kjusztendil, Berkovica), Mihov (1859), Popov (1897, 1911), Keleti (Kelet-Rumélia), Palairet (Dunai vilajet, Plovdivi szandzsák), Daszkalov, Ivanov (költségvetés, adóbevétel 1912 után), Vaszilev, Razbojnikov (Kücsük Szejmen, 1912) és Todorov, G. műveiből saját számítás.

iparűzési adók értéke is emelkedett. A felszabaduláskor csökkentek,[57] 1890 után viszont újra nőttek a parasztság adóterhei.

A felszabadulás előtt tehát jelentősen nőtt a beszedett adó értéke, de önmagában ez még nem lett volna baj, mert a jövedelem is növekedett. A tartományok jövedelmeinek kiáramlása a midhati reformok idején is folytatódott, ami nagyobb elégedetlenséget szült a reformok hatásaként immár politikai (látszat)jogokkal is rendelkező társadalmi elit soraiban. Az elvonás Palairet szerint a termelők által a tartományban megtermelt „GDP"-érték összesen 20%-át is elérhette. A helyben felhasznált jövedelmek eloszlása sem felelt meg a szükségleteknek: az államapparátus működtetésére nagy összegeket fordítottak, akárcsak a rendőrségére, a vonalas és épített infrastruktúrára viszont keveset költöttek.[58]

A pomák származású Midhat 1864-es reformjainak közvetlen kiváltó oka nem a birodalom makrogazdasági helyzete, nem is a bolgár társadalmi rétegek rivalizálása és az élénkülő forradalmi szerveződés volt, hanem a körülbelül 100 ezer, Krímből és Kaukázusból menekülő cserkesz sikertelen letelepítési kísérlete, akik nem tudván hozzászokni a földműveléshez, visszatértek pásztorkodó életmódjukhoz és rablóbandákat alakítottak az őket sújtó éhínség miatt. Államvédelmi szempontok miatt Midhat előszeretettel erősítette a muszlim elemet a Balkánon (célja egy birodalmi eszméhez hű oszmán nemzet megteremtése volt), ugyanakkor azt is érzékelte, hogy a sokasodó felkelések nem kizárólag osztályalapon szerveződnek, s nem is mindig nemzeti indíttatásúak. A romló közbiztonság mellett a földhiány is zúgolódást eredményezett a bolgárok köreiben. Midhat fellépésének hátterében mégis leginkább a nagyhatalmak növekvő beavatkozásától való félelem állt. A nagyhatalmi befolyás ugyanis 1861-ben Libanon autonómiájához vezetett, miután az angolok és a franciák által szándékosan szított a drúz–maronita ellentétek okozta konfliktus ürügyet teremtett a hatalmak fellépésére.[59]

Midhat pasa a jogi helyzet rendezése mellett a parasztság számára hitelintézeteket hozott létre. A hitelintézetek megalakításával a földszerzésre és a termelés modernizációjára fordítható tőke 1867-re a teljes Dunai vilajetben 11 millió, a Drinápolyi vilajetben 8,7 millió gros/kurus volt (frankban ötödannyi). A tőke nagy részét viszont a beszedett adó újraelosztása fedezte, 1864–1865-ben ugyanis 5%-os

57 Kelet-Ruméliában 1874 körül 40 millió piaszter volt a tized értéke, 1879-ben és 1881-ben 32 és 30 millió. És ez nem jelentett feltétlenül terméscsökkenést, mert az adóhátralék az 1881-es 0,3 millió piaszterről 1884-re 16 millióra, az adó felére (!) nőtt. Palairet, 1997. 176.

58 Draganova, 1991. 155.

59 Ezek a felismerések arra vezették a központi kormányzat vezetőit, hogy a helyi közösségek, valamint a makrogazdaság mellett a tartományok szintjén is megkezdődjön a reform. 1852-ben szétválasztották a katonai és közigazgatási kormányzati szerepköröket a tartományokban, gyengítve ezzel a szeparatizmust (jelentős előrelépés volt ez az 1808-as fermánhoz képest). Hasonló lehetőséget nyújtott a kontrollra a tartományi gyűlések létrehozása. A vegyes lakosságú tartományokban a felszínre törő vallási ellentét a kormányzat célkitűzéseinek malmára hajtotta a vizet (például 1875-ben Diyarbakirban). E látszatdemokratikus intézkedés végeredményben a tartományi önkormányzatot és szeparatizmust gyengítette, s valójában a központi hatalmat erősítette a „divide et impera" elvének alkalmazásával. Az oktatás fejlesztése és a helyi elit oszmán elitbe emelése szintén a kohéziót erősítette, ezért nem tiltakoztak a ruméliai nemzeti iskolák megnyitása ellen. Ortayli, 2004. 140.

különadót vetettek ki a termésre.[60] A hitel jelentős segítséget nyújtott a kisparasztságnak, amit a következő példákkal tudunk illusztrálni. A Hadzsioglu Pazardzsiki (Dobrics) kazában a 2873 hiteligénylő (a 16 ezres férfilakosság 11%-a!) 10%-a kapott 2000 gros feletti összeget, 200–500 és 500–1000 gros között pedig 30-30%.[61] Egy igénylőre átlagosan 860 gros (860 gramm ezüst) hitel jutott (természetesen nagybirtokosok is kaphattak hitelt). Az igényelhető hitel nem volt kevés, hiszen a gazdák 60%-ának ennyi volt az éves jövedelme, s ennyit ért egy ökrös szekér. A ruszcsuki kérelmezők között 105 olyan falusi paraszt is volt, akiknek nem volt ökre, és ebből a pénzből vett (a 225 ezerből 198 ezer grost adtak ki). Mivel egy hektár föld értéke 700 gramm ezüst, azaz 700 gros volt ekkoriban, így a hitel csak korlátozott méretű földvásárlásokat tett lehetővé. Ugyanakkor az állam a nagybirtokokat is támogatta, hiszen 1869-ben 33 gőzekét és 33 aratógépet vásárolt a bolgár területek számára. (E nagylelkűség nem is annyira meglepő, tekintve hogy 1875-ben a tartománygyűlésbe csak egy városi polgárt választottak be, a többiek csiftlikbirtokosok voltak, de a gazdasági problémákat így sem oldották meg.) A parasztság helyzetében azonban így is javulás állt be, ami nem feltétlenül tehercsökkenésben, mint inkább a globális konjunktúra hatására bekövetkező termelésnövekedésben jelentkezett. Észak-Bulgáriában a bolgár paraszt nagyobb földbirtokkal rendelkezett, mint a török, a csiftlik pedig nem volt elterjedt, a föld nélküli szegényparasztság szinte teljesen hiányzott.[62]

A modernizációnak, Midhat reformjainak a makrogazdasági koncepción túl mikroszinten is voltak árnyoldalai (a vasút- és útépítések során elrendelt robot gyakori volt, noha ezt a központi kormányzat eltörölte).[63] A pasa tevékenységének megítélése máig ambivalens bolgár szemszögből, s nemcsak azért, mert a bolgárokból lojális, a birodalmi eszmével azonosulni tudó oszmán alattvalókat kívánt nevelni, ezért megkísérelte összevonni a bolgár iskolákat a muszlimokkal (de tevékenysége egységfrontba kovácsolta a céhes iparosokat, kereskedőket, és terve elbukott).[64] És nem is azért, mert a bolgár mozgalmárokat azzal vádolta, hogy a muszlimok és keresztények közötti konfrontációt készítik elő, tönkretéve az ő erőfeszítéseit (ebben történetesen igaza volt).[65]

Egyéb kifogások is érték Midhat tevékenységét. 1864–1867 között 40%-kal nőttek az állami adóbevételek a bolgár tartományokban. A mezőgazdasági adóbevételek viszont sokkal jobban nőttek, mint más tartományokban (noha az összes állami bevétel növekedése ott is megközelítette a 30%-ot). Azaz Midhat éppen azt a területet adóztatta túl, amely prosperitást mutatott (ami megegyezik Lampe elméletével, miszerint a modernizáció költségeit a mezőgazdaság fellendüléséből kívánták fedezni), de eközben a tartományban helyi célra felhasznált adójövedelmek

60 Todorova, 1972. 63–65. De a Drinápolyi vilajetben például minden csift ökör után 9 éven át 40 grost kellett adni a terményadó helyett.
61 Uo. 71. A pénz 84%-a jutott a muszlimoknak, ami alig több a lakosságon belüli arányuknál.
62 Draganova, 1980/b. 74–86.
63 Helyesebben a magánföldesúri robotot törölték el, az állami robot évente 6–30 nap volt.
64 Tafrova, 2010. 100.
65 Uo. 105.

aránya nem nőtt, sőt a prosperitást mutató ágazatba sem forgattak vissza elég tőkét. 1870-ben a vilajet kiadásai 27,2 millió piaszterre rúgtak, ennek 58%-át viszont a hivatalnokok fizetése vitte el, az oktatás mindössze 1%-kal, a vallási és szociális intézmények 5-6%-kal részesedtek.[66] Midhat új adót vezetett be a városok tisztántartására, de ez is a hivatalnokoknál kötött ki.[67] A bankalapítási kísérlet hátulütője pedig éppen az állami tartalékalapok hiánya volt: így a szükséges tőke csak lassan gyűlt össze, és csak kis értékű kölcsönökhöz lehetett jutni, melyből egy nagyobb birtok modernizációját fedezni nem lehetett (a váltót pedig tiltották, nem úgy, mint Szerbiában). A probléma nemcsak az volt, hogy a bolgár gazdaság erőfeszítéseiből nem annak továbbfejlesztését finanszírozták, hanem hogy a szomszédos Szerbia állandó összegű hűbéri adója gyakorlatilag elenyésző volt ehhez képest, ami elgondolkodásra késztette a birodalomhoz hű elitet is.

Ráadásul a tartományi reformok ellenére mindennaposak voltak a visszaélések: 1876 elején az elektorokkal két napig nem állt szóba a tirnovói mutesarif, mert ő olyan elektorokat szeretett volna, akiket a helyi *vekil*ek (a falusi oszmán adminisztrátorok) jelölnek ki, noha a választási törvény szerint ez egyáltalán nem volt szükséges. Mikor Szabri pasa 1865-ben Vidinben elrendelte Ioan pópának a gazdag (értsd: választható) bolgárok összeírását, azt is meghagyta, kiket kell politikai megbízhatatlanságuk miatt mindenképpen lehagyni a listáról, noha vagyonuk alapján választhatók lettek volna. 1876 februárjában Serif sumeni kajmakám a választások után megsemmisíttette az eredményt, majd a jelen lévő elektorokkal megszavaztatta a saját jelöltjeit.[68]

Mégis, Bulgária a birodalomnak köszönhette a szabad földforgalmat, amely egy új társadalom felépüléséhez vezetett; a helyi keresztények hatalomba való beemelését, ami a jövőre nézve politikai tapasztalatokat, a mozgalmakhoz társadalmi és anyagi tőkét biztosított;[69] Nyugat-Európának pedig a gabonakonjunktúrát, ami a gazdaság fellendüléséhez és a társadalom műveltségi viszonyainak javulásához vezetett – de paradox módon a függetlenségi mozgalom eme „üzemanyaga" éppen addigra fogyott ki, mikorra a függetlenség megvalósult. Ez új kihívások elé állította a bolgár társadalmat.

Ezzel a témával szorosan összefonódik a bolgár adóbérlők (csorbadzsik) szerepének újraértékelése, amit 2011-es kiadású művében Szvetla Janeva végzett el.[70] Az úgynevezett csorbadzsi-rétegen belül az oszmán államapparátussal való együttműködésből komoly anyagi hasznot szerző adóbérlő réteg társadalmi jelentőségének, a bolgár nemzeti mozgalomban és az oszmán gazdasági-társadalmi modernizációban játszott szerepének revíziója azért is fontos, mert az elmúlt 60 évben – Grancsarov kivételével[71] – a csorbadzsik szerepét igen negatívan értékel-

66 Draganova, 2005. 27–31.
67 Tafrova, 2010. 103.
68 Uo. 144–156.
69 Lampe–Jackson, 1982. 150.
70 Janeva, 2011. 422.
71 Grancsarov, 1999.

te a bolgár történetírás. Az osztályharcos teóriákkal[72] szemben Janeva esetében a mérleg nyelve a másik oldalra lendül ki, hiszen a Nov Balgarszki Universzitet nem éppen balos és marxista hagyományairól híres. Éppen ezért műve bemutatását és elemzését – melyről elöljáróban mindenképpen el kell mondani, hogy több mint egy tucat híres adóbérlő zömmel oszmanli nyelven írt hagyatékát tekintette át a Cirill és Metód Nemzeti Könyvtár archívumában (az oszmán kori források zöme ugyanis itt található, nem a levéltárakban) – a korábbi szakirodalommal való összevetésben végezzük el.

A csorbadzsi mint kifejezés már a 18. században előfordul (például 1775-ben), és ekkor a következő kifejezésekkel volt egyenértékű: *kmet, muhtár* (mindkettő falubíró jelentésben), *khodzsabasi, knéz, kehája, primikür*. Eredetileg a bolgár lakosság és az oszmán államhatalom képviselői közötti kommunikációt voltak hivatottak szolgálni a török feudális szisztéma bomlása idején. Grancsarov szerint a csorbadzsi társadalmi jelenség, és nem foglalkozás szerint elkülönülő réteget jelentett.[73] A 19. század elején azonban még inkább az adminisztratív funkción volt a hangsúly. Keresztény társadalmi elit létezett (részben helyi elit is)[74] az 1830-as években, de e rang eleinte nem volt örökíthető. A vagyon viszont igen. A csorbadzsik csak kis része volt kizárólagosan földbirtokos. Zömük több lábon állt: vagy nagyállattartásból élt, vagy adóbérlő, gyáros vagy hitelező volt. Az adóbérlet is hatalmas üzlet volt, amit Janeva alapján a következő számokkal tudunk bizonyítani: a Plovdivi szandzsák 177 falujának ösür (tized) adóját 2,7 millió grosért[75] adta el az állam 1850-ben, ugyanakkor 3,5 millió gros folyt be belőle: mivel az adó begyűjtése 120 ezer gros volt (5%), a 633 ezer gros értékű tiszta hasznon (18%) a négy főadóbérlő osztozott. Hárman közülük keresztények voltak. Ráadásul az adóbérletet kiadták „alvállalkozóknak", egy adóbérlőre átlag 2-3 falu, 32 ezer gros megvásárlása jutott. Azaz csak erre a szandzsákra 80 olyan ember jutott, aki be tudott fektetni 30 ezer grost! Ez volt a helyi elit.

Ehhez képest elenyésző az azon visszaélésekből származó jövedelem (a fent írtak ugyan etikátlan, de törvényes üzleti gyakorlatot testesítettek meg), mely miatt a bolgár történetírás a csorbadzsik társadalmi szerepét igen ellentétesen ítéli meg (noha a jogtalanság kirívóbb, a „kis" adóbérlők pedig innen szerezték a jövedelmüket). A csorbadzsik jogkörükkel élve 1854-ben 3000 embert küldtek Trjavna környékéről robotolni. Elena csorbadzsija szintén 1854-ben 3200 aratómunkást

72 Hrisztov, 1970.

73 Uo. 61–65.

74 A csorbadzsi mellett az írnok, a kapzamal állt, aki az adószedésért és a regisztrációkért volt felelős. A 19. század eleji decentralizációs periódusban a csorbadzsi mellé az *aján* (aki általában helyi földesúr, tehát nem a központi hatalom képviselője) *szubasit* nevezett ki, hogy tevékenységét ellenőrizze. A Tanzimat során létrehozott *vojvoda* viszont állami hivatal volt (noha gyakran megvásárolták a posztot a helyi elithez tartozó keresztények a szultáni kincstártól), elvileg az ajántól független, s vele egyenrangú, de a gyakorlatban együttműködtek sok helyütt. Az elitbe tartozó kádi jogilag az ajánvagy a vojvoda alatt állt, de hivatalát pénz fejében Konstantinápolytól nyerte, hat hónapra 7000 piasztert kapott, illetve minden beszedett piaszter után 2,5%-ot, viszont hivatala jellegéből következően keresztény nem tölthette be a tisztséget (helyi muszlim viszont igen).

75 Kb. 5 gros = 1 frank.

küldött a szultáni nagybirtokokra Trákiába.[76] Mihalaki Gümüsgerdán manufaktúráiban szintén ingyen dolgoztatta néhány falu lakosságát.[77]

A fenti visszaélésekkel szemben ugyanakkor Janeva rámutat, hogy az adóbérlők gyakran adakozók voltak: Szalcso Csomakov a bacskovói kolostor építését támogatta, Georgi Csalakov az 1846–1848 között begyűjtött beglikből 785 ezer gros haszonra tett szert, de ebből legalább 100 ezret különböző oktatási és vallási intézmények dotálására fordított.[78] Igaz, a bolgár ügyet legalább annyira támogatták, mint a görögöt, azaz inkább mecénásként funkcionáltak, mint a nemzeti ügy élharcosaiként.[79] Topcsilestov 1838 körül 300 ezer gros kölcsönt adott bolgár templomoknak és iskoláknak – igaz, a sztambuli Fenerben. Az adóbérlő Atanasz Hadzsisztojanov a *Ljuboszlovie,* Hriszto Karamikov a *Dunavszki lebed* című lapot (Georgi Rakovszki lapja) támogatta, melyek mind a bolgár nemzeti újjászületést propagáló radikális orgánumok voltak.[80] E réteg nem feltétlenül volt érdekelt a függetlenségben, bár később remekül használta ki annak gazdasági-politikai lehetőségeit hatalma átörökítése céljából. Olyan családok szerezték a vagyonukat adóbérlésből, akik később, a függetlenség után a politikai elit soraiba emelkedtek. Ilyen volt a később politikai ellenféllé váló Gesooglu (Gesov) és Radoszlavov család.[81]

Grancsarov – felülbírálva az osztályszempontok alapján vizsgálódó Hrisztov és Koszev álláspontját, akik szerint a csorbadzsi a 19. század közepétől retrográd tendenciát testesített meg – a nemzet fejlődése szempontjából mindenképpen hasznosnak ítéli szerepüket (tényleges tevékenységükön túl), hiszen évszázadok óta először ők hozták létre a bolgár elitet: Mincsoglu és Topcsilestov már 1860-ban beadvánnyal fordult a Portához az önálló bolgár egyház megteremtése érdekében. Topcsilestov és Georgi Csalakov tagja volt a bolgár exarchátus tanácsának 1872–1875 között.[82]

Az úgynevezett régi csorbadzsik rétege mellett hamarosan feltűnt egy új társadalmi réteg (az új csorbadzsik), mely jogot formált a politikai és gazdasági hatalom egy részére. Ennek előzménye pedig az volt, hogy a muszlim birodalmi tisztviselők, hogy túlzottan meg ne erősödjön a csorbadzsi-réteg, a Tanzimat során egyúttal 5–10 tagú városi tanácsokat is alakítottak, amelyekben zömmel a bolgár (céhes) iparosság képviseltette magát. E réteg azonnal összeütközésbe került a csorbadzsikkal az adók felhasználását és az autoritást illetően. Így kialakult a kereskedőkből is egy „fiatal-nemzeti" csorbadzsi-réteg, amely egyértelműen nem volt görögbarát. Tevékenységük a nemzeti egyház propagálása mellett a nemzeti nevelés fellegvárainak számító iskolák megnyitására összpontosult, nem véletlen, hogy az első az iparosok és kereskedők fellegvárának számító Gabrovóban nyitotta meg

76 Mind Trjavnában, mind Gabrovóban a csorbadzsik a szubasik és csendőreik (*zaptie*) mellett álltak ki a vitákban, és természetesen viszonzásra is számíthattak. Kotel csorbadzsijai is meglehetősen konzervatívak voltak (Georgi Rakovszki ellenük fellépő apját börtönbe is küldték).
77 Natan, 1945. 36.
78 Janeva, 2011. 294.
79 Lyberatos, 2010. 76–82.
80 Janeva, 2011. 301–321.
81 Uo. 56.
82 Uo. 307–326.

kapuit. De ideiglenes győzelem volt csupán az iparosok részéről, hogy 1842-ben a török állam saját megbízottjaira bízta az adószedést, mert az 1850 után újfent a régi csorbadzsik kezébe került, akik immár 5 évente fizettek e joguk meghosszabbításáért a Portának. Harc zajlott nemcsak a kézműves-kereskedő és csorbadzsi-réteg, de az előbbiek és az államhatalom oszmán hivatalnokai között is. Az utóbbiak már az 1840-es években megígérték a tartománygyűlés *(medzslisz)* hatalmának kiszélesítését, de a csorbadzsik a fanarióta papsággal közösen itt is megszerezték a pozíciókat (1870-ig, az exarchátus létrehozásáig). Csak 1860 után kapott helyet itt legalább egy, az obstina tanácsából választott képviselő.

E két társadalmi réteg – forradalmi mozgalmakban is tükröződő – küzdelmére tipikusan jellemző, hogy Georgi Mamarcsev az orosz katonai beavatkozásban reménykedő 1829-es szliveni felkelés kudarca után a bolgár kereskedők támogatását kérte, de az 1835-ös újabb felkelést vezető Atanaszov Dzsamdzsijetát éppen a kereskedőkkel rivalizáló csorbadzsik árulták el, akik viszont 1820 körül még 10 ezer fős bolgár hadtest felállítását tervezték, hogy Szerbiából betörjenek a birodalomba a hellén Filiki Hetairia mozgalmát támogatandó! Ugyanaz a Topcsilestov, aki a bolgár nemzeti egyház megteremtését támogatta, 1860 után elutasította Panajot Hitov és Filip Totju forradalmi bolgár csetáinak felszerelését.

Összességében tehát a csorbadzsik szerepe a bolgár nemzeti mozgalom fejlesztésében tagadhatatlan, noha elsősorban nem ez a cél, hanem saját társadalmi-gazdasági pozíciójuk biztosítása-átörökítése vezérelte őket.

A hatalom átmentésének stratégiái. A bolgár multipozicionális elit (1878–1944)

Az állam harmadik – a jól fizetett tisztikaron és a kevésbé jól fizetett csinovnyikokon túl – támogatója az üzleti elit volt, amelynek belső, szűk köre valódi multipozicionális elit volt. Ennek szisztematikus vizsgálatára eddig nem sok energiát fordítottak, noha az egyértelmű volt, hogy a felszabadulás nyertesei, a bolgár politikai élet későbbi meghatározói között mozgalmár múlttal rendelkezőt nem keveset találunk. Mi több, ez a réteg erős összefonódásokat mutatott, kapcsolatrendszerük már 1878 előtt is működött. A karlovói Teofan Rajnov (forradalmár-család) és a plovdivi Gesov család (Kelet-Rumélia kormányának tisztviselői) egyik közös vállalatuk működtetéséhez Evlogi Georgievtől (kereskedő, a bukaresti bolgár emigránsközpont egyik finanszírozója, a szófiai egyetem alapítója) vettek fel kölcsönt. A Nacsovicsok (Grigorij miniszter és diplomata lett) kereskedők voltak, szoros kapcsolatban a Georgiev testvérekkel és az isztambuli Topcsilestovval. A Radoszlavov család (1913-ban osztrákbarát miniszterelnököt adott) az osztrákokkal kereskedett.[83]

83 Paszkaleva, 1957. 150–160.

Ivanov, a kliometrikus bolgár történetírás prominens személye a fontosabb korszakhatárokat jelölő 1911-ben, 1929-ben, majd 1939-ben és 1946-ban vizsgálta meg a multipozicionális elit jellegét és szerepét 125 cég és 2937 vezető adatainak felhasználásával.[84] Ivanov az egyedi példák vizsgálata helyett statisztikai kimutatások alapján a többváltozós statisztikát segítségül hívva elemezte e réteget (melynek ez az első leírása).[85] Az összefonódó üzletágak és vállalatok jelenléte Bulgáriában is jelentős volt, mi több, az üzleti elit politikaformáló erővé lépett elő. Az üzleti elit „belső köréhez" tartozó 10 legnagyobb vállalat a GDP 17%-ával egyenértékű tőkét képviselt már 1911-ben, s 1939-re ez 27%-ra nőtt, miközben a következő 115 cég tőkéje összesen a GDP 21, illetve 13%-át tette ki. Látatlanban is igaz tehát, hogy a szűk üzleti elit kezében jelentős gazdasági hatalom összpontosult, amely érdekei veszélyeztetése esetén rendelkezett a megfelelő politikai csatornákkal a döntéshozók befolyásolása érdekében.

A bolgár üzleti elit nem meglepő módon számos balkáni vonással rendelkezett a nyugat-európai elithez képest. A multipozicionális elit összefonódásokat mutatott a politikai elittel: a 137 személy közül, aki ötnél több vállalatban bírt érdekeltséggel, 20% politikai szerepet is játszott miniszterként vagy parlamenti képviselőként. Ez az elit klub tehát a vizsgált minta 5%-a, s ezek ötöde a politikai elit tagja volt (1%). További 19 fő társadalmi szervezetek vezetője volt, s 20% pedig menedzser. E belső kör 5 pénzügyminisztert és 12 bankelnököt is magában foglalt 1878–1946 között. Ugyanakkor tény, hogy az idő haladtával a képzettség is egyre nagyobb szerepet játszott, mert a kvalifikáltak aránya a teljes mintában 8%-ról 17%-ra nőtt. A külföldiek és a kisebbségiek szerepe 1929-ig volt jelentős: a vállalati vezetés egyharmadát tették ki. A zsidóság pozícióit végig megtartotta, míg a görögök elvesztették. A szomszédos balkáni országok állampolgárai egyébként is hiányoztak a vállalati vezetésből, ami rámutat arra, hogy a cégek kapcsolatai közül a balkáni kötődések jelentéktelenek voltak. A tisztek szerepe egyre erősödött, ugyanakkor az orvosok és mérnökök még népesebb tábora tartozott az üzleti elithez.

S végül nem szabad megfeledkezni azokról, akiket vérségi kötelék tartott össze, ez Ivanov adatsorában meghaladta a 10%-ot. A rokoni kapcsolatok a belső kör tagjai között is fontosak voltak: az adatsorba négy Burov, három Gubidelnikov (egykori csorbadzsik) és két Gesov is bekerült. A nepotizmus és mutyizás már a kortársaknak is feltűnt, Zaharij Sztojanov 1885-ben is említi. Ivanov azonban racionális magyarázatot ad az urambátyámrendszer életképességére: az alacsony bizalmi tőkével és biztonságérzettel jellemezhető társadalmakban a rokoni viszonylatok jelentősen csökkentik a csalás és illojális viselkedés kockázatát. Törvényes rend és biztos állami szabályozók hiányában ez a legegyszerűbb mód az üzleti kockázatok csökkentésére, így a piaci alapon működő rendszerbe bekerült a kölcsönös segítség és moralitás tradícióját megtestesítő – nem piaci alapú – család.

A politikai és üzleti elithez tartozók 70%-a csak egyszer fordult elő a mintában, ötnél többször csak 3-3%-uk tűnt fel. Ha a mintából kivesszük a külföldieket

84 Ivanov, 2011.
85 Uo.; Ivanov–Ganev, 2009. 57.

és csak a belső körre fókuszálunk, akkor viszont 20%-os átfedést találunk a politikusok és az üzletemberek csoportja között, azaz az üzleti elit tagjai jelentős politikai összeköttetésekkel rendelkeztek. Sztojan Danev például 9 cégben volt érdekelt, miközben a szobranje elnöke, majd miniszterelnök volt 1913-ban.[86] A bolgár ipar alacsony fejlettsége miatt azt hihetnénk, hogy az üzleti elit szerepe és kapcsolatrendszere elhanyagolható, de ennek ellentmond, hogy 1878–1945 között az üzleti integráció – helyesebben az összefonódás – jóval magasabb fokú volt (5,2–7,5% között váltakozott), mint 1989 után, amikor az integráció és az összefonódás 0,1%-ot sohasem múlt felül. Ezek után felmerülhet a kérdés, ha a bolgár burzsoá üzleti elit az integráció – és vele együtt az érdekérvényesítés – ilyen magas fokára juthatott, akkor ezen üzleti körök miért nem voltak képesek mozgatóerőt szolgáltatni az iparnak? Számos oka lehet az integrációnak: a fenti kérdésre az egyik válasz lehet például a piacfelosztás a szűkös erőforrások megszerzésének optimalizálása érdekében, ebben az esetben a tőkehiányon nem lesz úrrá az üzleti szféra, viszont minimalizálja a versenyt, és így a veszteséget az érdekkörök elhatárolásával.

Ivanov szerint 1911-ben 17, 1929-ben 22, 1939-ben 20 szociális „klikk" volt jelen Bulgáriában. A klikkek klaszterekbe szerveződtek (Ivanov azokat a klikkeket vonta össze, ahol a tagok egyharmada azonos volt), melyek közül meglepő módon a földrajzi adottságoknak volt a legkisebb jelentősége, s döntően a pénzügyi érdekeltségek voltak a klaszterek létrehívói. Az is egyértelmű, hogy az összefonódásokkal teli, magasabb érdekérvényesítő képességgel rendelkező klaszterek zöme a „belső kör" érdekeltségeihez tartozott. A bolgár állam kis méretéből és tőkeszegénységéből következően a klaszterek száma jelentősen nem változott – a világgazdasági válság utáni fellendülés és irányított gazdaság csak egy újabb érdekcsoportot tudott kitermelni. Az elit belső fragmentáltsága tehát igen stabilnak tekinthető *(4. táblázat)*.[87] A klikkek merev formációknak tekinthetők magas integráltsági fokkal – ennek oka részben politikai motivációkkal magyarázható, részben az erőforrások felosztása vezethetett erre, hiszen szinte minden klikk egy pénzügyi intézmény köré szerveződött. Ezen klaszterek stabilak, nagy részük a vizsgált időpontok közül 3-4 esetben is létezett (a bolgár–francia pénzügyi érdekkörbe eső Bolgár Kereskedelmi Bank, az olasz Commerciale, az osztrák–francia érdekeltségű Balkán Bank, mely 1930-ban fuzionált az Általános Bankkal).

Az ipari protekcionizmus bukása az 1930-as években, a szélsőbalos és szélsőjobbos tendenciák megjelenése, a központosított állami irányítás az elit egységesüléséhez vezettek – az összes nagyvállalat együttműködött a többivel, a bolgár vállalatok kooperativitása a legfejlettebb országokéval vetekedett. A kapcsolat nélküli vállalatok száma a vezető 125 közül 24%-ról 14%-ra esett 1911–1946 között, ami jobb, mint a brit érték. Különösen jól megfigyelhető a különbség a 10 feletti kapcsolatok száma esetén: a brit vállalatok elenyésző része mutatott csak ekkora kooperativitást – tény persze az is, hogy Nagy-Britanniát nem a nepotizmus és az összefonódások hazájaként szokták emlegetni. Ezek

86 Ivanov–Ganev, 2009. 29.
87 Ivanov, 2011; Ivanov–Ganev, 2009. 44.

4. táblázat
Az üzleti elit klaszterekbe sorolása

Klaszterek száma	1911/5	1929	1939	1946
	5	7	8	6

Klaszter alaptulajdonságok	1911/5	1929	1939	1946
Tagok átlagos száma	9,2	8,0	8,8	8,2
Tagok száma a legnagyobb klaszterben	13	16	18	13
Kapcsolatok száma	9,0	9,8	9,9	7,9
Integráltság foka	1,0	1,2	1,1	1,0

Klaszter típusa	1911/5	1929	1939	1946
Pénzügyi	4	5	5 + 2	4
Földrajzi	0	0	0	0
Külföldi cég	1	0	0	0
Menedzseri	0	1	2	1
A belső kör érdekeltségén kívül eső	0	2	1	1

mind arra utalnak, hogy a bolgár politikai elit féltékenyen őrizte hatalmát, noha ez nem annyira személyekben, hanem személyek feletti és személyes érdekeket túlélő üzleti körökben nyilvánult meg, s veszélyt látott már az 1920-as évek agrármozgalmaiban is. A klikkek konszolidációja ugyanis ide vezethető vissza. 1921-ben a Sztambolijszki-ellenes erők (például külföldi tőkések és hitelezők, akik ellenezték az inflációs politikát, mellyel Bulgária az adósságcsapdából menekülni kívánt, vagy a régi nacionalista-expanzionista polgári kormányzat hívei, hazai tőkések, akiket sértett Sztambolijszki egalitárius politikája) megalakították a Gazdasági Fejlesztés Társaságát, ami a politikai ellenzék fedőszervévé nőtte ki magát, mind ideológiai, mind financiális szempontból.

Az itt elemzett kérdéskörökből is látszik, hogy a bolgár történetírás képes a megújulásra, régi problémák újraértékelésére, illetve az egyes kérdéskörök konstruktív vagy nyugati történetírói trendeknek megfelelő értékelésére. Mindez azonban nem jelenti a korábbi vélekedések köztudatból való kiszorulását. A történelmi tények értelmezése sok esetben máig vitatott.[88]

88 Nikolaj Gencsev 2007-ben újra kiadott könyvében például továbbra is emlegeti azt a toposzt, hogy a koprivsticai származású adóbérlő Csalakov-klán bolgár érzelmű, s a görög középiskola bulgarizálása volt a céljuk, noha ennek a tények ellentmondanak. A marxista értelmezés szerint a nemzeti érzület egyértelműen hiányzott eme oszmán államhatalomhoz hű (hiszen megélhetésüket ennek köszönhető) csoportosulásból, Lyberatos szerint viszont a vidéki és városi elit összecsapása állt a háttérben, amely látszólag etnikai ellentétben öltött testet az elit mögé állítva az elittel csak közvetve érdekközösséget mutató szélesebb tömegeket. Gencsev, 2007. 146.; Lyberatos, 2010. 55–85.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Szakirodalom

Atanaszov
2008 Atanaszov, Hrisztijan: *V oszmanszkata periferija: obsteszt vo i ikonomika vav Vidin i okolinosztta prez XVIII vek*. Szófia, 2008.

Bakardzsieva
1996 Bakardzsieva, Teodora: *Balgarszkata obstnoszt v Rusze prez 60-te godini na XIX. vek.* Szófia, 1996.
2009 Bakardzsieva, Teodora: *Na kracska prez vremeto. Darzsavnikat reformator Midhat pasa (1822–1884)*. Rusze, 2009.

Berov
1974 Berov, Ljuben: *Ikonomicseszkoto razvitie na Balgarija prez vekovete*. Szófia, 1974.
1975 Berov, Ljuben: Transport Costs and their Role in the Balkan Land in the 16–19th Centuries. In: *Bulgarian Historical Review*, 3. (1975) 74–99.
1976 Berov, Ljuben: *Dvizsenieto na cenite na Balkanite prez XVI–XIX v. i evropejszkata revoljucija na cenite*. Szófia, 1976.
1978 Berov, Ljuben: Ikonomikata na balgarszkite zemi prez godinite neposzredsztvenno predi oszvobozsdenieto. In: *Ikonomicseszka Miszl*, 31. (1978).
1980 Berov, Ljuben: Le salaire des fonctionnaires d'état et communales dans les pays balkaniques au course de la periode de capitalisme manufacturiére et de la revolution industrielle. In: *Études Balkaniques*, 7. (1980) 1. sz. 58–87.
1981 Berov, Ljuben: Änderungen der Preisbedingungen im Handel Österreichs mit den Balkanländern im 15–18. Jahrhundert. In: *Österreichs Handel mit Südosteuropa und die wirtschaftliche Bedeutung der bulgarischen Länder bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Hrsg.: Mutafčieva, Vera. Wien, 1981. (Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich, IV/B/II.) 13–35.
1984/a Berov, Ljuben: The Material Status of the Free-Lanced Professions in South-East Europe. In: *Études Balkaniques*, 11. (1984) 1. sz. 3–27.
1984/b Berov, Ljuben: Promeni v razpredeleneto na pozemnata szobsztvenoszt v Szeverna Balgarija prez parvite dve deszetiletija szled Oszvobozsdenieto. In: *Iz isztorijata na sztopanszkija i szocialnija zsivot v balgarszkite zemi*. Ed.: Hrisztov, Hriszto. Szófia, 1984. 224–274.
1988 Berov, Ljuben: The West European Trade Cycle and Price Movement in the Salonica Economic Region during the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. In: *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the Mid Eighteenth Century to 1914*. Eds.: Vacapoulos, A. E.–Svolopoulos, C. D.–Kiraly, B. K. Thessaloniki, 1988. (War and Society in East Central Europe, 23.) 281–301.
1989 *Protekcionizam i konkurencija na Balkanite prez XX. vek*. Szófia, 1989. Ed.: Berov, Ljuben.

Daszkalov
2005 Daszkalov, Rumen: *Balgarszkoto obsteszt vo 1878–1939*. Tom. I. *Drzsava. Politika. Ikonomika*. Tom. II. *Naszelenie. Obsteszt vo. Kultura*. Szófia, 2005.

Draganova
1977/a Draganova, Szlavka: Imusteszt vena i szocialna sztruktura na naszelenieto v Ruszenszka, Sumenszka i Szilisztrenszka kaza predi Oszvobozsdenieto. In: *Isztoricseszki Pregled*, 33. (1977) 3. sz. 98–101.

1977/b Draganova, Slavka: De la production agricole, l'imposition fiscale et la differentiation sociale de la population paysanne en Bulgarie Nord-Est durant les années 60 et 70 du XIX siècle. In: *Bulgarian Historical Review*, 5. (1977) sz. 68–93.
1980/a Draganova, Szlavka: *Materiali za Dunavszkija vilaet: Ruszenszka, Szilisztrenszka, Sumenszka i Tutrakanszka kaza, prez 50-te–70-te godini na XIX v*. Szófia, 1980.
1980/b Draganova, Slavka: Différentiation de la fortune dans les villages de la Bulgarie du nord-est durant les années 60 et 70 du XIXe siècle. In: *Bulgarian Historical Review*, 8. (1980) 2. sz. 68–86.
1983 Draganova, Szlavka: Razpredelenie na pozemnata szobsztvenoszt v szeverozapadna Balgarija v navecserieto na oszvobozsdanieto. In: *Studia Balcanica*, 17. (1983) 163–173.
1985 Draganova, Szlavka: *Berkovszkoto szelo v navecserieto na Oszvobozsdenieto: sztatisztsceszko izszledvane szpored oszmanszkite danucsni regisztri*. Sofija, 1985.
1988 Draganova, Slavka: Documents of the 1840's on the Economic Position of the Villages in Central North Bulgaria. In: *Bulgarian Historical Review*, 16. (1988) 2. sz. 87–100.
1991 Draganova, Slavka: Les Dépenses du vilayet de Janina et du Danube pour l'année budgetaire 1870–1871. In: *Relations et influences Réciproques entre Grecs et bulgares XVIIIe–XXe siècle*. Thessaloniki, 1991. 151–163.
1996 Draganova, Szlavka: *Kjusztendilszki region 1864–1919: Etnodemografszko i szocialno-ikonomicseszko izszledvane*. Szófia, 1996.
2005 Draganova, Szlavka: *Szelszkoto naszelenie na Dunavszki vilaet*. Szófia, 2005.

Findley
1986 Findley, Carter Vaughn: Economic Bases of Revolution and Repression in Late Ottoman Empire. In: *Comparative Studies in Society and History*, 28. (1986). 1. sz. 81–106.

Gencsev
2007 Gencsev, Nikolaj: *Vazrozsdenszkijat Plovdiv. Prinosz v balgarszkoto duhovno vazrozsdenie*. Szófia, 2007.

Georgieva
2005 Georgieva, Tsvetana: Migration in the History of Multiethnicism and Multiculturalism in the Balkans. In: *Forced Ethnic Migration on the Balkans: Consequences and the Rebuilding of Society*. Eds.: Popova, Ekaterina–Hajdinjak, Marko. Sofia, 2005. 13–22.

Grozdanova
2001 *Turszki izvori za balgarszkata isztorija*. Szaszt.: Gorozdanova, Elena. Szófia, 2001. Tom. XIII.

Grancsarov
1992 Grancsarov, Mihail: Kam vaprosza za csorbadzsijsztvoto prez XVIII i parvata csetvart na XIX vek. In: *Isztoricseszki Pregled*, 48. (1992) 7. sz. 7–71.
1999 Grancsarov, Mihail: *Csorbadzsijsztvoto i balgarszkoto obsztesztvo prez vazrazsdanieto*. Szófia, 1999.

Hrisztov
1970 Hrisztov, Hriszto: Kam vaprosza za klaszite i klaszovite otnosenija v balgarszkoto obsztesztvo prez vazrazsdaneto (proizhod, socialna prinadlezsnoszt i rolja na csorbadzsite). In: *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 21. (1970) 51–87.

Isztorija
1987 *Isztorija na Balgarija*. Tom. VI. *Balgarszko Vazrazsdane 1856–1878*. Szófia, 1987. 35.

Ivanov
2006 Ivanov, Martin: Kakvo bi sztanalo, ako... Konsztruirane na hipotezata „razvitie bez Oszvobozsdenie". In: *Balkanszkijat XIX vek. Drugi pocseti*. Szaszt.: Miskova, Diana. Szófia, 2006. 182–201.
2007–2008 Ivanov, Martin: Understanding Economic and Social Developments in the Periphery: Bulgarian National Income 1892–1924. In: *East Central Europe*, 34–35. (2007–2008) 1–2. sz. 221–244.
2011 Ivanov, Martin: *Bulgarian Business Elite, 1910s–1940s: Are Interlocking Directorates Good for Growth?* Kézirat. Szófia, 2011.

Ivanov–Ganev
2009 Ivanov, Martin–Ganev, Georgi: *Biznesz elitite na Balgarija, 1912–1947, 1989–2005*. Szófia, 2009.

Ivanov–Tooze
2007 Ivanov, Martin–Tooze, Adam: Convergence or Decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population and GNP in Bulgaria, 1892–1945. In: *The Journal of Economic History*, 67. (2007) 3. sz. 672–704.

Janeva
2011 Janeva, Szvetla: *Balgari – otkupvacsi na danaci vav finanszkata szisztema na Oszmanszkata imperija. Kam isztorijata na balgarszkija delovi i szocialen elit prez XIX vek*. Szófia, 2011.

Keleti
1885 Keleti Károly: *A Balkán-félsziget némely országai- és tartományainak közgazdasági viszonyai.* Bp., 1885.

Lampe–Jackson
1982 Lampe, John R.–Jackson, Marvin R.: *Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington, 1982.

Lyberatos
2010 Lyberatos, Andreas: Men of the Sultan: The beğlik sheep tax collection system and the rise of the Bulgarian national bourgeoisie in nineteenth-century Plovdiv. In: *Turkish Historical Review*, 1. (2010) 1. sz. 55–85.

Manolova-Nikolova
2004 Manolova-Nikolova, Nadja: *Csumavite vremena (1700–1850)*. Szófia, 2004.

Minkov
2004 Minkov, Anton: *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730*. Leiden, 2004.

Natan
1945 Natan, Zsak: Klaszi i klaszovi otnosenija v epohata na balgarszkoto vazrazsdane. In: *Isztoricseszki Pregled*, 1. (1945) 1. sz. 34–48.
1969 Natan, Zsak: *Ikonomikata na Balgarija*. Szófia, 1969. Vol. I.

Ortayli
2004 Ortayli, Ilber: *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004.

Palairet
1997 Palairet, Michael: *The Balkan Economies, 1800–1914. Evolution without Development, 1800–1914*. Cambridge, 1997.

Parveva
2009/a Parveva, Stefka: *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-mid – 19th Century*. Istanbul, 2009. (Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies, 108.)
2009/b Parveva, Stefka: Rural Agrarian and Social Structure in the Edirne Region During the Second Half of the Seventeenth Century. In: Parveva, Stefka: *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-mid – 19th Century*. Istanbul, 2009. (Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies, 108.) 13–62.
2009/c Parveva, Stefka: Agrarian Land and Harvest in South-West Peloponnese in the Early 18th Century. In: Parveva, Stefka: *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-mid – 19th Century*. Istanbul, 2009. (Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies, 108.) 63–112.
2011 Parveva, Sztefka: *Zemljata i horata. prez XVII – parvite deszetiletija na XVIII vek*. Szófia, 2011.

Paszkaleva
1957 Paszkaleva, Virdzsinija: Ikonomicseszkoto pronikvane na Avsztrija (Avsztro-Ungarija) v balgarszkite zemi ot Krimszkata vojna do Oszvobozsdenieto. In: *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 7. (1957) 113–162.
1986 Paszkaleva, Virdzsinija: *Szredna Evropa i zemite po Dolnija Dunav prez XVIII–XIX. v.* Szófia, 1986.

Pletnyov
1994 Pletnyov, Georgi: *Midhat pasa i upravlenieto na Dunavszkija vilaet*. Veliko Tarnovo, 1994.

Poujade
1959 Poujade, Eugène: *Chrétiens et Turcs. Scénes et souvenirs de la vie politique, militaire et religieuse en Orient*. Paris, 1859. 254.

Saint Clair–Brophy
1877 Saint Clair, Stanislas Graham Bower–Brophy, Charles A.: *Twelve Year Study of the Eastern Question in Bulgaria. Being a Revised Edition of „A Residence in Bulgaria."* London, 1877.

Sarova
1991 Sarova, Krumka: Midhat pasa i balgarszkoto revolucionno dvizsenie prez 1872. In: *Isztoricseszki Pregled*, 47. (1991) 6. sz. 3–19.

Tafrova
2010 Tafrova, Milena: *Tanzimatat, vilaetszkata reforma i balgarite. Adminisztracijata na Dunavszkija vilaet (1864–76)*. Szófia, 2010.

Todorov, J.
2000 Todorov, Juri: *Kliometria*. Szófia, 2000.

Todorov, N.
1983 Todorov, Nikolai: *The Balkan City 1400–1900*. Seattle, 1983.

Todorova, C.
1971 Todorova, Cvetana: *Diplomaticseszka isztorija na vansnite zaemi na Bulgarija 1888–1912*. Szófia, 1971.
1980 Todorova, Cvetana: Probleme der kapitalistischen Industrialisierung Bulgariens vom Anfang des 20. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. In: *Bulgarian Historical Review*, 8. (1980) 4. sz. 3–23.

Todorova, M.
1972 Todorova, Marija: „Obstopolezite kaszi" na Midhat pasa. In: *Isztoricseszki Pregled*, 28. (1972) 5. sz. 56–77.

1978 Todorova, Marija: Anglija i Oszmanszkata Imperija prez 30-te 50-te godini na XIX vek. In: *Isztoricseszki Pregled*, 34. (1978) 2. sz. 24–44.
1983 Todorova, Marija: Sztruktura na naszelenieto, bracsnoszt, szemejsztvo i domakinsztvo na Balkanite. In: *Isztoricseszki Pregled*, 39. (1983) 4. sz. 85–100.

Todorova, O.
2004 Todorova, Olga: *Zsenite ot centralnite Balkani prez oszmanszkata epoha (XV–XVII. v.)*. Szófia, 2004.

Vaszilev
1957 Vaszilev, Vaszil: Kam vaprosza za promisleniata kriza v Balgarija ot 1929 do 1934 g. i za otrazsenieto i varhu polozsenieto na rabotnicseszkoto klasza. In: *Isztoricseszki Pregled*, 13. (1957) 2. sz. 3–39.
1958 Vaszilev, Vaszil: Teksztilnata indusztrija u nasz i parvite godoni na sztopanszka kriza ot 1929–1934 i sztacsnoto dvizsenie na teksztilnite rabotnici prez 1931 g. In: *Isztoricseszki Pregled*, 14. (1958) 5. sz. 27–63.
1960 Vaszilev, Vaszil: Polozsenieto na trudestite sze v Balgarija v nacsalnija period na ikonomicseszkata kriza ot 1929–1933. In: *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 8. (1960) 3–73.
1962 Vaszilev, Vaszil: Za glavnite faktori na indusztrialnija podem prez perioda na vremennata i csaszticsna sztabilizacija na kapitalizma v Balgarija (1925–1929). In: *Izvesztija na Insztituta za Isztorija*, 11. (1962) 83–103.

Velikov
1976 Velikov, Sztefan: Targosviste prez vazrazsdanieto. In: *Isztoricseszki Pregled*, 32. (1976) 3. sz. 93–106.

GÁBOR DEMETER

PRESERVING POWER AND STRATEGIES OF SURVIVAL IN THE TRANSFORMING BALKANS

This contribution focuses on the discussion of new results in the Bulgarian historiography. The re-evaluation of some key problems of the Bulgarian economic and social history in a comparative context reveals a hesitative attitude towards sensitive questions. The new approaches applied were able to question the results of the Marxist history-writing, but yet unable to put processes in a new and undisputed context. The Western interpretation of the Ottoman Empire as a successful integration having brought economic progress and its obvious parallelism with the EU-accession generated a confusion in the history writing, as the first „integration attempt" was always denied on the basis of the lack of freedom regardless of the economic progress, while the latter is approved on the basis of promising economic welfare. The fear that the re-evaluation of the Ottoman role may ruin the myth of the moral superiority and economic benefit of the Bulgarian independence (the legitimative basis of the nation itself) is well perceivable even in the works of the well-educated and trained scientists with international respect.

After sketching a general outline of the tendencies, topics and methods, observable in the Bulgarian history-writing, some general problems are discussedin the text, like the role of the elites, the grab of power and its transmission to subsequent generations, the restructuration of the Ottoman economy after the collapse of the raiyet chift, base of taxation system in the 18ths century. Social strategies of the peasantry, like convertion to Islam, migration, implementation of new crops, land-concentration and the changes land-tenure-system in order to hinder further declassation are analysed, as well as welfare, income and the participation of the peasantry in trade. Regional differences of crop-system prior to the crop-conjuncture of the 19th century are also investigated. The transformation of the askeri group taking place in the 18th century was

another shocking phenomenon that required the restructuration of the Empire. The article – using 3900 testaments of the garrison-town Vidin between 1700-1800, home of Pazvandoglu – analyses the economy, revenues and the emergence (as well as the differentiation and their relative independence from central power) of the janissaries compared to the decline of spahi corpus and central power. Another part of the study compares the income and taxes of the broad layers of the society throughout centuries (1700-1939), investigating the economic advantages of the independence. The state revenues were declining after the independence, and the fiscal discipline of the 1860s could be only restored in the 1930s. The examination of the emergence of the chorbadji elite proves, that – as every elite – it supported the awakening of national culture (schools, church, journals) from the money collected but not handed into the treasury, but nevertheless was not a natural ally of radical supporters of independence until this was against their economic interests. The analytical investigation of the elite confirms, that it was really successful in transmitting its economic power even up to 1944, and the Bulgarian economy was characterized by interlocking directorates, clusters of cooperative systems and a multipositional elite over the scarce financial resources.

FIZIKER RÓBERT

Az osztrák Trianon

A saint-germaini békeszerződés

Az I. világháború után létrejött önálló osztrák állam első (és utolsó) napjainak vizsgálatát több tényező nehezíti.[1] Nem csupán arról van szó, hogy egyes források szerint 1918. november 12-én, a köztársaság kikiáltásának napján napos őszi idő volt,[2] mások szerint esős, esernyőigényes volt az időjárás.[3] A bizonytalanságot fokozza, hogy – mint 2009-ben, a saint-germaini békeszerződés aláírásának 90. évfordulóján kiderült – nincs meg az eredeti, Ausztriában kiállításra szánt francia nyelvű szöveg (gyaníthatóan Párizs német megszállásakor a németek magukkal vitték, és egy berlini bombatámadásnál odaveszett).[4] Ráadásul az első osztrák köztársaság (1918–1933/34), illetve az azt megbuktató hivatásrendi szövetségi állam (1933/34–1938) végóráinak értékelésekor is egyesek a *Heldenplatz* negyedmillió (?) tomboló osztrákjára helyezik a hangsúlyt, mások a távol maradt tömegekre, a *Gestapo* „vendégszeretetét" élvezőkre, illetve arra hívják fel a figyelmet, hogy egy *„ártatlan focimeccsen"*,[5] például a brazil *Maracanã* stadionban is elfér (majdnem) ennyi ember.[6]

A kisállamiság kényszerű elfogadása

Ausztria két világháború közötti történetében az anschluss kérdése folyamatosan napirenden volt. 1918–1919 szocialista anschluss-eufóriájának a békeszerződés, az osztrák szövetségi tartományok ezt követő anschlussmozgalmának a genfi jegyzőkönyvek aláírása vetett véget. 1925-től számos területen folyt egy fokoza-

1 A tanulmány az MTA Történettudományi Intézete, a Budapesti Európa Intézet, az MTA Társadalomkutató Központ Európa-történeti Munkacsoportja és a História szerkesztősége által rendezett, „A versailles-i békerendszer, 1919–1938" című nemzetközi tudományos konferencián, 2010. május 28-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

2 Drimmel, 1985. 177.

3 Annyi biztos, hogy 1918. november 12. egy keddi nap volt. Leidinger–Moritz, 2008. 11.

4 Vertrag von St. Germain verschwunden. http://wiev1.orf.at/stories/321225 / A hozzáférés ideje: 2013 januárja.

5 Habsburg Ottó hivatkozott erre, amikor a náci bevonulás 70. évfordulóján úgy fogalmazott, hogy „minden nagy rumlinál" összegyűlik ennyi ember, olyanok, akik bámészkodnak, vagy tapsolni akarnak. http://www.nzz.ch/nachrichten/international/otto_von_habsburg_sorgt_fuer_eklat_in_wien_1.687577.html. A hozzáférés ideje: 2013 januárja.

6 1944 februárjában egymillió ember köszöntötte a Champs-Élysées-n Pétain marsallt. Augusztusban De Gaulle-t ugyanott ugyanannyian... Haas, 1992. 52–53.

tos gyakorlati összehangolódási folyamat, az úgynevezett *„lopakodó anschluss"*. A német–osztrák vámuniós terv (1931) és az osztrák nácik elvetélt puccskísérlete (1934. július 25.) után az 1936. július 11-i német–osztrák egyezménnyel és Kurt Schuschnigg kancellár berchtesgadeni pokoljárásával (1938. február 12.) jellemezhető evolúciós megoldás az államot belülről felőrölve eredményezte Ausztria *„hazatérését a birodalomba"*.

A másik értelmezés azt hangsúlyozza,[7] hogy az önmagát életképtelennek tartó[8] Ausztria saját Trianonját elszenvedve eljut az önálló állam elfogadásáig, valamint az osztrák eszme feltámasztásával Közép-Európa ismételt gazdasági integrációjának és a jövő föderatív Európája távlati megteremtésének vállalásáig. Bár a IV. (osztrák trónon I.) Károly által megálmodott Nagyausztriai Egyesült Államok irreális és visszhang nélküli elképzelés maradt, az anschluss mellett a dunai konföderáció vagy önállóság, a köztársaság vagy monarchia, az osztrákság és a németség, a független köztársaság (a hangsúly az összetétel mindkét tagjára vonatkozik) mint francia importáru problematikája végigkísérte az első köztársaság történetét. Az 1920-as években Ignaz Seipel *„Új osztrákság"* víziója, az osztrák nemzeti öntudat fejlődését elősegítő *Osztrák Akció* (1927), illetve Anton Wildgans*: Rede über Österreich* című beszéde (1930) egyaránt az önálló, hazafias öntudatú német-osztrák államiság igenlését hirdette. Engelbert Dollfuss kancellár (1932–1934) már az „életképes", a német kultúrterület és más nemzetek között közvetítő Ausztriát propagálta, de csupán egy *„operettszerűen eljátszott Ausztria-patriotizmusra"*[9] és egy Hitler ellenében megszervezett konzervatív-katolikus-autoriter fordulatra futotta az erejéből. Ebben a *„slamposssággal enyhített"*[10] hivatásrendi államban *„a legtöbb hazafi nem volt demokrata, és a legtöbb demokrata nem volt hazafi"*.[11] Az ország nagyhatalmi feláldozása végül szükségszerűen vezetett az anschlusshoz. A tanulmány a második értelmezés első fejezetét, a Monarchia felbomlásának osztrák recepcióját állítja középpontba.

Az I. világháborút lezáró békekonferencia tanácskozások, intrikák, levélváltások, szakvélemények, propagandaanyagok, diplomáciai intervenciók és katonai összecsapások hallatlanul komplex hálójában vergődve próbálta rendezni az osztrákkérdést – ugyanakkor nem a nemzetiségek félrevezető információi alapján dolgozott, hanem a jogos igények és politikai követelések közötti egyensúlyt kívánta megtalálni. A Monarchiát sújtó büntetés sokkal szigorúbb volt annál, mint amelyet Németországra mértek, a *Reich* fennmaradt, a Monarchiát – *Austriam esse delendam* – feldarabolták. A békeszerződés területi rendelkezéseinek vizsgálata alapján azt is kijelenthetjük, hogy Ausztria többet (vagy legalább ugyanannyit)

7 Erről részletesen: Fiziker, 2011/a.

8 A kifejezés Victor Adlertől, az osztrák szociáldemokrácia nagy öregjétől származik. Szintén ő vetette fel először az anschluss lehetőségét. Kerekes, 1966. 9. Ez az alpesi ország a magyar tej és gabona, a horvát sertések, a morva és sziléziai szén, illetve a Trieszten keresztül érkező tengerentúli javak, meg a cseh sör elvesztésével tényleg életképtelennek tűnt. Andics, 1968. 15.

9 Menasse, 2008. 36.

10 Meysels, 2000. 78.

11 Idézi Lendvai, 2007. 29.

veszített Saint-Germainben, mint Magyarország Trianonban: az Osztrák Császársághoz tartozó területek és népesség több mint háromnegyedét, a németlakta térségek egyharmadát (a szétesés pillanatában mintegy 120 ezer km²-nyi területből 40 ezer km²-t). Bár ez az interpretáció csak akkor állja meg a helyét, ha a német többségű cseh és morva területekkel kapcsolatos igényeket is ideszámítjuk. Georges Clemenceau karthágói békéje[12] azt eredményezte, hogy Ausztria lakossága 6,5 millió főre csökkent, 84 ezer km²-re zsugorodott területe a Monarchia volt területének 22%-át tette ki, ahol a nemzeti jövedelem 30%-át állították elő.[13]

Legnehezebben azt vette tudomásul az új állam, hogy megszűnt egy többnemzetiségű birodalom központjának lenni, és a *„régi birodalom háziúri lakásából a köztársaság szoba-konyha-dolgozószobás lakásába kellett költözni"*.[14] Ausztria hosszú ideig nem tudott megbékélni az új közép-európai renddel. Bibó István szerint a német egységből való kiszorulásra az osztrák németség válasza *„lagymatag, meggyőződés nélküli, egyik napról a másikra élő politikai gyakorlat (fortwursteln)"* volt, és ez a *„szkizofrén állapot"* folytatódott 1918 után is, amikor a nemzetek feletti birodalmi patriotizmus tartóoszlopai leomlottak, eltűnt a Habsburg-dinasztia, és a többnemzetiségű dunai monarchia is a történelem süllyesztőjébe került.[15]

Ausztria hosszú ideig minden szenvedéséért a győztes ellenség hatalomvágyát tette felelőssé. Még 1959-ben is *„a bosszúvágy, a tudatlanság, a korlátoltság és az aljas mohóság"* művének nevezték a békeszerződést, és csak az 1960-as években kezdődött meg a tényszerű, az előítéletektől szabadulni kívánó kutatás. Az első alapos monográfiát a békeszerződésről 1966-ban Karl Stadler írta,[16] aztán Salzburgban indultak kutatások. 1969-ben Gerald Stourzh már az osztrák függetlenség egyik tartóoszlopaként mutatta be Saint-Germaint. A 60. évfordulót tudományos konferenciával ünnepelte Ausztria (bár az előadások anyagát valamiért csak 10 évvel később publikálták). A kérdéssel kapcsolatos forrásokat még messze nem merítették ki, ráadásul főleg a vezető államférfiak anyagaira koncentrált a kutatás, a bécsi archívumok iratait pedig a II. világháború után sokáig nem rendezték össze.[17]

12 Keynes, 1920. 41.

13 Ausztriának is megvolt tehát a saját Trianonja, de a történeti munkákban a veszteségek konkrét adataival nem találkozunk. A szomszédban a múltat nagyrészt „békévé (és remek bevételi forrássá) oldotta az emlékezés". Ezzel kapcsolatban Rainhard Fendrich ismert osztrák popénekes *I am from Austria* című dalának nyitó sorait érdemes idézni: „Dei' hohe Zeit ist lang vorüber und auch die Höll' hast hinter dir, / vom Ruhm und Glanz ist wenig über, / sag' mir wer zieht noch den Hut vor dir, / ausser mir." Azaz: „Rég a múlté már a fénykorod és a poklot is feleded, / Dicső hírnév alig a jussod, / tisztelve, mondd, ki ejti velem/ még neved." Idekívánkozik az EAV nevű, sikeres osztrák popzenekar *Wo ist der Kaiser?* (Hol a császár?) című, a valcert és a csárdást „hiányoló" dalának részlete is: „Um das Image aufzuwerten, / meinen Managementesperten, / muss der Kaiser wieder her, / weil da simma wieder wer!" Azaz: Értékes imázshoz megint / menedzsment-szakértők szerint / császár szükségeltetik, / s újra leszünk valakik! (A szerző fordításai.)

14 Drimmel, 1985. 154.

15 Bibó, 1986. 456. Ld. az *Az osztrák köztársaság zsákutcája* című alfejezet: Bibó, 1986. 295–603.

16 Stadler, 1966. Németül: Stadler, 1968. Megemlítendő még: Kleinwaechter, 1964.

17 Fellner, 1994. 283–285.

Részben még ma is az elveszett területek határozzák meg, vagy legalábbis alakítják-árnyalják a közbeszédet.[18] A szabadságpárti Martin Graf, az osztrák nemzetgyűlés harmadik elnöke, azaz a hivatalos Ausztria egyik legfontosabb tisztségviselője 2009 nyarán a népek önrendelkezési jogára hivatkozva népszavazást követelt a *„jelenleg"* olasz területen található Dél-Tirol számára.[19] Sok osztrák szemében a *„Civitas fidelissima"* pedig továbbra is csupán egy *„Civitas schwindelissima"*.[20] Graf kijelentését a kormányzó szocialista-néppárti koalíció képviselői határozottan elutasították és felelőtlennek minősítették, és Sopron státuszát sem vonta kétségbe egyetlen komoly kormányzati-politikai tényező Ausztriában.[21]

Útkeresés

Az ismert toposzok szerint az osztrákok életképtelen államát életre ítélték, köztársaságiak nélkül kellett köztársaságot építenie, ráadásul meg kellett tanulnia német helyett német nyelvű osztrákként, majd osztrákként viselkedni – mindezt a *Hin und Her-Renner*ből *Anschluss-Renner*ré avanzsált (azaz az összeomlás napjainak káoszában segítségért ide-oda rohangáló, majd a slágerré vált anschluss szekerére időben felkapaszkodó) Karl Renner, az első szövetségi kancellár irányításával.[22] Ebben a helyzetben Ausztria előtt három út kínálkozott: a dunai föderáció (ezt a békeszerződés 222. cikkelye is indirekt módon preferálta),[23] az anschluss és az önállóság.[24]

Renner az anschluss utáni napokban úgy nyilatkozott: már 1918 őszének napjaiban felmerült az az alternatíva, hogy az osztrákkérdés esetleges nagynémet megoldása mellett tárgyalásokat kellene kezdeni a szabaddá vált dunai népekkel a kapcsolatok megújításáról (október–november folyamán folyamatosan egyeztettek az utódállamokkal), de akkoriban csupa elutasító választ kaptak a felvetésre. Másodszor, az úgynevezett dunai térségi politika elgondolását a nagyhatalmak vetették fel, és azt különböző integrációs tervekben hozták nyilvánosságra. Ausztria gazdasági nehézségei és külpolitikai izoláltsága miatt természetesen érdeklődéssel fogadott minden hasonló javaslatot. Azonban majdnem húsz éven keresztül csak játszottak ezzel a gondolattal – anélkül hogy akár egyetlen pozitív lépést tettek volna a megvalósítás irányába. Végül a *„nevetséges legitimista intrikák"*[25] olyannyira

18 Ehhez ld.: Ermacora, 1989.

19 http://diepresse.com/home/politik/aussenpolitik/497999/Graf-fordert-Volksabstimmung-zur-Rueckkehr-Suedtirols- A hozzáférés ideje: 2013 januárja.

20 Mollay, 1992. 105.

21 Vö.: Gecsényi, 2012.

22 Ezért mondta később Schuschnigg kancellár, hogy „a döntés 1938. március 11-éről a valóságban már 1918 novemberében megszületett". Brook-Shepherd, 1991. 349–350.

23 Goldinger–Binder, 1992. 78. A békeszerződés Ausztriának, Magyarországnak és Csehszlovákiának megengedte volna, hogy öt éven át kedvezményes vámok formájában fenntartsák szoros gazdasági kapcsolataikat.

24 Ehhez társult még a későbbiek során a kisantant felé történő nyitás és az olasz–magyar–osztrák együttműködés. Suppan, 1995. 173.

25 A legitimisták dunai konföderációs elképzeléseiről: Fiziker, 2005; Fiziker, 2010.

abszurddá tették a kérdést, hogy még a dunai térségi politika legodaadóbb hívei is kénytelenek voltak hátat fordítani ennek az alternatívának.[26]

Azt szokás mondani, hogy Ausztria a világtörténelem első országa, mely polgárai többségének egyértelmű akarata ellenére lett szuverén állam. Az osztrák-kérdés hátterében Németország, illetve az 52 évvel korábban (Königgrätz után) megszakított egység visszaállítása húzódott meg.

Karl Renner 1945-ben azzal indokolta 1918-as politikáját, hogy Ausztria akkori gazdasági helyzetéből, az éhségtől és a munkanélküliségtől való félelemből az egyetlen lehetséges kiutat az Ausztriát egy nagy gazdasági térség részévé avató anschluss nyújtotta.[27] Az 1918. október 31-én született szociáldemokrata párthatározat is azzal a kényszerhelyzettel magyarázta az anschluss igényét, hogy a magára maradt és gazdaságilag életképtelen állam többi nemzete el kíván szakadni, és német területek kerülnek szláv megszállás alá.[28] Tehát az anschluss egyfajta szükségmegoldás volt,[29] november elejéig még mindig csak a második lehetőség a dunai népekkel történő együttműködés mögött.

1918. november 12-én az új osztrák állam megerősítette a Németországhoz való csatlakozás igényét.[30] Ilyen módon *„már az első mondatával, amit egyáltalán kimondott, rögtön öngyilkosságot követett el”*.[31] Döntés született arról is, hogy egy Ludo Moritz Hartmann nevű történészt, az 1848-as frankfurti nemzetgyűlés egyik képviselőjének fiát küldik követként Berlinbe. 1918. december 21-én közös német–osztrák jegyzék tájékoztatta a győztes hatalmak képviselőit arról, hogy a nemzetek önrendelkezési joga alapján nem lehet megtagadni a két országtól az egyetlen járható utat, az egyesülést. 1919. március 2-án titkos német–osztrák jegyzőkönyvet írtak alá az anschluss mielőbbi tető alá hozásáról.[32] Ennek ellenére az anschluss illúziója már 1919 tavaszán elbukott, hiszen még a német kormány részéről sem volt egyöntetű a fogadtatása. 1919. április 16-án Thomas Cunninghame angol ezredes, a bécsi brit katonai misszió vezetője közölte az osztrák kormány összekötőtisztjével, hogy Ausztria csak az anschlussról történő lemondás esetén számíthat kedvező békefeltételekre. Majd május 3-án, illetve 7-én hivatalos jegyzékben ragaszkodott az antant Ausztria függetlenségének fenntartásához.

Az Államtanács (*Staatsrat*) még október 30-án sem döntött a köztársaságról, az eseményeket döntően befolyásolta *II. Vilmos* és a császárság bukása Németországban (a szociáldemokraták még aznap táviratban jelezték a németeknek, hogy részt kívánnak venni a német nép jövendő állami berendezkedését meghatározó

26 *NWT*, 1938. ápr. 3. Renner egyébként a század elején még hitt a nemzetek feletti államalakulat szükségességében. „Fekete-sárga internacionalizmusa” a Habsburgok jogara alatt tervezte a nemzetek egyesítését. Stehler, 2004. 349.

27 Steininger, 1997. 102.

28 Jochum, 1983. 11.

29 Kerekes, 1979. 22. Ebből a szempontból tehát másodlagos, hogy Ausztria a „vörös” Németországhoz kívánt csatlakozni.

30 Steininger, 1997. 100.

31 Erwin Riegelt idézi: Lendvai, 2007. 27.

32 A berlini jegyzőkönyv szövegét idézi: Schausberger, 1986. 94.

alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon), illetve Károly november 11-én kelt, úgynevezett eckartsaui levele (mely a belső béke szükségességét is kiemelte).[33]

Kétségtelen tény, hogy a keresztényszociálisok konzervatív szárnyának az első köztársaság végéig nem jött létre megfelelő kötődése a köztársaság államformájához. A keresztényszociálisok az ideiglenes nemzetgyűlés első ülésén még a monarchikus államforma fennmaradása mellett voltak. Bár végül egységesen szavaztak november 12-én, de csupán azzal az indoklással, hogy *„ne zavarják meg ebben a történelmi pillanatban az egységet"*.[34] 1918 decemberében született pártprogramjuk nem is említette az anschlusst, sőt az 1919. májusi anschluss-párti nagygyűléseken sem képviseltették magukat a Bécsen kívüli lakosság többségét képviselő keresztényszociálisok. A békeszerződés aláírása után azonban már azt tartalmazta 1920-as választási felhívásuk, hogy *„várják az órát, amikor az ország visszakapja a nemzeti önrendelkezés szabadságát, és lehetővé válik az összefogás a birodalmi testvérekkel"*.[35] Monarchista és republikánus szárnyuk még 1921-ben, Károly volt császár első visszatérési kísérletének napjaiban is harcolt egymással. A képviselőklubban lefolyt szavazás eredménye 60:20 lett a köztársaságiak javára.[36]

Az Államtanácsban november 12-én csak egyetlen keresztényszociális képviselő, Wilhelm Miklas szavazott az anschluss ellen, illetve volt az államformáról szóló népszavazás kiírása mellett.[37] A későbbi szövetségi elnök abban is jelentős szerepet játszott, hogy az új állami zászlóhoz a Babenberg-dinasztia állami színeit, a piros-fehér-pirost választották,[38] illetve 1923-ban ő javasolta a bécsi érseknek, hogy kezdeményezzék Habsburg Károly boldoggá avatását. (Az első köztársaság végóráiban Miklas az osztrák állami ellenállás szimbolikus alakjaként küzdött az anschluss ellen.) A keresztényszociálisok nem szavazták meg egységesen a Habsburgokat kiutasító és vagyonukat elkobzó törvényt sem, voltak, akik tudatosan távol maradtak a szavazástól.[39]

A monarchiából köztársaságba való átmenet nehézségeit és a „boldog békeidők" utáni kilátástalannak tűnő jövő miatti aggodalmakat jelzi, hogy az 1920-as évek elején Joseph Haydn *„Gott erhalté"*-jének, az osztrák császári himnusznak új strófája született, amely immár az állam új irányítóit, Rennert és Karl Seitz ideiglenes államfőt és Bécs későbbi sikeres polgármesterét ajánlotta a Mindenható figyelmébe, de – a biztonság kedvéért – Károlyról sem feledkezett meg.[40]

33 A Habsburgok kiűzésének egyik oka az volt – amellett, hogy Károly nyíltan restaurációra tört a feldkirchi nyilatkozatával –, hogy talán ilyen módon sikerül jobb békefeltételeket elérni.

34 Miklas nyilatkozott így pártja nevében. Andics, 1968. 27.

35 Goldinger–Binder, 1992. 77.

36 Hannak, 1966. 68–71.

37 A köztársaság ellen szavazott még Athanas von Guggenberg és Karl Prisching kereszténységi képviselő. Andics, 1968. 25–26.

38 Ugyanakkor az osztrák címer Karl Renner javaslatára fekete, vörös és arany színeket kapott, így a címer színszimbolikájában máig megmaradt az anschlussra vonatkozó osztrák vágyakozás. Érdekes módon sem ez, sem az ősi múltra utaló zászló nem zavarta a béketárgyaláson a nagyhatalmakat, csak az állam önmaga által választott nevét utasították el. Menasse, 2008. 37.

39 Rennhofer, 1978. 181.

40 Bocca, 1961. 92.

Ignaz Seipel, a teológus kancellár már 1918 decemberében úgy vélte, hogy *„a régi Ausztria semmi esetre sem halott”*,[41] *„a dunai konföderáció bizonyosan el fog jönni, és meg fogja azt újítani”*.[42] A prelátus 1922. május 31-én, első kormánynyilatkozatában nyilvánvalóvá tette, hogy a dunai monarchia föderatív és demokratikus megújításának híve, ehelyett azonban csak a monarchia *„fájdalmas haláltusáját”* nézhette végig. Seipel elméleti-távlati síkon továbbra is a monarchista államformában, egy keresztény birodalomban vélte megtalálni az európai béke, az egység, a rend és az együttműködés biztosítékát. Ugyanakkor mivel a panaszkodásra hajlamos és a külföldtől segítséget váró osztrák népnek nem segíthet semmilyen *„deus ex machina”*, teljességgel értelmetlen volna most *„az adott államjogi viszonyok közepette”* az erőket nem összefogni, hanem egy külső változástól, a monarchia visszatértétől várni a megváltást. A köztársaság, *„azaz a nép érdekében a köztársaságban végzendő munka”* mellett tett hitet,[43] tehát az ország érdekét, a gazdaság szanálását egyértelműen elébe helyezte személyes belső meggyőződésének. *„Primum vivere, deinde philosophari”*[44] – vallotta (Rennerrel egyetértésben, bár a filozofálás végső konklúziója más volt a két meghatározó államférfi esetében). Ráadásul a szokásos osztrák axióma, a *„quieta non movere”* tőle sem állt távol. Azaz nem kell túlzottan bolygatni a dolgokat, ha azok már megtörténtek, hanem meg kell próbálni a lehető legtöbbet kihozni a helyzetből. Összességében mind a szociáldemokraták, mind a kereszténységi szociálisok a köztársaságtól és az anschlusstól várták a kilátástalannak tűnő helyzet érdemi javulását.

Az osztrák békedelegáció stratégiája és tevékenysége

A bécsi kormány tudomásul vette a soknemzetiségű Ausztria felbomlását, ugyanakkor ragaszkodott az osztrák-német tartományokhoz.[45] Azaz nem csupán a Német Köztársasághoz való csatlakozás szándékát rögzítette 1918. november 12-én,[46] hanem a Monarchia minden német nyelvű területét egyesíteni kívánta.[47] Erről az Ideiglenes Nemzetgyűlés már október 29-én táviratban tájékoztatta Woodrow Wilson amerikai elnököt, majd november 22-én nyilatkozatban erősítették meg ezt az igényt, rögzítve Ausztria államterületének kiterjedését. Karintia és Stájerország egyes részein, Dél-Tirolban, továbbá Csehország, Morvaország és Szilézia német nyelvű területein – bár az ottaniak Renner kifejezett kérésére kinyilvánították a köztársaság iránti lojalitásukat és ünnepélyes belépési nyilatkozatot tettek,[48] külön

41 Russ, 1991. 42.
42 Kriechbaumer, 1988. 23.
43 Wagner, Fr., 1956. 102–103.
44 Kindermann, 1999. 214.
45 Sőt az ideiglenes nemzetgyűlés első határozata szerint a „német-osztrák állam minden olyan terület annexiójának ellenszegül, amely német parasztok, munkások és polgárok által lakott...” Jochum, 1983. 8.
46 Drimmel, 1985. 154.
47 A német szó eredetileg elsősorban a határokra utalt. Az 1910. évi népszámláláson Ferenc József „lakástulajdonos” beszélt nyelvként a németet adta meg. Andics, 1968. 13.
48 Benedikt, 1954. 45.

tartományokat hoztak létre – nem kerülhetett sor választásokra. 3,5 millió német parlamenti képviselet nélkül maradt egy Elzász-Lotaringiánál kétszer nagyobb területen. Hiába hivatkoztak a kor trendjének megfelelően az önrendelkezési jogra, maga Wilson is alapvetően az *„érintett népek érdekének"* figyelembevételéről beszélt, és a hagyományos adminisztratív határok megtartása mellett (Ausztria–Csehszlovákia) gazdasági és közlekedéspolitikai megfontolásokon alapuló (Klagenfurti-medence), illetve stratégiai-politikai követeléseket is kielégítő változtatásoktól (Brenner) sem zárkózott el.

Az osztrák jogfelfogás[49] – a szövetségeseknek az osztrák vezetésű ciszlajtán területeket az új Ausztriával jogfolytonosnak tartó álláspontjával szemben – tagadta (különösen külpolitikai téren) Ausztria és az egykori birodalom jogfolytonosságát. Eszerint az új állam a többi utódállamhoz hasonlóan jött létre (*diszmembráció* útján), nem egyedüli jogörököse a november 12-én megszűnt Ausztriának, hanem annak német nyelvű lakosait tömörítő államalakulat, nem állt senkivel hadiállapotban, és így békeszerződést sem lehet kötni vele. (Ezért kellett a régi kormányzatnak megkötnie a fegyverszünetet, bár kettős hatalom volt az országban: Heinrich Lammasch császári kormánya mellett a húsztagú Államtanács ragadta magához a tényleges hatalmat. A fegyverszünet előírásait az Államtanács is magára nézve kötelezőnek ismerte el.)

Az ideiglenes nemzetgyűlés már október 21-én – párhuzamosan az önálló német-osztrák állam (az államforma rögzítése nélkül) létrejöttének, illetve a más nemzetekkel kialakítandó külkapcsolatok szabad megállapodások útján történő rendezésének deklarálásával[50] (tulajdonképpen IV. Károly október 16-i kiáltványának szellemében) – felállított egy bizottságot a béketárgyalások előkészítésére. Majd november 26-án jött létre Otto Bauer javaslatára és Franz Klein irányításával a *Vorbereitungsdienst für Friedensverhandlungen* (a Béketárgyalásokat Előkészítő Szolgálat) nevű szervezet.[51]

Az osztrák álláspont szerint Német-Ausztria államszerződésben kívánja megszerezni a nyugati államok általi elismerést, és rendezni a háborús károk és felelősség rá eső részét. Kétségtelen, hogy a november 12-i proklamáció elmulasztotta aláhúzni a diszkontinuitás kérdését, ugyanakkor a személyek, például a külügyminisztérium apparátusa és az épületek, a hirtelen német-osztrákká vált követségek, minisztériumok és központi hivatalok kontinuitása cáfolta ezt az álláspontot. Nehéz volt úgy érvelni, hogy a gazdasági kérdésekben tagadták a kötelezettségeket, de kulturális-szellemi és intézményi ügyekben a Habsburg Birodalom örököseként tiltakoztak bizonyos területek elcsatolása miatt.[52] Ugyanakkor azt is kijelentették, amennyiben a Monarchia fennmaradó vagyona közös örökség, és likvidálása is közösen történik, a kötelezettségek és adósságok szétosztásánál ugyanígy kell eljárni.

49 Kidolgozója többek között Hans Kelsen jogtudós volt, aki az 1920. évi, 1929-ben módosított alkotmány születésénél is bábáskodott.

50 Andics, 1968. 9.

51 Fellner, 1994. 287.

52 Goldinger–Binder, 1992. 44.

A Karl Renner kancellár által vezetett osztrák békedelegációt (mintegy negyven főt) hat hónappal a fegyverszünet aláírása után hívták meg – így is, mint kiderült, túl korán – Saint-Germain-en-Laye-ba. Egy helyi prefektus fogadta őket, és a békefeltételek átnyújtásakor macskaasztalnál ültették le a drótkerítés mögött elszállásolt osztrákokat.[53] Clemenceau már az elején egy kézlegyintéssel kijavította a tolmácsot, aki a Német-Osztrák Köztársaság meghatalmazottjaiként említette az osztrák békedelegációt.[54] A terminológiai következetlenség megmaradt a békeszerződés szövegében is (az Ausztria–Magyarország megnevezés például továbbra is jellemző volt a párizsi iratokban), és többször késlekedést okozott. Az Ausztria név egyébiránt sokkal inkább implikálta az állam jogigényét a Habsburg Birodalom egyéb területeire.[55] A béke diktátumjellege ellen szólt az az érv, hogy írásban jóval alaposabban és precízebben megfogalmazott érvekkel lehetett és tudtak is reagálni az osztrák tárgyalók.

Gyakran az osztrákok szemére szokták vetni, hogy slamposak, *„későn és akkor is csak félig-meddig"*[56] fognak hozzá dolgaik rendezéséhez. Ez az álláspont a békedelegáció stratégiájának és tevékenységének vizsgálatakor nehezen tartható. Az ausztriai német küldöttség jól felkészült tagjai között elismert jogászok (az anschluss-párti Franz Klein volt igazságügyi miniszter, Heinrich Lammasch, a pacifista egykori miniszterelnök) és jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező katonák is voltak (többek között Rudolf Slatin-Pascha tábornok, vele személyesen is tárgyaltak a hadifogolyügyekkel foglalkozó bizottság tagjai); sőt cseh–morva területekről is érkeztek delegátusok.[57]

A delegáció számára készült instrukciók között szerepelt, hogy nem célszerű a birodalmi német delegáció magatartását követni, nem kell provokálni a nagyhatalmakat és a németekhez hasonló hangot megütni, hanem el kell fogadni és minden alkalommal nyomatékosan hangsúlyozni: Ausztria tisztában van azzal, hogy legyőzték, és semmit sem tehet a győztesek, az ellenfél akaratával, várható békediktátumával szemben.[58] A június 2-án átadott békefeltételekre reagálva Renner emellett úgy fogalmazott, hogy a november 12-én megszűnt Monarchia területe és lakossága összességében viseli a felelősséget a hatalom birtokosai által rájuk kényszerített háború következményeiért. Tehát – ahogy már az instrukciók között is szerepelt – nem tagadta a Monarchia háborús felelősségét.[59]

53 Drimmel, 1985. 236.

54 Andics, 1968. 62.

55 Fellner, 1994. 291. Felmerült még az Ostalpenbund, a Bergländerbund és a Südostdeutschland (!) elnevezés is. Az Österreich szó korábbi formája, az *Ostarrîchi* már egy 996. évi oklevélben szerepelt.

56 Ez volt a vélemény Károly októberi kiáltványáról is. Pohl–Vocelka, 1995. 475–476.

57 Tehát olyan delegátusok is helyet kaptak az osztrák békeküldöttségben, akik az újonnan létrejött Csehszlovák Köztársaság lakosságának egy részét is képviselni kívánták.

58 Idézi Fellner, 1994. 282. Ráadásul május elején, az osztrák békeküldöttség kiutazása előtt ismertté váltak a német békefeltételek, Renner már ekkor nem tárgyalásokról, hanem „Canossa-járásról" beszélt a nemzetgyűlésben. Goldinger–Binder, 1992. 42. Franz Klein határozott anschluss-pártisága miatt nem lett a delegáció vezetője.

59 Fellner, 1994. 294–295. Ezzel kapcsolatban arra is hivatkoztak, hogy az akkori külpolitika irányítása nem osztrák, hanem magyar kézben volt Leopold Berchtold gróffal az élen (Berchtold magyar földbirtokosként tagja volt a főrendiháznak).

Az osztrákok jegyzékeikben csak a fő kérdésekre összpontosítottak, megemészthető mennyiségű emlékiratot juttattak el a békekonferenciához, megpróbáltak a nagyhatalmak fejével gondolkodni, egyfajta osztrák *Erfüllungspolitik* keretében a politikai célszerűséget a jogi-történeti érvek elé helyezni, és általában nem léptek fel megvalósíthatatlan kívánságokkal sem.[60] A június 20-án megkapott békefeltételek ismeretében lemondtak a csehszlovák területekről és az anschluss követeléséről is.[61]

Az anschluss-párti és Dél-Tirol kérdésében hajthatatlan Otto Bauer külügyi államtitkár 1919 júliusában benyújtotta lemondását. Januári összefoglalójában még azt állította, hogy az anschluss megtiltása egyik győztes hatalomnak sem állhat érdekében, május elején viszont ismertté vált a német békeszerződés tervezete, amely a csatlakozás burkolt tilalmát tartalmazta. Júniusban már úgy fogalmazott Bauer, hogy a szövetséges hatalmak olyan feltételekhez kötik az anschlusst, melyek a közeljövőben nem lesznek teljesíthetőek, július elején egyik levelében pedig azt írta, hogy a saint-germaini béke megkötéséig *„hivatalosan bizonyára egyáltalán nem lehet beszélni az anschlussról”*.[62] Az osztrák diplomácia vezetője lépésével belátta, hogy az adott helyzetben személye csak tehertétel az állam számára.

Kormányváltás ugyanakkor a békekötés időszakában nem volt Ausztriában. Renner kezdettől fogva meg volt győződve arról, hogy *„a polgárság, a parasztság és a munkásság koalíciója”* az egyetlen garancia az anarchia elkerülésére és a katasztrófából való kilábalásra.[63] A békeszerződés tervezetének ismeretében Renner – aki az elutazása előtt még úgy fogalmazott, hogy a *„csillagokból is lehozzák az anschlusst”*[64] – háromnapos általános gyász elrendelését javasolta a kormánynak.[65] Franz Klein később *„Caesar supra grammaticos”*-nak (szellemi despotizmusnak) minősítette a *„párizsi boszorkánykonyhában”* kifőzött békefeltételeket.[66] Ezek azonban üres frázisok voltak csupán, egyfajta verbális radikalizmus termékei. Néhány nap múlva, május 19-én Renner már arról tájékoztatta táviratában Otto Bauert, hogy a nagyhatalmak, *„sem az anschlusst, sem a dunai konföderációt”* nem támogatják.[67]

60 Ezeknek a jellemzőknek pontosan az ellenkezőjét vetette a trianoni magyar békedelegáció szemére Gratz Gusztáv. Gratz, 1935. 304–307.

61 Ugyanakkor százoldalas elaborátumukban minden részletkérdésre kitértek. Fellner, 1994. 297.

62 Kerekes, 1979. 45.

63 Jochum, 1983. 14.

64 Uo. 20.

65 Pozsonyi, 1996. 308.

66 Klein, 1920. 12. A mondás eredeti formája *Caesar non supra grammaticos* (A császár nem áll a nyelvtudósok fölött). Zsigmond német-római császár használta állítólag a semlegesnemű schisma szót feminin-numként, és miután az egyik érsek ezt kifogásolta, az uralkodó saját tekintélyére hivatkozva kitartott a „nyelvújítás” mellett.

67 Kerekes, 1979. 43.

„L'Autriche, c'est ce qui reste"[68]

Ausztriának szabályos harcot kellett vívnia állami területéért.[69] A határokat ugyanis nagyrészt nem Párizsban jelölték ki, hanem a függetlenné vált államok önhatalmú katonai lépései teremtettek kész helyzetet. Érdekes módon egyedül a karintiai és burgenlandi kérdés dőlt el tárgyalóasztalnál.

Ausztria október 27-én már elismerte hadviselő félként Csehszlovákiát, majd ugyanígy tett az új Államtanács is három nappal később – *explicit* módon elfogadva a csehszlovák állam függetlenségét.[70] Az instrukciók között hangsúlyos szerepet kap a cseh és morva területekhez való ragaszkodás – a vezető politikusok és a kulturális élet szereplőinek jelentős része ugyanis onnan származott – gyengítve az osztrák tárgyalási pozíciót más határkérdésekben. Német-Csehország és a Szudéta-vidék már október 29–30-án csatlakozott Német-Ausztriához, azonban az enklávék, a német nyelvszigetek ügye már ekkor eldőlt. Ausztria nem tárgyalt a csehekkel, erejéből meddő tiltakozásokra futotta csak. Holott a békedelegáció számára készült instrukciók között ez a kérdés három gépelt oldalt tett ki,[71] szemben a Dél-Tirolnak szentelt egy oldallal, Karintia és Stájerország vitatott területeit pedig csak néhány mondatban említik.[72] A cseh-, morvaországi és sziléziai zárt német terület problémáját külön,[73] az összes többi területi kérdést egy közös jegyzékben válaszolta meg az osztrák delegáció.[74]

A történelmi határokra hivatkozva tehát több mint hárommillió szudétanémettől megtagadták az önrendelkezési jog gyakorlását, ugyanakkor a közlekedési összeköttetésre való tekintettel és *„nemzetiségi okokból"* csatoltak el Ausztriától területeket. A csehek hivatkozása Közép-Európa stabilitására nagyobb súllyal esett latba, mint az osztrák érvek, autonómia-, illetve más igények. A csehszlovák csapatok ellenállás nélkül vonultak be a cseh–morva német területekre. Ausztria 1919. március 12-én törvényt hozott az elfoglalt németlakta területekről. Mégis itt fújt visszavonulót először az osztrák állam, talán a szokásosnak mondott osztrák axióma, a korábban említett *quieta non movere* miatt. A saint-germaini békeszerződés aláírásának napján a szövetséges hatalmak Csehszlovákiával is aláírtak egy megállapodást a Monarchia felbomlásából adódó gazdasági kérdésekről, az új állam kisebbségvédelmi kötelezettségeiről, illetve az állam polgárainak teljes jogegyen-

68 A Clemenceau-nak tulajdonított mondás valójában soha nem hangzott el a francia miniszterelnök szájából. Vö.: Zollinger, 2008. 621–632.
69 A köztársaság kezdeti időszakához ld.: Zöllner, 1998. 371–378., illetve Kerekes, 1984. 9–49.
70 Fellner, 1994. 286.
71 Az osztrák békedelegáció tevékenységéhez ld.: *Bericht*, 1919.
72 Goldinger–Binder, 1992. 46–47.
73 Note über Deutschböhmen, Sudetenland und die Neutralisation des Beckens von Ostrau. *Bericht*, 1919. Bd. I. 88–102.
74 Note über die Grenzen Deutschösterreichs. Uo. Bd. I. 135–163.

lőségéről.[75] 1921 decemberében a lanai egyezményben Ausztria – négy évvel a locarnói egyezmény előtt – garantálta a Csehszlovák Köztársaság határait.[76]

Dél-Tirol 230 ezer németajkúval olasz fennhatóság alá került. Az anschluss osztrák követelése növelte az olaszok félelmeit, akik tulajdonképpen akkor kapták meg a Brenner-határt, amikor Ausztria hivatalosan már lemondott a csatlakozási szándékáról, tehát az új határ egy már nem létező veszélyre reagált. A kezdettől fogva tartományi önállóságukat hangsúlyozó, semleges szabadállamot létrehozó, a németek és a svájciak felé kacsingató tiroli politikusok szerencsétlen magatartása, valamint a csalódott olaszok kárpótlásának 1917 óta közismert nagyhatalmi szándéka nem tette lehetővé az igazságos nyelvi-politikai határok meghúzását, az osztrák javaslatok[77] figyelembevételét. Olaszország csupán egy hozzá ellenszenvvel viszonyuló határcsíkot nyert, Tirol kettészakadt. A békeszerződés elfogadásáról szóló parlamenti szavazáson nem vettek részt a tiroli képviselők. Ugyanakkor csak itt nem fogadtak el kisebbségvédelmi előírásokat.

Karintiában a Sherman Miles alezredes vezette amerikai tényfeltáró delegáció szót emelt a tartomány megosztása ellen, és az ősellenség olaszok is az osztrákok mellé álltak.[78] A béketárgyalások kezdete előtt újabb tűzfészektől tartó és számtalan tiltakozó jegyzékkel operáló bécsi kormány tanácsa ellenére, de fegyvereinek igénybevételével az ellenállás, önkéntes fegyveres szabadcsapatok bevetése mellett döntöttek. Végül a 69%-os szlovén többségű népszavazási zóna 59%-os többséggel Ausztria mellett döntött. A szlovénoknak tett ígéreteket sokáig nem váltották be,[79] a kisebbségi kérdés rendezése majdnem egy évszázadot váratott magára (2011 áprilisában született megállapodás Klagenfurtban a nyelvi jogok részletes szabályozása tárgyában). Ausztria ugyanis a többi utódállamhoz hasonlóan nem vált „nemzetállammá". Az öntudatos Karintia és a bizonytalan Bécs ellentétét később azzal próbálták feloldani, hogy a népszavazás napja, október 10. német nemzeti emléknappá vált.[80]

Burgenland[81] német többségű településeire igényt tartott a november 12-i proklamáció, ugyanakkor tíz nappal később megelégedtek Károlyi Mihály kormányának autonómiaígéreteivel, bár azt rögzítették, hogy e német települési területek *„földrajzilag, gazdaságilag és nemzetileg Ausztriához tartoznak"*, és ezért a béketárgyalásokon önrendelkezésükhöz fognak ragaszkodni.[82] Nem szerepelt a kérdés a

75 Fellner, 1994. 300–301. A saint-germaini békeszerződés 62–69. cikkei írták elő a teljes állampolgári jogegyenlőséget Ausztria jövendő polgárai számára, de a kisebbségek védelmét az 51. cikkben Jugoszláviával, az 57.-ben Csehszlovákiával, a 60.-ban Romániával is elfogadtatták.

76 Stehler, 2004. 357.

77 Az államjogilag és gazdaságilag Ausztriánál maradó Dél-Tirol katonai semlegesítése, olasz helyőrségi egységek állomásoztatása osztrák felségjog alatt, önálló, az olasz annexiótól így talán megmenekülő Tirol, osztrák–dél-tiroli vám- és gazdasági közösség. Fellner–Maschl, 1977. 38–41.

78 Goldinger–Binder, 1992. 58.

79 Vocelka, 2006. 111.

80 Goldinger–Binder, 1992. 61.

81 A nyugat-magyarországi kérdés vizsgálatához és a soproni népszavazáshoz ld.: Fiziker, 2011/b.

82 Staatserklärung vom 22. November 1918. über Umfang, Grenzen und Beziehungen des Staatsgebietes von Deutschösterreich. In: *Staatsgesetzblatt für den Staat Deutschösterreich,* Nr. 41/1918. Idézi: Pozsonyi, 1996. 297.

békeszerződés első tervezetében sem, az osztrák delegáció sajnálkozott az *„elbátortalanító hallgatás”* miatt. Osztrák források és Gratz Gusztáv exkülügyminiszter is azt valószínűsítik,[83] hogy a csehszlovák delegáció korridorterve adta meg a lökést a kérdés felvetéséhez. Mivel ezt a nagyhatalmak elvetették, a szintén tiltakozó Renner elérkezettnek látta az időt a probléma felvetésére. A nyugati hatalmak nem akarták, hogy Ausztria is Magyarország sorsára jusson.

Otto Bauer lemondásával párhuzamosan a második tervezetben Nyugat-Magyarország német területeit, mintegy 4500 km²-t, 350 ezer lakossal és három várossal (Ruszt, Kismarton és Sopron) népszavazás nélkül Ausztriához ítélték, sőt Thomas Cunningham brit ezredes többször is biztatta az osztrákokat a terület katonai megszállására.[84] A területi döntéssel az egyik vesztes országot gyarapították a másik kárára, mert Ausztriát kárpótolni akarták az anschluss tilalmáért, és végleg le akarták söpörni az asztalról a szláv korridor tervét. Emellett a tanácskormány rövid fennállása csupán adalék volt a játszmában. A népszavazás gondolata többek között azért került a nagyhatalmak látókörébe, mert Ausztriát a francia külügy a túlzott anschluss-agitáció miatt büntetni akarta. Az anschluss hosszú távú stratégiai cél maradt, azonban – amint láttuk – a béketárgyalások korai szakaszában egyértelműen kiderült, hogy a létfontosságú kölcsönökhöz csak egy önálló, bár magát Német-Ausztriának nevező állam juthat hozzá.[85]

A kérdés végleges rendezését addig jegelték, amíg le nem csillapodott – legalábbis a felszínen – 1918–1919 anschluss-eufóriája. Ezért meg sem válaszolták a magyar ellenlépések miatt többször is tiltakozó osztrák jegyzékeket. Saint-Germain után Magyarország – saját békeszerződés híján – továbbra is ragaszkodott a vitatott területhez. Renner Prágában és Rómában próbálta elérni a *res judicata*[86] rendezését. Richard Weiskirchner bécsi polgármester, majd nemzetgyűlési elnök budapesti tárgyalásain már felmerült egy osztrák–magyar egyezmény lehetősége, de Ausztria csak néhány falu átadásába ment volna bele, így nem jött létre megállapodás.

A népszavazáson a községekben (nyolc falu közül ötben) Ausztria kapott 54,6%-os többséget. Ettől függetlenül ezeken a településeken is áll a magyar kormány által 2001-ben adományozott emlékmű. Egy új Elzász-Lotaringiát hoztak létre a két állam viszonyában, korabeli vélemény szerint ez a terület nem jelentett mást Ausztria számára, mint az egykori, amúgy is kellően megalázott szövetséges további megcsonkítását. Szerencsére a kétoldalú tárgyalások során mindkét fél hajlott az ésszerű kompromisszumra, ezért ez az epizód nem terhelte meg hosszú távon a két ország, *Rumpfösterreich* és Csonka-Magyarország kapcsolatát. Történt ez annak ellenére, hogy Ausztriában 1921. január 25-én a Burgenland helyzetéről rendelkező törvény 1. paragrafusa kimondta, hogy *„Burgenland tartományi fővárosa Sopron”*. Végül az I. világháború után meghúzottak közül a legidőtállóbb határ

83 Gratz, 1935. 292.

84 A Nyugat-Magyarországról szóló döntés 1919. július 10–11-én született Párizsban. Goldinger–Binder, 1992. 65.

85 Találóan írta a *Le Temps*, egy svájci francia nyelvű napilap, hogy Ausztria szíve nem lehet Németországnál, ha a gyomra az antantnál van. Stehler, 2004. 343.

86 Gratz, 1935. 309.

ebben a térségben jött létre.[87] Gazdaságilag jelentős területgyarapodást eredményezett Burgenland elcsatolása, ami bőven kárpótolta Ausztriát a délszlávokkal szembeni veszteségekért.

Ugyanakkor – ha érdekei ezt kívánták – Ausztria is túltette magát az önrendelkezési jog elvén. Vorarlberg ideiglenesen csatlakozott a köztársasághoz, majd egy nem hivatalos népszavazáson a lakosság 80%-a voksolt a szilárd gazdasággal és szövetséges alkotmánnyal bíró Svájchoz való csatlakozás mellett (a maradék 20% meg Németországot választotta volna...). Saint-Germainben a kérdés háttérbe szorult, és az osztrák kormány is félt attól, hogy Vorarlberg kilépése lavinát indíthat el. Bár a vorarlbergiek Clemenceau-hoz is fordultak, a békeszerződés egyetlen szóval sem említi az időközben jelentőségét vesztett problémát.[88]

Anschluss-tilalom, háborús felelősség, jóvátétel

Az osztrák külpolitika központi eleme és a béketárgyalás legfontosabb kérdése volt az anschluss, ugyanakkor osztrák részről tárgyalási alapnak tekintették annak időleges jegelését, Ausztria katonai semlegesítését, illetve a német–osztrák vámuniót is. A szövetségesek 1919. április 22-én döntöttek arról, hogy a német békeszerződésben kötelezik Németországot az osztrák függetlenség elismerésére. Az eredeti (június 2-i, illetve július 20-i) osztrák békefeltételek között nem szerepelt a demokratizálódott Németországhoz való csatlakozás kifejezett tilalma, és ezt az osztrák küldöttség sem hangsúlyozta különösebben. Augusztus végén azonban a franciák – a békeszerződéssel ellentétesnek tartva a weimari alkotmány 61. pontját, amely Ausztriának tanácskozó jogot biztosított a Birodalmi Tanácsban a Német Birodalomhoz történő csatlakozásáig – meghúzták a vészharangot. A Rajna jobb partjának megszállásával fenyegetőzve töröltették az alkotmány erre vonatkozó passzusát.[89]

Végül az osztrák békeszerződés 88. cikkelye furcsa körülírást tartalmazott, mely formailag megfelelt az önrendelkezési elvnek, hiszen a későbbiekre nem zárta ki a Népszövetség engedélyét. Ugyanakkor az osztrákok az anschlusst *„organikus fejlődés útján"* kívánták tető alá hozni, a teljes gazdasági összefonódás után, *„ahogy a tojás héját a csirke könnyen áttöri..."*[90] 1920. október 1-jén Sepp Straffner nagynémet képviselő javaslatára felszólították a kormányt, hogy hat hónapon belül rendezzen népszavazást a Német Birodalomhoz való csatlakozás tárgyában; a né-

87 Ld.: Fiziker, 2012.

88 Olyannyira, hogy Otto Ender tartományfőnök később osztrák kancellár lett. Említést érdemel még Liechtenstein is. A nagyhercegség – melyet 1919-ig vámunió kötött össze Ausztriával – 1923-ban Svájccal lépett vámszövetségre.

89 Clemenceau Arthur James Balfour brit külügyminiszterre akarta bízni a jegyzék megfogalmazását, mert ő „mérsékelt ember", utóbbi azonban francia kollégájára, Philippe Berthelot-ra hagyta az ügy elintézését, mert ő „éppenséggel nem mérsékelt ember". Goldinger–Binder, 1992. 76.

90 Hauser prelátus, felső-ausztriai tartományfőnök véleményét idézi: Kerekes, 1984. 77.

metpárti egyetemek mellett Tirol,[91] majd Salzburg is népszavazást tartott a kérdésről. Az antant tiltakozására a stájer népszavazást már sikerült leállítani, de Michael Mayr kormánya megbukott. Ausztria nem ringathatta magát tovább semmiféle illúzióban, a következő kormányban a nagynémeteknek is volt képviselőjük, akik még a genfi jegyzőkönyv elfogadását is megszavazták.

A 88. cikkely egyébként a trianoni békeszerződés 73. cikkelyének felel meg inkább, semmint a versailles-i 80. cikkelyének:[92] *„Magyarország (Ausztria) nem mondhat le függetlenségéről, csak a Nemzetek Szövetsége Tanácsának beleegyezésével. Következésképpen Magyarország (Ausztria) kötelezi magát, hogy az említett Tanács beleegyezésének esetét kivéve, tartózkodni fog minden oly természetű cselekedettől, amely közvetlenül vagy közvetve és bármely módon, főként* – addig, amíg a Nemzetek Szövetségébe tagként fel nem veszik – *valamely más hatalom ügyeiben való részvétel útján, függetlenségét veszélyeztethetné."* Ez a paragrafus nem csupán az anschlusszal helyezkedik szembe, hanem Közép-Európa új rendjének mindenféle megváltoztatását tilalmazza,[93] illetve az új államrendszer elfogadását kényszeríti rá a legyőzöttekre. A kiemelt részt legtöbbször kifelejtik az idézetből, holott időben is behatárolja a feltételes tilalmat. Az osztrák konzervatív politikai elit egy része kifejezetten fogékony volt az ilyen megfogalmazásokra. Ha azzal szembesültek, hogy egy adott külpolitikai elképzelés *„pillanatnyilag kizárt"*, az összetételből az első szóra helyezték a hangsúlyt.

A versailles-i szerződés 80. cikke ugyan ténylegesen megnevezi Ausztriát, de ugyanez történt Csehszlovákia (81. cikk), Lengyelország (87. cikk) és a világháború kitörésekor az egykori Orosz Birodalomhoz tartozott területek függetlensége (116. cikk) esetében is.[94] A békeszerződés legtöbb rendelkezése nem a legyőzött ellenség kötelezettségeit sorolja, hanem az új európai rend elfogadásának kötelezettségét írja elő. Nem használja például a területek elcsatolása kifejezést sem. A *Republik Deutschösterreich Republik Österreich* lett – a jogfolytonosság hangsúlyozása a szövetségesek részéről a jogi (az okozott károkért és rombolásokért, és nem a *háborúért* való)[95] felelősség ráruházását is igazolta (versailles-i szerződés: 231., saint-germaini: 177. cikkely).

Renner 1919 decemberében már azzal fenyegetőzött Párizsban, hogy segély hiányában a kormány lemond, és nincs, aki a helyébe lépne. 1922-ben Ignaz Seipel is azt a taktikát választotta, hogy a további esetleges fejleményekért, *„az egyik legrégebbi civilizációs központ összeomlásáért Európa szívében"*[96] a győztes hatalmakra hárította felelősséget, miközben arról próbálta meggyőzni őket, hogy

91 Tirolban a szavazatok 98,5%-a támogatta az anschlusst. Kufsteinnél, Scharnitznál (és később Salzburgnál) azonnal el is távolították a határsorompókat (1938. április 5-én Innsbruckban Hitlernek átnyújtották a népszavazás dokumentumait).

92 Fellner, 1994. 295–296.

93 Azaz az anschluss tilalma mellett a dunai konföderáció adott helyzetben történő elutasítását is magában foglalta.

94 Fellner, 1994. 296.

95 Renner a békekonferencia előtt elmondott beszédében így fogalmazott: „Nem tagadható az Osztrák–Magyar Monarchia háborús felelőssége". *Bericht*, 1919. Bd. I. 41.

96 Steininger, 1997. 110–111.

az *„életképtelen”*, de életre ítélt Ausztria fennmaradása nemzetközi szükségszerűség. Az érvelés hatott, a Népszövetség 650 millió aranykoronás hitelének ára az anschluss húszéves tilalma volt.

Ausztria sorsa nem csupán Párizsban dőlt el. Az élelmiszerkölcsönök biztosítékairól, a pénzügyi és gazdasági kérdésekről a béketárgyalásokkal párhuzamosan folytak megbeszélések a nagyhatalmak, Bécs, illetve az utódállamok között. Az élelmiszer-szállítmányok és a kölcsönök ügyét rendszerint politikai feltételekhez kötötték. Az osztrák jóvátétel pontos összegét nem határozták meg, a genfi jegyzőkönyvben pedig azt mondták ki, hogy a kölcsönök előnyt élveznek a jóvátételi fizetések előtt. Az osztrák jóvátételi szállításokat Sir William Goode pénzügyi tanácsadónak kellett volna felügyelni. Heinrich Drimmel írja, hogy Goode bal kezével hiteleket hozott, a jobb kezével azonban a jóvátételt kellett volna elfogadnia. Osztrák tárgyalópartnere meg is jegyezte: *„Milyen kár, hogy Ön nem kétbalkezes.”*[97] Ausztria 1929-ben, a hágai konferencián nyerte vissza pénzügyi függetlenségét. A népszövetségi kölcsönt 1943-ig, a segélykölcsönt 1968-ig kellett (volna) visszafizetni. Az osztrák jóvátétel története lezárult – a tulajdonképpeni pontos összeg meghatározása és fizetése nélkül.[98]

Fejtő Ferenc szerint Ausztriának *„meg kellett elégednie azzal a ráerőszakolt szerencsével, hogy köztársasággá alakulhatott át”*.[99] *„Az állam, amelyet senki sem akart”*[100] mégis legenda. Otto Bauer maga is elismerte később, hogy a heves ellenpropaganda miatt nem mertek népszavazást kiírni az anschlussról.[101] *„Königgrätz unokáinak”*[102] a viszonya nem volt felhőtlen. Németország az I. világháborús „szövetség” után nem élvezett túlzottan nagy támogatást sem a katonák, sem a polgárság körében.[103] A 381 cikkelyt magában foglaló békeszerződés aláírásához a nemzetgyűlés 97:23 arányban adta a beleegyezését, bár azt *„nemzeti szempontból igazságtalannak, politikailag végzetesnek és gazdaságilag végrehajthatatlannak”* tartotta.[104] Az aláíró nem egy alacsonyabb rangú, a politikából ezután rögtön távozó megbízott, hanem a békedelegáció vezetője, Karl Renner kancellár volt, vállalva mindennek a politikai felelősségét.[105]

A békeszerződést 1920. július 16-án ratifikálták. Augusztus 22-én került sor első ízben a Salzburgi Ünnepi Játékokra, az egykori Habsburg Monarchia utódállama kulturális értelemben is magára talált, előremenekült a múltjába. Október 1-jén elfogadták az új alkotmányt. Ausztriát 1920. december 15-én vették fel a Népszövetségbe. 1921 októberében ratifikálta az Egyesült Államok azt a szerződést, ame-

97 Drimmel, 1985. 267–268.
98 Kiss, 1996. 358.
99 Fejtő, 1990. 353.
100 Vö. Andics, 1963.
101 Wagner, W. J., 1995. 200.
102 Schuschnigg, 1969. 325.
103 Ehhez ld.: Németh, 2009. 243–251., 306–311.
104 *Stenographische Protokolle*, 1919. 770–771.
105 Ezzel szemben Magyarországon tulajdonképpen a szerződés aláírására külön kormányt és két megbízottat nevezett ki Horthy (Benárd Ágost és Drasche-Lázár Alfréd a két kiszemelt), akiknek a neve máig szitokszóként él a köztudatban.

lyet Arthur H. Frazier és Johannes Schober írt alá a hadiállapot megszüntetéséről és a még függőben lévő kérdések rendezéséről.[106]

*

Ausztria sokáig minden baját, az első köztársaság nehézségeit a saint-germaini békeszerződéssel, annak gazdasági-politikai-pszichológiai következményeivel magyarázta. Holott történelmi távlatból nézve a máig működő második köztársaság 1945-ben sokkal rosszabb feltételekkel indult. Miután *„az »osztrák tyúk« beleesett a német leveses fazékba"*,[107] Ausztria a II. világháború kitörésekor független államként már nem létezett, nem üzent hadat, így békét sem lehetett kötni vele. A probléma megoldásához a megszálló nagyhatalmak az 1919-ben elvetett Hans Kelsen-féle javaslathoz tértek vissza, amely szerint az Osztrák Köztársaság nem tekinthető a Monarchia jogutódjának, ezért békeszerződés helyett államszerződést kell kötni vele. A megszállási státusz államszerződéssel való felváltását a hidegháború erőterében számos tényező késleltette, végül Ausztria 1955-ben a semlegesség eszközével megvásárolta saját függetlenségét. Ausztria *„annus mirabilis"*-a azzal ért véget, hogy az ország december 14-én az ENSZ tagja lett.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Bericht
1919 *Bericht über die Tätigkeit der deutschösterreichischen Friedensdelegation in Saint-Germain-en-Laye*. Wien, 1919. 3 Bde.

Haas
1992 *Európáért. Haas György beszélgetései Dr. Habsburg Ottóval*. Békéscsaba, 1992.

Fellner–Maschl
1977 *Saint-Germain, im Sommer 1919. Die Briefe Franz Kleins aus der Zeit seiner Mitwirkung in der österreichischen Friedensdelegation. Mai-August 1919*. Hrsg.: Fellner, Fritz–Maschl, Heidrun. Salzburg, 1977.

Löwenthal
1985 Löwenthal, Max: *Doppeladler und Hakenkreuz. Erlebnisse eines österreichischen Diplomaten*. Innsbruck, 1985.

NWT
Neues Wiener Tagesblatt

Schuschnigg
1969 Schuschnigg, Kurt: *Im Kampf gegen Hitler. Die Überwindung der Anschlußidee*. Wien, 1969.

106 Fellner, 1994. 304.
107 Löwenthal, 1985. 149.

Stenographische Protokolle
1919 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen der Konstituierenden Nationalversammlung der Republik Österreich, 1919*. Wien, 1919. *Bd. I.*

2. Szakirodalom

Andics
1963 Andics, Hellmut: *Der Staat, den keiner wollte. Österreich, 1918–1938*. Wien, 1963.
1968 Andics, Hellmut: *50 Jahre unseres Lebens. Österreichs Schicksal seit 1918*. Wien–München–Zürich, 1968.

Benedikt
1954 *Geschichte der Republik Österreich*. Hrsg.: Benedikt, Heinrich. Wien, 1954.

Bibó
1986 Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I. köt. 1935–1944*. Bp., 1986. 295–603.

Bocca
1961 Bocca, Geoffrey: *Könige mit und ohne Thron. Europäische Monarchen im XX. Jahrhundert*. München, 1961.

Brook-Shepherd
1991 Brook-Shepherd, Gordon: *Zita. Die letzte Kaiserin*. Wien, 1991.

Drimmel
1985 Drimmel, Heinrich: *Vom Umsturz zum Bürgerkrieg. Österreich 1918–1927*. Wien–München, 1985.

Ermacora
1989 Ermacora, Felix: *Der unbewältigte Friede. St. Germain und die Folgen 1919–1989*. Wien, 1989.

Fejtő
1990 Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Bp., 1990.

Fellner
1994 Fellner, Fritz: *Vom Dreibund zum Völkerbund. Studien zur Geschichte der internationalen Beziehungen 1882–1919*. München, 1994.

Fiziker
2005 Fiziker, Róbert: Die Donaukonföderationspläne der österreichischen Legitimisten in den 1920er und 1930er Jahren. In: *Der Europa-Gedanke in Ungarn und Deutschland in der Zwischenkriegszeit*. Hrsg.: Duchhardt, Heinz–Németh, István. Mainz am Rhein, 2005. 99–125.
2010 Fiziker Róbert: *Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az anschluss ellen, az önálló Ausztriáért. Az osztrák legitimista mozgalom története, 1918–1945*. Bp., 2010.
2011/a Fiziker Róbert: Egy másik Ausztria. Az osztrák gondolat formálódásának állomásai a lopakodó anschluss árnyékában (1918–1938). In: *Világtörténet*, 33. (2011) 1–2. sz. 23–37.
2011/b Fiziker Róbert: „Wisst ihr, magyarok maradtunk!" A soproni népszavazás (1921). In: *Ausztria a 20. században. Az „életképtelen" államtól a „boldogok szigetéig". Tanulmányok*. Szerk.: Németh István–Fiziker Róbert. Bp., 2011. 426–434.

2012 Fiziker Róbert: „A múltat végképp eltörölni...”? Magyar–osztrák állam-, kormányfői és külügyminiszteri találkozók Sopronban és környékén (1970–1989). In: *Soproni Szemle*, 66. (2012) 2. sz. 130–142.

Gecsényi
2012 Gecsényi Lajos: Régi álom új köntösben. Osztrák elképzelések Sopron megszerzésére 1945/46-ban. In: *Soproni Szemle*, 66. (2012) 2. sz. 116–129.

Goldinger–Binder
1992 Goldinger, Walter–Binder, Dieter A.: *Geschichte der Republik Österreich 1918–1938*. Wien–München, 1992.

Gratz
1935 Gratz Gusztáv: *Forradalmak kora. Magyarország története, 1918–1920*. Bp., 1935.

Hannak
1966 Hannak, Jacques: *Johannes Schober. Mittelweg in die Katastrophe*. Wien–Frankfurt–Zürich, 1966.

Jochum
1983 Jochum, Manfred: *Die Erste Republik in Dokumenten und Bildern*. Wien, 1983.

Kerekes
1966 Kerekes Lajos: *Ausztria története, 1918–1955*. Bp., 1966.
1979 Kerekes, Lajos: *Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918–1922*. Bp., 1979.
1984 Kerekes Lajos: *Ausztria hatvan éve, 1918–1978*. Bp., 1984.

Keynes
1920 Keynes, John Maynard: *A béke gazdasági következményei*. Bp., 1920.

Kindermann
1999 Kindermann, Gottfried-Karl: Konservatives Denken und die Frage der österreichischen Identität in der Ersten Republik. In: *Konservativismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute*. Hrsg.: Rill, Robert–Zellenberg, Ulrich E. Graz–Stuttgart, 1999. 213–230.

Kiss
1996 Kiss Szilvia: Az osztrák jóvátétel problematikája 1919–1930. In: *Történelem és nemzet. Tanulmánykötet Galántai József professzor tiszteletére*. Szerk.: Kiss Károly–Lovas Krisztina. Bp., 1996. 333–360.

Klein
1920 Klein, Franz: *Die Revision des Friedensvertrages von St. Germain. Ein Leitfaden für die Aufklärungsarbeit*. Wien–Leipzig–Zürich–Amsterdam, 1920.

Kleinwaechter
1964 Kleinwaechter, Friedrich G.: *Von Schönbrunn bis St. Germain. Die Entstehung der Republik Österreich*. Graz, 1964.

Kriechbaumer
1988 Kriechbaumer, Robert: Regierung und Vaterländische Front. In: *„Anschluss” 1938. Eine Dokumentation*. Hrsg.: Arnberger, Heinz–Garscha, Winfried R.–Mitterrutzner, Christa. Wien, 1988. 21–26.

Leidinger–Moritz
2008 Leidinger, Hannes–Moritz, Verena: *Die Republik Österreich 1918/2008: Überblick, Zwischenbilanz, Neubewertung*. Wien, 2008.

Lendvai
2007 Lendvai, Paul: *Az osztrák titok. 50 év a hatalom kulisszái mögött*. Bp., 2007.

Menasse
2008 Menasse, Robert: *Ez volt Ausztria. Összegyűjtött esszék a tulajdonságok nélküli országról*. Bp., 2008.

Meysels
2000 Meysels, Lucian O.: *Die verhinderte Dynastie. Erzherzog Franz Ferdinand und das Haus Hohenberg*. Wien, 2000.

Mollay
1992 Mollay Károly: A soproni népszavazás tanulságai (1921. december 14–1991. december 14.). In: *Soproni Szemle*, 46. (1992) 2. sz. 97–105.

Németh
2009 Németh István: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*. Bp., 2009.

Pohl–Vocelka
1995 Pohl, Walter–Vocelka, Karl: *A Habsburgok. Egy európai dinasztia története*. Szerk.: Vacha, Brigitte. Bp., 1995.

Pozsonyi
1996 Pozsonyi Márta: A saint-germaini osztrák békedelegáció és a területi kérdés. In: *Történelem és nemzet. Tanulmánykötet Galántai József professzor tiszteletére*. Szerk.: Kiss Károly–Lovas Krisztina. Bp., 1996. 295–332.

Rennhofer
1978 Rennhofer, Friedrich: *Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann*. Wien–Köln–Graz, 1978.

Russ
1991 Russ, Elke: *Das Problem einer österreichischen Nation und die Frage der wirtschaftlichen Lebensfähigkeit der Ersten Republik im Spiegel zeitgenössischer Politikeraussagen*. Szakdolgozat. 1991.

Schausberger
1986 Schausberger, Norbert: Deutsche Anschlußaspirationen 1918/1919 (bisher wenig beachtete ökonomisch-strategische Aspekte zum November 1918.). In: *Österreich November 1918. Die Entstehung der Ersten Republik. Protokoll des Symposiums in Wien am 24. und 25. Oktober 1978*. Hrsg.: Ackerl, Isabella–Neck, Rudolf. Wien, 1986. 66–100.

Stadler
1966 Stadler, Karl S.: *The Birth of the Austrian Republic, 1918–1921*. Leyden, 1966.
1968 Stadler, Karl S.: *Hypothek auf die Zukunft. Die Entstehung der österreichischen Republik 1918–1921*. Wien–Frankfurt–Zürich, 1968.

Stehler
2004 Stehler György: Az első osztrák köztársaság politikai, gazdasági orientációs kísérletei, 1918–1922. In: *Öt kontinens*, 2. (2004) 337–358.

Steininger
1997 Steininger, Rolf: 12. November 1918 bis 13. März 1938. Stationen auf dem Weg zum „Anschluss". In: *Österreich im 20. Jahrhundert. Von der Monarchie bis zum Zweiten Weltkrieg*. Hrsg.: Steininger, Rolf–Gehler, Michael. Wien–Köln–Weimar, 1997. 99–151.

Suppan
1995 Suppan, Arnold: Mitteleuropa-Konzeptionen zwischen Restauration und Anschluss. In: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Hrsg.: Plaschka, Richard G.–Haselsteiner, Horst–Suppan, Arnold–Drabek, Anna M.–Zaar, Brigitta. Wien, 1995. 171–197.

Vocelka
2006 Vocelka, Karl: *Ausztria története*. Bp., 2006.

Wagner, Fr.
1956 Wagner, Friedrich: *Der österreichische Legitimismus 1918–1939. Seine Politik und Publizistik*. Doktori disszertáció. 1956.

Wagner, W. J.
1995 Wagner, Wilhelm J.: *Der große Bildatlas zur Geschichte Österreichs*. Wien, 1995.

Zollinger
2008 Zollinger, Manfred: „L'Autriche, c'est moi"? Georges Clemenceau, das neue Österreich und das Werden eines Mythos. In: *Österreich. 90 Jahre Republik. Beitragsband der Ausstellung im Parlament*. Hrsg.: Karner, Stefan–Mikoletzky, Lorenz. Innsbruck–Wien–Bozen, 2008. 621–632.

Zöllner
1998 Zöllner, Erich: *Ausztria története*. Bp., 1998.

RÓBERT FIZIKER

THE AUSTRIAN TRIANON

THE PEACE TREATY OF ST. GERMAIN

Although in the post-1918 history of Austria the question of Anschluss was continually on agenda, a significant part of the Austrian political and cultural elite gradually accepted their new country, which grew less than Hungary after Trianon. By resurrecting a modernized version of the Austrian idea, they tried to establish a German-Austrian, or Austrian state as the bulk of a new Central European order. The study focuses on the Austrian conception of the Monarchy's break-up, and shows the efforts made by the new Austrian diplomacy to promote cooperation among the Danube peoples beside the perspective of Anschluss, regarded as a mere economic necessity. Finally, bowing to the great powers' will and following some early Erfüllungspolitik, made considerable efforts to make the population accept the small nation status, by placing the political-economic subservience ahead of any juridical and historical argument. Although the allegedly punitive Peace Treaty had forbidden the Anschluss, Austria's war responsibility was not proclaimed. Austria did not pay any reparations and even achieved some territorial gains at the negotiators' table.

MISKOLCZY AMBRUS

Éljen a halál?

A vasgárdisták spanyolországi útja és a nagy temetések

A spanyolországi polgárháború több volt, mint egyszerű polgárháború, világháború nyitánya is lett.[1] Borzalmait még fokozta az, hogy a nácik és a szovjetek legmodernebb fegyverzetüket próbálták ki. A román vasgárdisták viszont ideológiájukat. Azt, hogy készek a halálra, és egyben mozgalmuk eredetiségét akarták bizonyítani: – vélt – keresztény jellegét. Corneliu Zelea Codreanu, a Kapitány a maga módján jól felismerte, hogy Hitler hatalomra kerülése után mi várható, és ezt a Vasgárda hivatalos lapjában vezércikk tudatta: *„A világ civilizációját és kultúráját megteremtő árja faj legyőzhetetlen erővel felemelkedik, és a német nép, amelyet ebben a harcában Isten áldott meg, a meghódított erődre kitűzi az első zászlót a szvasztikával, a régi árja jellel. A román lesz a harmadik európai nép, amely Olaszország és Németország után győzni fog. Erre a három biztos pontra támaszkodva fognak felemelkedni az öreg Európa megfiatalodott népei."*[2] Amikor pedig Codreanu keményen ellene szólt annak, hogy „zsidó felhívásra" bojkottálják a német árukat, az *Axa* felhívásában köszöntötte a főnököt, aki *„egyedül ismerte fel a pillanat komolyságát"*, és *„bebizonyította Németországnak, amely elkezdte a nép megújulását a szemita mikrobától, hogy Romániában is vannak, akik megértik, és nemsokára követik!"*.[3] Ezek után a Vasgárda a spanyolországi csataterektől nem maradhatott távol, annál is inkább, mert Codreanu szovjetellenes háborúra is számított.

Codreanu beadványa

A legionáriusok spanyolországi expedícióját Ion Moța kezdeményezte. Sok minden ösztönözhette erre, de alapvetően az a kétségbeesés és létszorongás, ami a fasizmus melegágya. Az áldozat a szorongás szublimálása – ha ezzel a freudi kifeje-

1 A jelen munka egy nagyobb monográfia előtanulmánya. Ezúton köszönöm meg Takács Ferencnek, hogy munkájának elektronikus változatát még azelőtt rendelkezésemre bocsátotta, mielőtt az még nyomdafestéket látott volna. A könyv teljes képet ad Codreanu önéletrajzáról, kimerítően idéz belőle, és kronológiai rendben követi a fejleményeket, árnyalt és minden eddiginél teljesebb képet adva a korabeli erőszakvilágról. Takács, 2012.

2 Hitler biruitor în Germania. In: *Pământul strămoşesc,* 1933. 4. sz. (ápr. 9.)

3 Apelul Gărzii de Fier. In: *Axa*, 1933. ápr. 9. 10. sz.

zéssel élünk. *„Az áldozat kereszténységünk mértéke”* – proklamálta Moța 1936 első napján.[4] És komolyan is vette.

Többen is feltételezték, hogy Codreanu igyekezett háttérbe szorítani sógorát, de valójában a munkamegosztás tökéletes volt. Ion Moța megmaradt ideológusnak, a vezérkultuszt ápolta, bár bizonyos taktikai kérdésekben összekülönbözhettek. A Duca-per után – egy besúgójelentés szerint – a kérlelhetetlen erdélyi papfiú állítólag a kapcsolataik megszakításával fenyegette meg a Kapitányt, mert ez a régi vonal helyett kompromisszumos politikára tért át.[5] Ezzel szemben úgy tűnik, alapvetően tartotta magát ahhoz, amit 1924-ben a börtönből írt barátjának: *„Mi lesz a mi országunkból, ha nem jön »új nemzedék«? Nélküled ezt az új nemzedéket nem tudjuk felállítani.”*[6] És 1934-ben is a jilavai börtönből azt üzente, hogy a Kapitány parancsnoksága csalhatatlan.[7] Igazában mély ellentétekről nem tudni. Şerban Milcoveanu például ott volt, amikor Codreanu megmutatta neki, hogy mit írt a királynak és a vezető politikusoknak 1936. november 5-én. Ebben a beadványban a Kapitány kifejtette, ha a bolsevizmussal szövetségben viszik az ifjúságot a háborúba, akkor *„kijelentjük, hogy valamennyien revolvereinkkel azokra lövünk, akik odavittek minket, és mivel nem lehetünk képesek dezertálni, a becstelenség elkerülése érdekében, öngyilkosok leszünk. A román nép fiatalsága sohasem fog a Sátán jegyében harcolni Isten ellen.”*[8] Ezt a fenyegető levelet a legionáriusok ki is nyomtatták, és a hatóságoknak is megküldték.[9] A román kommunista sajtóba a francia kommunista sajtón keresztül jutott el ez „a szenzációs dokumentum”.[10]

Moța viszont komoran elhallgatott, amikor megtudta, hogy barátja már elküldte ezt a beadványt a királynak. Hogy aztán a komor hallgatás után miket mondott egymásnak a Kapitány és sógora, nem tudjuk, mert a tanú, Milcoveanu diszkréten elsomfordált.[11] Első látásra a beadvány akár királyellenes hadüzenetnek is tekinthető. Alexandru Vaida Voevod levelet írt Codreanunak, amelyben helytelenítette, hogy vele való konzultáció nélkül intézett levelet a királyhoz és a politikusokhoz.[12] Csakhogy Iuliu Maniu bizalmasa, Zaharia Boilă egyenesen azt mondta Codreanunak, látszik, beadványát maga a király rendelte, és ezt a Kapitány meg is erősítette.[13] Az uralkodó ugyanis ekkor már Nicolae Titulescut akarta leváltani, hiszen a külügyminiszter úgy viselkedett, mint egy alkotmányos kormány miniszterelnöke, és ami fontosabb, nyugati orientációja lassan csődöt mondott. Ő volt a kisantant mérnöke, és a Balkán Szövetségé. A komoly fenyegetést a Szovjetunió jelentette, ezért mindenekelőtt a keleti szomszéddal való viszonyt akarta rendezni, ami német körökben éles ellenkezést váltott ki. Igaz, korábban Grigore Gafencut –

4 Moța, 1936. 6.
5 *Ideologia, IV.* 2003. 106.
6 Vorbe dela Ionel Moța. In: *Libertatea*, 1940. 4. sz. (okt. 20.)
7 *Omul nou*, 1936. 9. sz.
8 Codreanu, 1981. 98.
9 C.N.S.A.S. Penal 11784/8. 116., 128.
10 C.N.S.A.S. Penal 11784/8. 40.
11 Milcoveanu, 2008. 73.
12 C.N.S.A.S. Penal 11784/11. 277. (1936. nov. 29.)
13 Boilă, 2002. 52.

mint ez Bárdossy László magyar követnek mondta – azért buktatta ki Vaida Voevod kormányából, *„mert normalizálni akarta Románia viszonyát Szovjet-Oroszországgal. Most Titulescu átesett a másik végletbe, s tudni sem akar másról, mint a Szovjetről”*.[14] A román külügyminiszter ugyanis azt akarta elérni, hogy a szovjet hatalom ismerje el Besszarábiának Romániához való tartozását, ugyanakkor tudott arról, hogy a római szovjet nagykövet világosan megmondta, hiába írnak alá szerződést, a vitatott terület hovatartozását a fegyver dönti el.[15] 1934-ben a két ország felvette a diplomáciai kapcsolatokat. A két külügyminiszter, Titulescu és Litvinov egymással váltott leveleibe pedig belefoglalták azt, hogy a két ország egymás szuverenitását tiszteletben tartja, nem avatkoznak egymás belügyeibe, saját területükön nem tűrnek meg a másik ellen fegyveres harcra buzdító szervezetet.[16] Titulescu ezen túl akart lépni, hogy ellensúlyozza a német nyomást és fenyegetést, de csak annyit ért el, hogy a Népszövetség meghatározta az agresszor fogalmát. Németország viszont kilépett a nemzetközi szervezetből, Titulescu pedig azzal, hogy élesen kikelt Mussolini abesszíniai agressziója ellen, az olaszokkal való kapcsolatot is megrontotta. Közben megjátszotta a semlegest.

Bárdossy László magyar követnek – 1935 júniusában – arról beszélt, hogy őt csak mint közvetítőt vették igénybe a francia–orosz „divergenciák” elsimításában, de nem akar olyan szerződést kötni, mint a francia–orosz vagy a cseh–orosz szerződés. *„Mindkét szerződés népszövetségi máz alatt ugyan, de Németország ellen irányul. Ilyen, egyes államok ellen irányuló szerződéseket nem kötök.”* Csak a béke biztosítását célzó szerződésre hajlandó, akár a Szovjetunióval, akár Magyarországgal, „sőt, még katonai konvencióra is hajlandó vagyok”. Egyébként azt a meggyőződését fejezte ki, hogy „a német kormánynak tényleg nincsenek háborús szándékai”, és neki is előnyös lett volna, ha *„az úgynevezett keleti paktum révén Németország egyidejűleg szövetségesévé vált volna Franciaországnak, a Szovjetnek, Lengyelországnak, Csehszlovákiának és Romániának”*. Ez *„a pacifikáció útja. Ez fog elvinni oda, hogy a határok jelentősége eltűnjék, ami az európai civilizáció megmentésének egyedüli módja.”*[17] Majd egy év múlva – ebédnél – megint jól elbeszélgettek. Amikor Bárdossy szóvá tette, *„hogy a hangulat Romániában talán még sohasem volt ennyire magyarellenes, ilyen gyűlölettel, szándékos izgatással telített, mint ma”*, a román külügyminiszter így válaszolt: *„Az csakugyan igaz, hogy magukat, magyarokat és az Orosz-Szovjetet támadják ma Romániában a legtöbbet és a legjobban. Ami természetesen abszurdum. Mert ha okunk van félni az oroszoktól, akkor magukra lesz szükségünk, és akkor nem volna szabad magukat támadni. Ha viszont nincsen kilátás arra, hogy magukkal megegyezzünk, akkor értelmetlen dolog minden szovjetellenes támadás. Ez megítélés és mérlegelés kérdése. A Szovjet ezidőszerint minden esetre nem revizionista. Ezidőszerint mondom, mert lehet, hogy később változott helyzetben esetleg más álláspontot foglal el. De a sajtótámadásokkal nem érdemes*

14 MNL OL, K 63 Külügyminisztérium, Politikai osztály, 246. cs. 1936:27/7. t. A jelentés kelte: 1936. márc. 9.
15 Ghyka, 2004. 309.
16 Scurtu–Buzatu, 1999. 13.
17 MNL OL, K 63 Külügyminisztérium, Politikai osztály, 245. cs. 1935:27/7. 169. (1935. jún. 22.)

sokat törődni." Viszont a Balkán Szövetség sajtókonferenciáján arról beszélt, hogy a béke megőrzésének legbiztosabb módja a háborúra való készülődés.[18]

Érdekes, hogy míg a román politikusok olykor úgy beszéltek Titulescuról, mint nevetséges eunuchról, a magyar félnek jobb véleménye volt róla, bár magyarellenességével természetesen a magyar megfigyelőben is csak ellenérzéseket keltett: ő *„a legszebb rút ember, aki az európai diplomáciában valaha szerepelt. A visszataszító vonásokat szakadatlanul váltakozó, belülről áramló fények világítják meg. Mestere a szónak, hihetetlenül furfangos és ötletes, de egyúttal képzett nemzetközi jogász s félelmetesen szellemes és alattomos diplomata. [...] Senki cinikusabban nem gondolkodik, mint ő, bár óvakodik attól, hogy gondolatait hangosan kimondja. A legtökéletesebben amorális politikus, aki az európai életben szerepelt. De öt perces beszélgetés után minden gyökeres hibáját elfeledi az ember, csak a szó muzsikáját s francia beszédjének fanyar és fűszeres ízét élvezi. Az európai haladásnak ma legveszedelmesebb ellenfele."*[19] Ez valójában maga Európa volt az első nagy háborújával, aztán a másodikat megalapozó békerendszerével.

Nem csoda, Titulescu végül is nem tudta szerződésben elismertetni Besszarábia Romániához tartozását. A Vasgárda, amely nem fogadta el sem a kisantantot, sem a Balkán Szövetséget és a nyugati demokráciákkal való szövetkezést, attól tartott és azzal mozgósított, hogy Titulescu lehetőséget biztosít a szovjet hadseregnek a Románián keresztül való felvonuláshoz – természetesen Németország ellen. A nyugati hatalmak – Franciaország és Nagy-Britannia – fokozatosan visszaszorultak Romániában is, hiszen a román gazdaság fő partnere Németország lett. A király viszont egyensúlyozni akart a nagyhatalmak között, és különben sem felejtette el, hogy Titulescu a magánéletét kiszerkesztő nyugati sajtókampányt is támogatta. És olyasmiket mondott, hogy a király fasiszta körökhöz kezd vonzódni.[20] Ejtette. Ez aligha tetszett a szovjet köröknek, amelyek értésére adták, ha a király jobboldali kormányt alakít, akkor a szovjetek a magyarokkal Genfben felvetik a határrevízió kérdését.[21]

Kicsit meghökkentő Neller Mátyás helyzetjellemzése, de jellemző a légkörre: *„Bedobták a köztudatba Románia legnagyobb politikai szélhámosságát, a »bolsevista veszedelmet«. Mert eggyel legyünk tisztában: bolsevista veszély Romániában már csak azért sem lehet, mert a Szovjet nem csupán valami szociális eszmét jelent a román állam számára, hanem állig felfegyverzett, kézzelfogható ellenséget, amely közvetlenül a határ mögött fenyeget. Józan ésszel tehát nem is lehet elképzelni, hogy itt említésre méltó kommunista veszedelem volna. Külföldi példák sikerén felbuzdulva mégis beleszajkózták a köztudatba, hogy harcolni kell a nemzetietlen kommunizmus ellen, amely a román államot is fenyegeti, Hitler pedig megmutatta, hogy a védekezés egyetlen formája a nemzeti szocializmus."*[22] A megszállottak ezt komolyan vették és átélték. Neller ezt csak később érzékelte, de pontosan, visszamutató érvénnyel: *„Ha a romántól racionalista alapokon kívánnak nagy tetteket, akkor a tömeg*

18 MNL OL, K 63 Külügyminisztérium, Politikai osztály, 245. cs. 1936:27/1. 27. (1936. jún. 12.)
19 Kiss, 1930. 5.
20 Carol II, 1995. 177.
21 Călinescu, 1990. 320.
22 Neller, 1937.

elsekélyesíti azokat, egyéni haszon lehetőségeit nézve. De ha felkeltik és felserkentik miszticizmusát, akkor valóban képes hősies őrületre éppen úgy, mint őrült hősiességre. Akkor mindenre felhasználhatók, lehet belőlük aszkéta zarándokokat és öldöklő ámokfutókat nevelni. És ilyenkor e misztikus hevültségben nem kérdezik: mi az ára cselekedeteiknek?"[23]

Gheorghe Tătărescu viszont racionálisan mérlegelt, és azért nem volt hajlandó fellépni határozottan a szélsőjobboldali mozgalmak ellen, mert ezeket a kommunista propaganda elleni „legerősebb gátnak" tartotta.[24] Fivére, Ştefan pedig egyenesen román nemzetiszocialista mozgalmat szervezett, kemény antiszemita és antikommunista propagandával, de ennek sikeréhez hiányzott az a karizmatikus vezér, amilyet Codreanu (és köre) ki tudott alakítani. A kommunista veszélyt pedig ébren tartotta egy-egy csendőri jelentés. A jászvásári csendőrkörzetben így oszlottak meg a politikai és vallásos szekták: 7 községben 120 kommunista, 35 községben 146 legionárius, 2 községben 32 cionista, 5 községben 207 baptista, 9 községben 87 adventista, 4 községben 33 evangelista, 7 községben 102 inochentista, 15 községben 86 stilista.[25]

Moța akár helytelenítette a Codreanu-féle beadvány elküldését, akár nem, mégis ő mutatta meg, hogy a – Codreanu által kilátásba helyezett – fenyegetést komolyan kell venni. Moța szívesebben ápolt nemzetközi kapcsolatokat, mint Codreanu. 1934 decemberében jelen volt a montreux-i nemzetközi fasiszta kongresszuson, ahol 13 ország vett részt. Itt állítólag nem ítélték el az antiszemitizmust.[26] Márpedig nagyon is foglalkoztak „a zsidókérdéssel", és ezt a román legionárius a maga érdemének tudta be.[27] Igaz, „a nemzetközi zsidó" elleni fellépést elutasították.[28] Román rendőrségi jelentés szerint az ő javaslatát fogadták el. Eszerint minden országnak magának kell meghatároznia a zsidókkal szembeni magatartását „figyelembe véve a természeti törvény előírásait és a morál szabályait", ugyanakkor fel kell lépni ott, ahol a zsidók hódítóként viselkednek, államot alkotnak az államban.[29] Ezt a részleges sikert sikerült megtetézni Titulescu megalázásával. Ugyanis mind a ketten ugyanabban a hotelben szálltak meg, és a diplomata rávette a svájci hatóságokat, hogy fasiszta honfitársánál házkutatást tartsanak, ami ellen maga a kongresszus is tiltakozott. Moța pedig kemény levelet írt Titulescunak, aki pedig, hogy elvegye a konfliktus élét – Moța beszámolója szerint –, „tisztelete jeleként" a banketten egy asztalhoz ült velük, és amikor Moța tósztot mondott a kormány által megölt vasgárdisták emlékére, akkor Titulescu is felállt. És még Moțának is sok volt az a megaláztatás, hogy „ellenfelünk" végig kellett hallgassa „a demokrata, zsidó, szabadkőműves és gyilkos rendszerük" elleni beszédeket.[30]

23 Neller, 1938.
24 Maner, 1997. 227.
25 ANR, Inspectoratul General al Jandarmeriei, 32/1938.
26 Valbousquet, 2011.
27 Moța, 2000. 35.
28 Clark, 2012a. 259.
29 *Ideologie, IV*. 2003. 81.
30 Moța, 2000. 37.

A román legionáriusok spanyolországi útja

A montreux-i konferencián kezdeményezett fasiszta internacionáléból nem lett semmi.[31] Spanyolországban viszont a verbális erőszak a fizikai erőszak elszabadulásához vezetett, és a gyilkos polgárháborúban mindenki megtalálta a maga helyét, és végül mégis két internacionálé csapott össze úgy, ahogy azt Orwell megírta. Igaz, Franco csak félfasiszta,[32] technokrata-katona, azok közé tartozik, akik a bajba jutott peremvidékeken rendet szoktak csinálni, és inkább a hagyományos ideológiákból és képzetekből merítenek, mintsem a fasiszta forradalmak frazeológiájából, sőt a fasisztákat lehetőség szerint igyekeznek megfegyelmezni. Spanyolországban már csak a hagyományok és az ország katolikus jellege miatt is *„a nácik és a fasiszták számára az egyetlen propagandalehetőség az volt, hogy magukat keresztény hazafiaknak tüntessék fel, akik megmentik Spanyolországot az orosz diktatúrától"* – írta Orwell, aki azt is fejtegette, hogy annak, ami ott történik, azt csak „partizán történet" örökítheti meg.[33] A román legionáriusok spanyol útjának története is csak az lehet. Központi alakja maga Moța. Világtörténeti perspektívában láttatta a vállalkozást: *„Ha ledöntik a keresztet Spanyolországban, akkor alapjai Romániában is megrendülnek, ha ott győzedelmeskedik a kommunizmus, akkor holnap már ránk ront."* Tehát: ott *„dől el a mi román népünknek a sorsa is"*.[34] És ezzel a legionárius sajtó szerint *„elindultak a legendába"*,[35] *„megszentelik a vitéz román (neamul rumânesc) nép belépését a világtörténelem arénájába"*.[36] *„Hogy megvédjék a jövőnket"* – írta Milcoveanu.[37]

Moța – 1936. november 22-én – eleve úgy vett búcsút mindenkitől, mint aki a biztos halálba megy. Szüleinek meghagyta, hogy gyermekei felnevelésének éljenek. Búcsúleveléből lépten-nyomon idézik a következőket: *„Gépfegyverrel lőttek Krisztus orcájába! Megrendült a világ keresztény alapja! Maradhatunk-e közönyösek? A túlvilági élet számára nem nagy lelki jótétemény-e, hogy Krisztus védelmében essünk el?"* És már a túlvilágról szól: *„Én így értettem életem kötelességét. Szerettem Krisztust, és boldogan mentem érte a halálba! Minek gyötörjétek oly nagyon magatokat, amikor Isten országában a lelkem meg van váltva."*[38] Gyermekeit és feleségét azonban a leginkább Codreanura bízta, miközben: *„Lelkesen és boldogan halok meg Krisztusért és a Légióért. Nem kérek semmi viszonzást, semmit, csak a győzelmet."* Ugyanakkor még elnézést kért azért, amit ellene tett, amikor kifogásolta, hogy a jövedelmek elszámolásakor nem tartotta magát a formaságokhoz, és elnézést kért felesége, Codreanu nővére, Iridenta számára is. Viszont az ő beléje vetett hitét sohasem vesztette el, ezért *„hej, Corneliu, tégy a mi országunkból oly szép or-*

31 Payne, 1995. 229.
32 Uo. 266.
33 http://orwell.ru/library/essays/Spanish_War/english/esw_1 (A letöltés ideje: 2013. február 5.)
34 Moța, 1937a. 25.
35 Zamfirescu, 1997. 232.
36 Posteucă, 1936.
37 Milcoveanu, 1936.
38 Moța, 1993. 9–10.

szágot, mint egy nap, és erőset és Istennek engedelmeset!" (Utóiratban meghagyta, hogy majd folyamatosan az eljövendő 5–6 év során közöljék azt a 200–300 cikket, amelyben beszámol a spanyol fejleményekről, és így lapjuk, a *Libertatea* a legkeresettebb román lap lesz.)[39]

Így Moța, mielőtt még útra kelt volna Spanyolországba, már a spanyol és az olasz fasizmus szólamaival végrendelkezett, hiszen a falangista himnusz szólt arról, hogy a napba nézve mily boldogan várják a halált. Aztán úti leveleiben is ott a fordulat: Prezent=Jelen. Az olasz, majd a spanyol fasiszták, ha gyűléseiken elesett vagy kivégzett társaik nevét olvasták fel, rögtön hozzá kiáltották: jelen![40] A kivégzett falangista ideológus nevét is így kiáltották: *José Antonio – Presente!*

Bukarestből nyolcan indultak útnak. A különítmény vezetője Gheorghe (Zizi) Cantacuzino generális volt. A tagok: Ion Moța, Gheorghe Clime, Nicolae Totu, Ion Dumitrescu-Borşa, Bănică Dobre, Alexandru Cantacuzino és Vasile Marin. Ez utóbbi, amikor meghallotta, hogy heten már összeálltak, kifakadt: *„Kapitány, ne engedd, hogy Moța nélkülem menjen. Feliratkozom hetedik koporsónak, melyeket majd elhoznak Spanyolországból."*[41] Reakciója érthető, hiszen még márciusban fejtegette: „Halottaink" nem más, mint „lelkeink, elménk és tetteink számára az örök élet forrása".[42] És aztán a háborús nyomorúságban is eltréfált beteg társain, mondva, hogy a betegség a gyáváknak való, a vitézek számára nincs halál, „a halál ilyen körülmények között örök élet".[43] Egyébként éppen az expedíció vége felé azzal biztatta Moțát, hogy végre már van önálló lakása, és ott majd ha hazatértek, feleségeikkel is összejönnek, és emlékeznek a háborúra és énekeikre.[44]

Pletyka szerint Zizi Cantacuzino indulás előtt – kedves szokásához híven – az anyjuk ...-t emlegetve megeskette őket, hogy meghalnak.[45] Hitelesebbnek tűnik az, hogy a vakmerőségéről híres hivatásos katona komolyan figyelmeztette őket, hogy az életükkel játszanak, nem is akarta azt, hogy a harcokban részt vegyenek, csak azt, amit eleve is akartak: díszkardot visznek José Moscardo generálisnak.[46] Moța viszont nem hagyta magát. *„Az ember nem azért született* – írta szüleinek az útból december 1-jén –, *hogy bizonyos, mit tudom én, hány évet éljen, hanem azért, hogy életének tetteivel Istenhez közeledjék!"*[47] Viszont Codreanu maga is inkább szimbolikus akciót szeretett volna látni, és végig aggódott, hogy mi lesz a társaival.[48] A király – állítólag – az egyik iparmágnás, a fegyvergyáros Nicolae Malaxa révén támogatta a spanyol expedíciót.[49] Cantacuzinónak nem maradt más hátra, mint a hadviselésről oktatgatni

39 Uo. 15–16.
40 Hugh, 1970. 280., 293.
41 Dumitrescu-Borşa, 2002. 187.
42 *Ideologie, IV*. 2003. 166.
43 Dumitrescu-Borşa, 1937. 111.
44 Uo. 212–213.
45 Argetoianu, 2003. 307.
46 Dumitrescu-Borşa, 2002. 188.
47 Moța, 1993. 21.
48 Milcoveanu, 2008. 75.
49 Boilă, 2002. 47.

különítményét, hogy a biztos halált elkerüljék.[50] Ő nem is ment a csatamezőkre, átadta a kardot Moscardónak, és úgy nézett a spanyol generálisra, hogy az alulmaradt a farkasszemet meresztő gesztuspárbajban, és ebben a kis győzelemben a román katonát segítette „Moța arkangyali kinézése és egyenes tekintete".[51]

Hogy mi történt a legionáriusokkal Spanyolországban, azt úti beszámolóikból tudhatjuk meg, pontosabban azt, amit éreztek és éreztetni akartak. Alexandru Cantacuzino, Nicolae Totu, Bănică Dobre hőskölteményt írt.[52] Dumitrescu-Borşa számadása a legérdekesebb, mert először Codreanu kérésére kellett papírra vetnie élményeit, ez „A legnagyobb legionárius áldozat",[53] aztán 50 év távlatából tekintett vissza arra, ami akkor történt, valamint arra, amit akkor írt. Igazából, mélyen elérzékenyülve saját magát kivonatolta, némileg másképpen és őszintébben. Az első mű tele van a kommunista Sátán elmarasztalásával és Krisztus szolgálatának ecsetelésével, az Arkangyal segédkezéseivel, meg a Kapitányról való álmodozásokkal. A Kapitány mítoszát egyébként olyan hatásfokkal jelenítették meg, hogy egy marokkói önkéntes, aki magát a marokkói francia elnök fiának vallotta, amikor halálos sebesüléssel elszállították, a Kapitányt éltette.[54] Az öregkori emlékirat több bölcsességgel készült el. Akár Orwell is írhatta volna: *„Hallatlan kegyetlenséggel folyt a spanyolországi polgárháború. Hatalmi vágyból gyilkolták a testvérek egymást. Az ember vadállattá válik. Nem mérlegel semmit. Úgy marcangolják egymást, mint a dzsungelben a vadállatok."*[55] És még utólag is elfogta a részvét, amikor a hadifoglyok kivégzésére emlékezett.[56] Az első műben ilyesminek nem lehetett helye, ott a kommunisták kegyetlenkedéseit ecsetelte. Legfeljebb látva egy kommunista kém kivégzését, elmélkedhetett azon, hogy otthon is ezt kellene tenni az árulókkal.[57] Előtte pedig hosszan beszámolt arról, hogy Moța elvárta, mindenki gyónjon, kérjen feloldozást bűnei alól, azok alól is, amelyeket elfelejtett megvallani.[58] Moța megeskette őket, nem lépnek nőkkel intim kapcsolatba az expedíció során,[59] és ezt be is tartották.[60] Talán ezért is izgatta őket még az a zsidó nő, akit Lengyelországban láttak, amint zokogott és a haját tépte, miközben egy csendőr kísérte. Dumitrescu-Borşa szerint azért, mert visszatoloncolták Palesztinába.[61] Marin azt jegyezte fel, hogy a zsidó nő azért zokogott, mert Palesztinából toloncolták ki. Kinek higgyünk? Szinte mindegy. Az érdekes a kommentár. A pap bölcsen nem kommentálta, amit látott, csak annyit írt, hogy hazáját, az ígéret földjét siratta. Azért hozzátette, hogy a sok fekete ruhás zsidó úgy nyüzsög az állomásokon, mint a férgek.

50 Dumitrescu-Borşa, 1937. 36–38.
51 Uo. 73.
52 Clark, 2012a. 280.
53 Dumitrescu-Borşa, 1937.
54 Dumitrescu-Borşa, 1937. 188.; Dumitrescu-Borşa, 2002. 195.
55 Dumitrescu-Borşa, 2002. 195.
56 Uo. 197.
57 Dumitrescu-Borşa, 1937. 137.
58 Uo. 20.
59 Uo. 164.
60 Dumitrescu-Borşa, 2002. 203.
61 Dumitrescu-Borşa, 1937. 29.

Marin – aki egyébként tréfáskodó anekdotáival nevettette a társaságot – viszont feljegyzéseiben részletesebben is kitálalt: az állomásokon megforduló zsidók „nemzetközi viperafajzat, a népek patogén mikrobája". A siránkozó zsidó nőről a teoretizáló fabula jutott eszébe: *„Íme, az internacionalizmust és a vallástalanságot világszerte prédikáló nép fiai hogyan reagálnak, ha az ő patriotizmusokról van szó. Ha népükről, ha zsinagógájukról, ha palesztinai otthonukról van szó, akkor intoleránsak, rendíthetetlen fanatikusok, hagyományőrzők. Ha más népek nacionalizmusának kérdése vetődik fel, akkor bomlasztóak, hagyományellenesek, az ateizmus és az internacionalizmus kérlelhetetlen harcosai. Azt lehetne mondani, két ellentétes magatartás. Nem! Egy és ugyanaz."*[62] Igen – ahogy az antiszemitizmus logikája és annak hiánya megköveteli, és ennek megfelelően a modern antiszemitának a vallásos zsidóról az ateista jutott az eszébe, az ateistáról a vallásos. És aztán a mikroba metaforával már a hitleri „metafizika" szférájába kerülünk. Így lettek az úti beszámolók az elpolitizált, instrumentalizált, meghamisított kereszténység tükrei. Mert Dumitrescu-Borşának még az is eszébe jutott, hogy Mózest, aki népét negyven évig vezette a pusztában, Mussolinihez, Francóhoz és Hitlerhez hasonlítsa, mint Isten küldötteihez.[63]

A fronton már a féreg nem volt metafora. Kínozták őket a tetvek. A „tejben-vajban fürösztött" Alecu Cantacuzino, „a hercegecske" bírta a legkevésbé az élősködőket. Nem is akart az első vonalba kerülni, mint Moța. És mikor ott volt, harcolt is keményen, hogy minél hamarabb megsebesüljön, és megmeneküljön „ebből a pokolból,"[64] hogy aztán otthon arról a nagy élményről szólhasson: *„a lelki összeolvadásról a legkisebb és legelesettebb katonákkal"*.[65] A nyilvánosságnak készült beszámolóban csak a hősiesség élő példájaként jelent meg.[66] Nem is beszélve Moțáról, aki egy rohammal megmentett egy egész hadsereget.[67] Aztán már Moța is megmondta neki, hogy írni készül a Kapitánynak, adjon engedélyt a hazatérésre. A Szent Mihály Arkangyal Légió papja ekkor érezte meg, ami nemsokára bekövetkezett.[68] Moța viszont, aki állandóan a halálról értekezett, mintha legyőzte volna baljós előérzéseit, mert hitt a csodákban, és egyik úti cikkében három olyan esetről is beszámolt, amikor úgy csapódott be bomba zárt helyiségekbe, hogy senki sem sérült meg.[69] Átszellemült fatalizmus? Miután barátainak is ott, a harcokban az Arkangyal segítségét hangoztatta és azt, hogy őket nem fogja golyó,[70] Marinnal együtt életét vesztette – Madrid mellett Majadahondánál, ahol ma emlékművük legionárius zarándokhely. Vihették haza a két koporsót. Igazi diadalút lett, a halál igézetében. Az öreg Dumitrescu-Borşa tárgyszerűen írja le, mi történt. A nyilvánosságnak szánt beszámolójában a két elesett társ példáját magasztalta, útmutatást

62 Marin, 1977. 4–5.
63 Dumitrescu-Borşa, 1937. 77.
64 Dumitrescu-Borşa, 2002. 190., 193–194.
65 Cantacuzino, 1937.
66 Dumitrescu-Borşa, 1937. 176.
67 Uo. 195.
68 Uo. 233.; Dumitrescu-Borşa, 2002. 199.
69 Cei din urmă articli scrişi de Ion I. Moța. In: *Libertatea*, 1937. 21. sz. (máj. 27.)
70 Dumitrescu-Borşa, 1937. 206.

kért tőlük, *„hogy mi is úgy tudjunk meghalni, mint ti..."*[71] A halálkultuszt éltette, még akkor is, amikor megvallotta, hogy amikor útnak indultak, azt gondolta, legfeljebb kis sérüléssel megússza.[72] Aztán aligha érezte azt át addig, amit Spanyolországban a fészeküléseken: a legionarizmust, *„az átváltozását és felolvadását annak, ami addig megkövült volt". „És* – rádöbbent – *mekkora a hasonlóság a kereszténység és a legionárius mozgalom kezdete között!"*[73] Igaz, az „Éljen a halál!" köszöntés, amely a spanyol expedíció után átkerült a román legionárius-szótárba is, nem keresztény jellegű, de már előkészített talajra hullott a mag. Hiszen szépirodalmi alapjai voltak, Lucian Blaga, amikor még nem is volt Légió, az 1920-as évek elején a dák főistenről szóló drámájában már olyan harcosokat vitt színre, akik úgy viselkedtek, mint a spanyol légiósok, boldogan ugrottak bele a lándzsába, hogy felmenjenek a főistenhez.

Moța és Marin temetése

Codreanu 1937. január 8-i körlevelében arról tudósított, hogy néhányan némi betegség után, mind jól vannak. *„Tettük felemeli nemzetünket, és eb az és csőcselék-alak az, aki nem érti és értékeli ezt a tettet."* Mert *„nemzetünk eddig sohasem harcolt eddig távol a hazájától"*.[74] Hét nap múlva „villámcsapásként" jött a hír: Moța és Marin Madrid ostromában, Majadahondánál elestek. *„Istennek adtuk e nemzet legjobb fiait."*[75] Cantacuzino ment a tetemükért, és mint egy diadalmenet, úgy tért meg a két koporsóval az öt hadviselt legionárius. Minden nagyobb helység vasútállomásán megálltak, és gyászolva ünnepeltek. Hiszen „az áldozat megváltás".[76] Volt, aki angyali üdvözletként értékelte a sajtóban, ami történt, és illusztrált lapban Moțát angyalszárnyakkal örökítették meg, hiszen „spirituálisan azt alapította meg, ami készen volt". Viszont, aki nem érti, mi történt, annak jobb, ha nem született volna meg.[77] Dan Botta még világosabban megmondta, mit történt, az áldozattal az egész nép vezekelt, sőt: *„Meg vagyunk váltva. [...] Biztos, hogy Isten közel van."*[78] És mivel az iskola tönkretette a román lelket, „a jelen körülmények között az analfabéta ország legyen az eszményünk".[79] Ez persze csak metafora, mert analfabéták nem olvasnak, és az író mégiscsak abból él, Botta is. Mircea Eliade óvatosabb volt, mint kartársa. Moța és Marin „áldozatában" csak a kereszténység megerősítését látta. Moța ugyanis a Megváltó diadaláért áldozta fel magát, míg mások csak egy ideológiáért, a kommunizmusért vagy a fasizmusért estek el. De a két román örömmel fogadta a halált, mert tudták, „a halál órájában kezdődik az igaz örök élet".[80]

71 Uo. 274.
72 Uo. 197.
73 Uo. 159.
74 Codreanu, 1981. 117.
75 Uo. 118.
76 Herseni, 1937. 10.
77 Deleanu, 1937. 5.
78 Botta, 1937a.
79 Botta, 1937b.
80 Eliade, 2001. 38.

A Vasgárda tehát örülhetett és ünnepelhetett, miközben gyászolt. A spanyolországi emelkedett búcsúszertartások után Párizsba értek a hazatérő legionáriusok. Itt – két nap alatt – az öreg Cantacuzino megmutatta ifjúsága színtereit, jöttek a hölgyek is, de a hősök ellenálltak a kísértésnek, ahogy még Moțának megfogadták. Berlinben katonai pompa fogadta őket, a tetemeket pompás ravatal – Hitler és Göring koszorújával.[81] A koporsókat szállító vonat Lengyelországon keresztül érkezett Romániába, és bár a kormányzat azt szerette volna, ha egyenesen Bukarestbe megy, Codreanu parancsára az egész országot bejárta. Az állomásokon ünnepélyes szertartásokat tartottak. Kolozsvárt – emlékszik Sima – *„a tömeg, amelyet a szent áldozat borzongása tett fogékonnyá, hieratikus vigyázzállásba kövült – ég felé nyújtott kezekkel. Először [...] Moța és Marin vonultak el a Kapitány előtt. Minden tekintet a fenyőkkel és zászlókkal elhalmozott katafalk felé fordult, mintha azt várták volna, hogy Moța és Marin felemelkedik és beszél a tömeghez... Haláluk irreálisnak tűnt, megengedhetetlennek. Úgy tűnt, a Kapitány is a tömegben csodára várt...”*[82] Aztán Szászvároson, Nagyszebenen keresztül megérkezett a vonat Bukarestbe – február 11-én.

Victor Vojen, aki a színházi életben kereste hajdan a helyét, mesteri módon szervezte meg a nagy temetés ceremóniáját. Sem azelőtt, sem azután Románia népe nem látott olyat. Az Északi pályaudvar előtti téren esküt tettek. Az esküt a Kapitány írta. Vasile Iaşinschi bukovinai parancsnok mondta fel, és szavait Sima szerint 50 ezer, a rendőri jelentés szerint 15–20 ezer ember visszhangozta:[83]

„Esküszöm Isten előtt
és a ti Krisztusért és a Légióért
hozott szent áldozatotok előtt,
hogy kitépem magamból a földi örömöket,
elszakítom magam az emberi szeretettől,
és nemzetem feltámadásáért
állandóan készen állok a halálra.
Esküszöm!”

A pályaudvarról a Sfântul Ilie-Gorgani-templomhoz vonultak. 200 – a Légió papja szerint 400 – pap, köztük több főpap ment az élen teljes díszben, velük kétezer zöldinges,[84] akik egy része kereszt alakban vonult fel. Február 12-én este 9 órakor Codreanu a templomban a parancsnokoknak és elöljáróknak külön kifejtette, esküdni kell arra, hogy *„szegénységben éljünk, kiölvén magunkból az anyagi gazdagság iránti vágyat; kemény és szigorú életet éljünk a luxus és a dúskálódás elutasításával; elhárítjuk minden kísérletét az ember általi kizsákmányolásának; állandóan feláldozzuk magunkat a hazáért; teljes erőnkkel védjük a legionárius mozgalmat minden ellen, ami a kompromisszum vagy a kompromittálódás útjaira vinné, vagy*

81 Sima, 1994. 173.
82 Uo. 174.
83 *Ideologie, IV*. 2003. 267.
84 Călinescu, 1990. 334.; Dumitrescu-Borşa, 2002. 207.

minden ellen, ami magas morális színvonalát leszállítaná."[85] Február 13-án – hóviharban – a koporsókkal a Zöld Házhoz vonultak, és aztán annak udvarában hantolták el Moțát és Marint, ezzel is kifejezve azt, hogy örökké a legionárius mozgalommal és társaikkal maradnak.[86] Ez lett „a szent sír".[87] A szertartás csúcsa a halottak megidézése volt. Franco megbízottja szólította néven a holtakat, mire a tömeg válaszolt: „jelen!" Ez a szertartás 1932-es olasz újítás, az elevenek és a holtak közösségi kohéziójának rítusa.[88] A kormányzat is tett egy gesztust, felfüggesztette a legionárius egyenruha (zöld ing, keresztszíjjal) viselésének tilalmát.[89]

Bárdossy László bukaresti követ is beszámolt az erődemonstrációról: *„A román fővárosban gyakran lehet tömegfelvonulásokat látni. Ez is egyik sajátsága a román politikai életnek. A különböző pártok időről időre a falvakból idecsődítik azokat, akik útiköltség és némi napidíj ellenében hajlandók a párt – rendesen: akármilyen párt – zászlója alatt tüntetni.*

A vasgárdisták temetésénél nem ilyen fizetett falusi csőcselék vonult fel. A számuk ugyan nem volt nagy; mindössze tíz-tizenötezer ember. Az ellenzéki pártok közül a nemzeti parasztpárt, de a nemzeti keresztény párt is ennél kétségkívül sokkal többet tud mozgósítani. De a Vasgárda tagjai tiszta egyenruhában, katonai rendben, fegyelmezetten vonultak fel, s látszott rajtuk, hogy nem az lelkesíti őket, hogy élelemre és pálinkára fejenként 20 leit kaptak a felvonulás rendezőitől.

Nem csoda, ha a Vasgárda első nyilvános demonstrációja mély benyomást keltett a fővárosban.

Azt mondják, hogy a demonstráció egy részét végignézte a király is. Egyesek szerint bántotta, hogy a felvonuló vasgárdisták ügyet sem vetettek reá. Mások szerint a király nem hallgatta el környezete előtt azt sem, hogy aggasztja a Vasgárda ereje s az a veszély, amit nemcsak a jelenlegi kormányzati rendszerre, hanem reá és házára is jelenthet.

Azt persze nem lehet megállapítani, hogy ez csakugyan igaz-e. Az ilyen esetekben sok mindent beszélnek, de a mendemondáknak is megvan a maguk jelentősége, mert elárulják, hogy mi a közvélemény.

Annyi mindenesetre igaz, hogy a Vasgárda eddig amolyan láthatatlan erő volt az országban, amelytől többé-kevésbé mindenki félt, és amelyet sokan taktikai okokból is kiszolgáltak. A Vasgárda most megmutatta erejét, s mindjárt első fellépésével súlyos bel- és külpolitikai bonyodalmakat okozott."[90]

Ilyen tüntetést még nem látott Bukarest, és a király sem, aki most megszemlélte palotája ablakából, hogy milyen erőt tud mozgósítani egyre inkább egyetlen komoly riválisa, a Kapitány. Iorga, aki maga is írt egy cikket „a két hős fiúról", amelyben az egekig magasztalta őket, mert azért harcoltak, ami „örök, drága és tiszta a

85 Codreanu, 1981. 121–122.
86 Sima, 1994. 174. Az eskü szövegét lásd Codreanu, 1987. 132. Zelea Codreanu, 1987.
87 Codreanu, 1981. 147.
88 Săndulescu, 2007. 265.
89 MTI Hírarchívum, Bukarest, 1937. február 13.
90 MNL OL, K 63 Külügyminisztérium, Politikai osztály, 247. cs. 27/7. t. 180. (1937. febr. 21.)

nem bolsevizált latinitásban",[91] amikor látta, hogy Codreanu a temetési menet élén „uralkodóként" vonult fel, és a tömeg előtte térdre esett, azonnal berontott a minisztertanácsba és kemény fellépést kért, amíg – fenyegetőzött – nem kezdődnek el a gyilkosságok.[92] A *Daily Herald* szerint olyasmit mondott a minisztertanácson: *„Ha nem változtatjátok meg politikátokat, nemsokára ismét koporsók előtt fogtok állni."*[93] Aztán egy hónap múlva a megbízottja megjelent Codreanunál, és közölte, hogy Iorga egyáltalán nem akarta megsérteni a Légiót, csak az egyetemi vezetéssel és a kormánnyal szembeni elégedetlenségének adott hangot.[94] (Az egyetemen azért robbant ki kisebb botrány, mert Iorga a nagy temetés ideje alatt is meg akarta tartani az óráját.) A professzornak minden oka megvolt az aggodalomra. Fenyegető levelet kapott a „XII. Halálosztag"-tól.[95]

A menet elszántsága és fegyelme láttán Bukarestben híre ment annak, hogy a Vasgárda most akár puccsszerűen megszerezhette volna a hatalmat, és ennek lehetősége még továbbra is fennáll. Hiszen Codreanu parancsot adott a Moța és Marin osztag felállítására, és ez 10 ezer főből állt volna. Ugyanakkor a Kapitány mindig is tagadta a nyilvánosság előtt az államcsíny vádját. Igaz, egy-egy legionárius mondott olyasmit, hogy Codreanu államcsíny esetén bízik a hadsereg segítségében.[96] 1936 szeptemberében a czernowitzi rendőrfőnök arról jelent, hogy egy diák, aki Carmen Sylván dolgozott és Codreanu bizalmát élvezte, azt mondta egy másik diáknak, hogy Codreanu államcsíny esetén hat tábornokra számít, ezt a számot Codreanu szájából hallotta, és azt is, hogy ennek az államcsínynek két év múlva lehet csak esélye.[97] A nagy temetés alkalmával a puccshírekre válaszul Codreanu közölte a legionáriusokkal: *„A legionárius Mozgalom sohasem fog a győzelem érdekében »összeesküvést« szőni vagy »államcsínyt« elkövetni. Ezt ostobaságnak tartom. A legionárius Mozgalom nem győzhet, csak ha a Román Nemzet belső öntudatosodási folyamata kiteljesül. Ha ez a folyamat a Románok többségét átfogja és kiteljesedik, akkor automatikusan jön a győzelem összeesküvések és államcsínyek nélkül."* Ez talán még fenyegetőbb volt, mint államcsínyek tervezése. Annál is inkább, mert türelemre és tűrésre intett, ha a hatóságok részéről zaklatják a mozgalom tagjait, azok családját. Ebben az esetben „derűsen" mondják: *„Uram, a Légió Győzelmének érdekében tégy minket is méltóvá bármiféle szenvedésre és olyan halálra, mint Moța és Marin halála."*[98] A visszhang nem maradt el: *„Nem marad más számunkra, mint az ők követése, ha képesek vagyunk rá és megérdemeljük."*[99]

A nagy temetés után a diplomáciai botrány sem maradt el: *„Az olasz, német, japán, portugál és spanyol külképviselet feltűnő tüntetése a Madrid előtt elesett*

91 Sfințescu, 1993. 236.
92 Iorga, 1939. 398.
93 Romániában újra fellángol a Vasgárdista terror. In: *Magyarság*, 1937. 35. sz. (febr. 13.)
94 C.N.S.A.S. Penal 11784/10. 207.
95 A Vasgárda legújabb cselekménye váltotta ki a román kormány újjáalakítását. In: *Magyarság*, 1937. 45. sz. (febr. 25.)
96 ANR MID, 3/1936. 26.
97 C.N.S.A.S. Penal 11784/8. 211.
98 Codreanu, 1981. 123–124.
99 Acterian, 1937. 12.

két vasgárdista temetésén, ami egy majdnem lappangó polgárháborúba való jelképes beavatkozásnak látszik, mint ahogy valóságos beavatkozás történt a nyílt polgárháborúkba Ibéria földjén."[100] Bárdossy magyar követ szerint a Nemzeti Parasztpárt állította fel „azt a tézist, hogy a diplomaták megjelenése a temetésen beavatkozást jelent az ország belügyeibe," mert arra számított, hogy a „kormány ezzel olyan kutyaszorítóba kerül, amiből aligha tud ép bőrrel szabadulni". A miniszterelnök pedig magának sajátította ki „a nemzeti méltóság és szuverenitás védelmezőjének szerepét". Annál is inkább, mert ha nem tesz semmit, „azt a látszatot teremtette vagy éppen erősítette volna meg, hogy a Vasgárda a fasiszta államok nyíltan elismert eszköze vagy végrehajtó szerve a román politikában". A parlamenti pártok vezetői – Goga kivételével – el is ítélték a követek magatartását.[101]

A román kormány Berlinben és Rómában tiltakozott a temetésen való hivatalos részvétel miatt, és azt javasolta, hogy a német és az olasz kormány adjon ki nyilatkozatot, mely szerint a két követ azért vett részt a temetésen, *„mert azt hitte, kizárólag egyházi jellegű szertartás lesz, s sajnálja, hogy a dolgoknak olyan színezete támadt, mintha a követek részvételének politikai jellege lett volna"*. A német és az olasz kormány ezt nem fogadta el, szerintük a sajtó csinált a részvételből politikai botrányt.[102] A német külügyminiszter csupán annyit válaszolt, hogy a követ „a maga személyében" fejezte ki tiszteletét.[103] A spanyol követet viszont visszahívatták. A Spanyolországot megjárt román legionáriusokat megfosztották román állampolgárságuktól. Viszont egyre tömegesebben jelentkeztek a Légióba. A tagság gyarapodása erősödő intrikálással járt. A Kapitány ismételten megtiltotta, hogy a legionáriusok egymás háta mögött rosszakat mondjanak egymásról.[104] Minden oka megvolt rá. A tét az volt, ki lesz a diktátor és milyen.

Ki lesz a diktátor?

Február közepén a Vasgárda és Románia történetében is sorsdöntő – titkos – fejleményre került sor. A király titokban fogadta Codreanut és azt kérte tőle, hogy neki engedje át a kapitányi posztot, cserébe miniszterelnökké nevezi ki. Ezzel az ajánlattal a király beismerte saját gyengeségét. Hiszen hiába próbált őmaga is az Országőrséggel (Straja Țării) valamiféle ellengárdát életre hívni. Ennek hitvallásában szó volt a királyba vetett hitről, a munkáról és az áldozatról, a nemzet egységéről, Istenről és az ősök egyházáról.[105] Az országőrök valamiféle legionárius és a cserkész hibridje lettek. A képeken királyostul együtt jól mutattak. A propagandakiadványokban az országőrök is keményen dolgoztak, igaz, nyakkendősen, és nem igazán vetkőztek neki a kemény munkának. Ezzel szemben a legionáriuskiadványokban

100 Spectator: Erjedés. II. In: *Magyarság*, 1937. 47. sz. (febr. 27.)
101 MNL OL, K 63 Külügyminisztérium, Politikai osztály, 246. cs. 1937:27/1. 172–173. (1937. febr. 22.)
102 *Magyarság*, 1937. 47. sz. (febr. 27.)
103 MNL OL, K 63 Külügyminisztérium, Politikai osztály, 246. cs. 1937:27/1. 171. (1937. márc. 8.)
104 Codreanu, 1981. 124.
105 http://ro.wikipedia.org/wiki/Straja_%C8%9A%C4%83rii (A letöltés ideje 2013. március 25.)

nagy volt a sürgés-forgás, égett a munka, és atléták is sorakoztak, parancsra várva. És olyan vasgárdista röpirat is terjedt, amely már búcsút mondott a királynak.[106]

A király viszont gondolatban már elszánta magát arra, hogy rendet csinál, amikor ajánlatot tett Codreanunak. A Kapitány ezt – állítólag Nae Ionescu tanácsára – nem fogadta el. Malaxa, a király egyik nagytőkése (és egyik pénzelője) három nap múlva közölte Codreanuval: *„Na fiú, hallatlan ballépést tettél. A királyi ajánlat visszautasításával aláírtad a halálos ítéletedet."*[107] A Kapitány meggyilkolásának gondolatát már korábban felvetették a király környezetében, az uralkodó akkor még „nem akarta".[108] Codreanu minden további lépését viszont a királyi fenyegetés elhárításának célja határozta magát. A mozgalom belső egységének megszilárdításán fáradozott, szövetségest keresett, és fenyegetőzött: a bosszúval. Még a sajtóban is fejtegette, hogy az ország egy rom, fölötte pedig gazemberek, imbecillisek bandája kastélyokat emelt, mi pedig „azért szövetkeztünk, hogy győzzünk és bosszút álljunk".[109] Ez már a királynak szólt. Igazában csak neki voltak kastélynak nevezhető épületei – Sinaián. Ezeket még korábban emelték. A bukaresti királyi palotát viszont már ő építtette át, és jó nagy botrány is lett belőle, mert Magda Lupescu rokonai is beszálltak, és mint minden nagy vállalkozás, természetesen, ez sem volt mentes a korrupciótól és az erről szóló legendáktól. Közben Bárdossy azt találgatta, vajon a Vasgárdának miért engedtek olyan nagy mozgásteret: félnek tőle, összejátszanak vele. Arra viszont ráhibázott, hogy az udvar és a Vasgárda között nincs együttműködés, mert Codreanu már 1935 novemberében a királyt tette felelőssé az ország helyzetéért. És jól érzékelte, hogy már magában a Liberális Pártban is követelték „a politikai anarchia" felszámolását.[110]

A Moța–Marin-temetés erődemonstrációjának hatására – és amit a külső szemlélők nem tudtak, a királyi ajánlat elutasítása miatt – egyre puskaporosabb lett a levegő. 1937. március első napján Traian Bratu jászvásári rektor ellen merényletet követtek el, a nyaki ütőerét akarták elmetszeni, de csak az egyik fülét vágták le. A rektor a legionáriusok és a cuzisták elszánt ellenfele volt, ellenezte a marosvásárhelyi diákkongresszus összehívását is.[111] Fia később úgy emlékezett, hogy a merénylet előtt az őt megfenyegető diákokat „Mars ki, szamarak!" kiáltással kidobta a rektori hivatalból, és a merénylet után három diáknál a rendőrség a bűntényre utaló véres bizonyítékokat talált, de mire perre került a sor, ezek eltűntek.[112] Iorga szerint ami történt, az „apagyilkosság".[113] Codreanu rögtön elhatárolta magát és a Légiót a gyilkossági kísérlettől, ugyanakkor ennek az ódiumát azokra hárította, akik megtorlásként bezárták a Diákközpontot és az egyetemeket, a diákokat pedig a diákotthonokból az utcára rakták, így aztán – fejtegette

106 MTI Hírarchívum, London, 1937. márc. 9.
107 Boilă, 2002. 49–50.
108 Călinescu, 1990. 298.
109 C. Z. C.: Ruina. In: *Cuvântul Argeşului*, 1936. 16. sz. (febr. 28.)
110 MNL OL, K 63 Külügyminisztérium, Politikai osztály, 246. cs. 1937:27/1. 176. (1937. febr. 21.)
111 http://www.procesulcomunismului.com/marturii/fonduri/ioanitoiu/maniu1/docs/cap7.htm (A letöltés ideje: 2013. március 22.)
112 *Ţara, Legiunea, Căpitanul.* 2008. 145–146.
113 Kereszturi, 1937.

körlevelében – akadnak, „akiknek fogalmuk sincs a filozófiáról, és úgy reagálnak, ahogy jön nekik".[114] Azokat a legionáriusokat, akik részt vettek a merényletben, kizárta a Légióból.[115] A gyanúsítottakat felmentették.

A Kapitány egyelőre csak a legionárius győzelem reményével tudott vigasztalni, a megpróbáltatást „viseljétek szeretettel!"[116] Minden oka megvolt rá, mert március 18-án Tătărescu a megyei, a csendőrségi és a rendőrségi vezetőket kemény fellépésre szólította fel a közrendháborítás ellen. Külön felszólított a papok által kifejtett propaganda megfékezésére.[117] Codreanu pedig ezek után a vizsgák letételére szólította fel a diákokat, azzal fenyegetve, hogy aki nem teszi le a vizsgákat, azt becsületbíróság elé állítja.[118] A parlamentben Bratu bántalmazása miatt nagy botrány tört ki,[119] de a Vasgárda egyre vonzóbbá vált azok számára is, akik már megfordultak a politikai életben. És az ilyenek csatlakozása eleve keresztezte a régi legionáriusok érvényesülési lehetőségeit. A Kapitány ezért „a Mozgalom biztonsága, belső nyugalma" érdekében úgy döntött, hogy más táborból jött politikusok nem léphetnek be a Vasgárdába, de tagjai lehetnek a „Legionáriusok Barátai"-nak, és az ország érdekében majd bármilyen állást betölthetnek.[120] Ennek a „baráti" társaságnak a tagjai nem tudhattak egymásról, de a sajtó közölte, hogy milyen feltételek mellett lehet ide felvételt nyerni.[121] A győzelem napján viszont összehívják őket, és megünneplik őket a legionáriusok.[122] Addig is a cél a Vasgárda bázisának kiszélesítése volt, főleg tekintélyes értelmiségiek megnyerése.

Közben Gavrilă Marinescu immár belügyi államtitkár – február végén–március elején – már azon törte a fejét, hogy Codreanut és 30 társát el kellene tenni láb alól. E célból 200 börtöntöltelékből akart rohamcsapatot alakítani. A király – bár most már nem titkolta a gárdaellenes fellépés szükségességét – egyelőre még habozott.[123] Ezzel egy időben egyes vasgárdista vezetők „szigorúan belső körében" elhatározták Marinescu likvidálását,[124] aztán Călinescut is felvették a feketelistára, és kilátásba helyezték a marosvásárhelyi diákkongresszuson megfogalmazott kivégzési terv kivitelezését.[125] Codreanu állítólag nem helyeselte ezt,[126] nagyobb stílű politikai játékot akart játszani. Fenn akarta tartani a jó viszony látszatát a királlyal. A király is óvatosan viselkedett. Amikor az egyik besúgója azt jelentette, hogy a legionáriusok államcsínyt akarnak, és ezt gyilkosságokkal kötik össze, meg akarják ölni Lupescut, először még úgy vélte, hogy „a hírek eltúlzottak lehetnek", de elővigyáza-

114 Codreanu, 1981. 126–127.
115 C.N.S.A.S. Penal 11784/9. 269.
116 Codreanu, 1981. 128.
117 *Ideologie, IV.* 2003. 318–318.
118 Codreanu, 1981. 139.
119 *Ideologie, IV.* 2003. 291–310.
120 Codreanu, 1981. 130–131.
121 Asociaţa (însoţirea) „Prietenii Legionarilor". In: *Libertatea*, 1936. nov. 22. 33. sz.
122 C.N.S.A.S. Penal 11784/7. 156.
123 Călinescu, 1990. 337–339.
124 Ţiu, 2007. 17.
125 C.N.S.A.S. Penal 11784/1. 147. (1937. nov. 4.)
126 Ţiu, 2007. 18.

tossági rendszabályokat tartott fontosnak, és látva, hogy nem történik semmi, vihar előtti csendként érzékelte a helyzetet.[127] Egy angol riporternek szinte mentegette a Vasgárdát, amikor az felhozta a vádat: Németország finanszírozza a szervezetet. Mire – írta a király a naplójában – *„elmagyaráztam a mozgalom eredetét és jó morális alapját, cáfoltam, hogy a németek fizetik, és rámutattam, hogy ez a mozgalom, valamint a többi jobboldali mozgalom a mindenütt jelentkező nacionalista szövetkezés eredményei. Nálunk ezek a mozgalmak mindig is antiszemita jelleggel bírtak, az itteni zsidó sajátossága miatt."*[128]

A Vasgárdát korábban elítélő Miron Cristea pátriárka levelet írt Moța apjához a fiúról, aki *„tudta, hogy az a kereszt nem az ő Egyházáé, mégis ezért az Egyházért áldozta fel önmagát, mert keresztény kereszt volt. Milyen magas keresztény felfogás!"*[129] Az öreg Moța pedig ünnepelte a jobboldal győzelmének kezdetét.[130] A költő pedig arról énekelt, hogy „dicsőség az életadó halálnak".[131]

A nagy temetés után a Szent Szinódus is engedékenyebbnek bizonyult a Vasgárdával szemben. Elutasította a kormány azon kérését, hogy tiltsa meg a legionáriusoknak a templomok érdekében kifejtett munkát. A Kapitány körlevélben nyugtázta a gesztust, mint „császári magatartás kezdetét".[132] Aztán mint egy főpap nyugtatta a diákokat, Isten csak próbára teszi őket, és ezért „én feloldozlak titeket: fájdalomtól elszorult szívvel járjatok a megaláztatás bitói alatt," nem felejtve, hogy a pogány Rómát is legyőzték a Megváltó szegény hívei.[133] Egyelőre tudatta, hogy kiadatja Moța leveleit, elrendelte Moța kedvenc énekének éneklését („Akik ellenséges golyóktól estek el / Együtt menetelnek az élőkkel"), hogy tudja minden legionárius egység: Moța vele van, és akiknek az élén áll, azokat sohasem győzik le.[134] És hogy ez így legyen, megjelölte azokat a napokat, amikor büntetés terhe mellett jelentkeznie kellett nála azoknak a legionáriusoknak, akik a fővárosi rendőrség, a Siguranca és más titkosszolgálatok informátoraiként is tevékenykedtek.[135] Ugyanakkor felhívta a legionáriusok figyelmét, hogy óvakodjanak a csalóktól, akik legionáriuskiadványokat, -jelvényeket saját zsebükre árusítanak.[136]

De nemcsak a Kapitány erősítette körleveleivel az e világ és a túlvilág egységét a képzeletvilágban, hanem a véletlen is. Egy villám ugyanis belecsapott a Moța és Marin sírja fölé emelt baldachinba, amely porig égett, viszont a kereszt épen maradt, és az őrt álló legionáriusnak sem lett semmi baja. A Kapitány először megrettent, de aztán látta, *„a szent Kereszt köztünk marad és felettük, a mi őrünk, reményünk, megváltásunk"*.[137] A bukaresti fészkeknek kiadta a paran-

127 Carol II, 1995. 150–151.
128 Uo. 171.
129 *Libertatea*, 1937. 8. sz. (febr. 18.)
130 Moța, 1937b.
131 Stamatu, é. n.
132 Codreanu, 1981. 131.
133 Uo. 134–135.
134 Uo. 137.
135 Uo. 142.
136 Uo. 143.
137 *Libertatea*, 1937. 25. sz. (jún. 27.)

csot, jöjjenek megnézni a „csodát".[138] Majd elhatározták, hogy Moțát és Marint a szentek közé emelik, és elkezdtek gyűjteni a nevüket viselő templomra.[139] A gyulafehérvári érsek, Nicolae Bălan kérte is a brassói polgármestert, hogy Predealon, azon az ezeréves határon, amely kettévágta a román nemzet testét, jelöljön ki megfelelő helyet, annál is inkább, mert a magyar uralom alatt lerombolták a román kolostorokat.[140] (Valóban, romboltak le kolostorokat a 18. század derekán, és tették ezt a határőrezredek felállításakor a főhadiparancsnok, Buccow parancsára.) A Kapitánynak azonban feloldozást kellett adnia: „Fájdalomtól elszorult szívvel lépdeljetek a megaláztatás bitói alatt."[141] Aztán ki kellett adnia a parancsot, hogy tilos legionáriusöltözékben járni és énekelni – jelezve a reményt: „Eljön a mi időnk is."[142] A miniszterelnök ugyanis megfogadta, már nem engedi, hogy „beleköpjenek a levesbe".[143] Egyelőre több mint jelzésértékű volt az, hogy a belügyminisztérium elrendelte, hogy az az állami hivatalnok, tanító és pap, aki legionáriuspropagandát folytat, nem kaphat fizetést.[144]

Közben a Vasgárda is keménykedett. Március végén, 26-án, Cantacuzino tollat ragadott, és a bukaresti rendőrfőnöknek, Gabriel Marinescunak megírta a maga mentóját, amelyet a magas hatóságok gépírásos másolatokban küldözgettek egymásnak. Volt is mit. Mert a generális – jellegzetes népies fordulattal – rögtön emlékeztette, hogy „amióta felkapaszkodtál, mint kóca a fára", milyen ellenséges magatartást tanúsított. Márpedig *„emlékezzél csak, három levelet írtam Ducának és kitörölte vele a ..., miként a Király is kitörli ... a jelentésemmel"*. Márpedig a helyzet megint hasonló az 1933-ashoz[145] – és ebben igaza volt. Természetesen a kormányt vádolta a provokációval. Sőt következő levelében már azt jósolta, hogy *„ilyen rendszer mellett még öt évet sem adok, a királyt megfosztják a trónjától, és az országot teljesen és közvetlenül alávetik a zsidóknak"*. Egyébként nem érdekli Lupescu, ő „szükséges szokás", de ilyen vezető szerepet nem játszhat.[146] A legionáriusok megverték azt a liberális diákot, Amadeu Bădescut, aki a temetés napján Codreanu-ellenes kiáltványt adott ki. Szakkifejezéssel: „korrekciót adminisztráltak neki." Viszont most a katonai törvényszék a fő adminisztrátort, Viorel Trifát, majdani amerikai ortodox püspököt és társait elítélte.[147] A decemvirekre is kirótták a maximumot. Codreanu keserűen nyugtázta, hogy a kormány azt a taktikát alkalmazza a legionáriusok ellen, amelyet Mussolini a kommunisták ellen, a sorozatos bebörtönzést. Ellenállásként maradt a publikációk terjesztése és az imádkozás.[148]

138 Codreanu, 1981. 145–146.
139 ANR MID, 18/1938. 3.
140 ANR CR, 33/1937. 2.
141 Codreanu, 1981. 135.
142 Un ordin cu tâlc. In: *Libertatea*, 1937. 25. sz. (jún. 27.)
143 Galaction, 1999. 295.
144 ANR MID, 5/1937. 59.
145 ANR MID, 31/1937. 35.
146 C.N.S.A.S. Penal 11784/4. 144.
147 Sima, 1994. 182.
148 C.N.S.A.S. Penal 11784/9. 328. (1937. márc. 23.)

De Codreanu, hogy megtudja, mi készül még, büntetés terhe mellett maga elé rendelte a rendőrségbe beépült besúgóit.[149]

A Vasgárda igyekezett beleszólni az uralkodóházon belüli viszályba is. A király ki akarta zárni az uralkodóházból öccsét, Miklós herceget, és az országból is ki akarta űzni. Erre a jogcíme az volt, hogy a herceg rangján alul nősült. Közben néhányszor majdnem össze is verekedtek. Bárdossy László követ például olyan pletykákról jelentett, melyek szerint a herceg, miután lekent egy pofont a bátyjának, revolverrel támadt rá, de a lövés a királynét érte, aki el akarta választani a civakodó fivéreket.[150] Károly király erkölcscsőszként való fellépése természetesen kiáltó ellentétben állt azzal a ténnyel, hogy őmaga rangján aluli ágyasával élt együtt. Az angol sajtó jól el is csámcsogott a balkáni „királydrámán", legalább addig is nem a hazai botrányokon kellett rágódnia. Lupescut tartotta az egyik főszereplőnek, mert az nem tudta megbocsátani, hogy Miklós felesége „hercegnő"-nek címeztette magát, jóllehet a bíróság hatálytalanította a házasságát,[151] neki pedig be kellett érnie azzal a királyi pletykával, amely szerint orosz hercegi rokonai vannak.

A főbaj azonban az volt, hogy Miklós herceg anyagilag is támogatta a Vasgárdát és Maniuval is kapcsolatba lépett.[152] A botrány szinte évekig húzódott. 1936 februárjában a bukaresti diákok felléptek a herceg mellett egy beadvánnyal. 1937 áprilisában már nem volt kegyelem. Igaz, Cantacuzino a *Daily Telegraph* bukaresti tudósítójának olyanokat mondott, hogy *„a király, aki egykor pártolt bennünket, most megvonta tőlünk a kegyeit. De szent ügyünk tudatában harcolni fogunk utolsó csepp vérünkig, és harcunk irtózatos lesz, ha Miklós hercegnek el kell hagynia az országot."*[153] Cantacuzino – április 11-i – körlevelében finomabb volt, mert csak azt hangsúlyozta, hogy Miklós herceget, aki hat éve tiszta román keresztény nőt vett feleségül, megalázták, és lehet, hogy kiutasítják az országból.[154] Aztán – április 17-én – újabb körlevélben marasztalta el a történteket, utalva arra, hogy a herceg *„őshonos, keresztény nőt vett feleségül, és nem él olyan nővel, aki abból a fajból származik, mellyel népem élet-halál harcot folytat"*.[155] Ezzel a királyt legérzékenyebb pontján érte, aki legyintett Cantacuzino „szokásos ostobaságaira",[156] de miniszteri tanácsi határozattal pontot tett a családi viszályra.

A családból kizárt herceg – emlékirataiban – pedig csak sajnálhatta, hogy nem fordult meg a fejében, hogy megölje a bátyját.[157] Valójában megfordult a fejében – Antonescunak mondta –, hogy Károlyt meg kellene ölni.[158] Cantacuzino sem hagyta magát, május eleji episztolája még durvábbra sikerült, mint az előző: *„Minden rossz, azt hiszem, Lupescutól jön, aki Ionel Brătianu által kitalált liberális ügynök,*

149 Codreanu, 1981. 142.
150 MOL, K 63 Külügyminisztérium, Politikai osztály, 246. cs. 1937:27/1. t. A jelentés kelte: 1937. márc. 22.
151 MTI Hírarchívum, London, 1937. ápr. 10.
152 Carol II, 1995. 162.
153 A Vasgárda a király ellen. In: *Magyarság*, 1937. 86. sz. (ápr. 17.)
154 ANR MID, 5/1937. 15.
155 ANR MID, 23/1938. 77.
156 Carol II, 1995. 172.
157 Hohenzollern, Nicolae de, 1991. 71.
158 Călinescu, 1990. 271.

szeretett Királyunk legnagyobb ellensége, ma ő szovjet ügynök is az általa vezetett szörnyű kamarillával", amely nemcsak tele van zsidókkal, de a nagy zsidó páholy fizeti.[159] Közben Codreanu már attól tartott, hogy a király az ő életére tör, és május derekáig fel akarja számolni a mozgalmat, ezért úgy döntött, vissza kell vonulniuk, de nem ejtik el Miklós herceg és a kamarilla kérdését.[160] Erre válaszként – és arra is, hogy Codreanu nem fogadta el a miniszterelnökséget – a kormány betiltotta a munkatáborokat, ami ellen már hiába minden tiltakozás.[161] Szeptember elején már Codreanu is belátta, hogy Miklós herceg ügyének feszegetése nem javított a Vasgárda helyzetén, és ezért magát a herceget okolta.[162] Codreanu, azért is, hogy külső támaszt szerezzen, sürgönyben köszöntötte Mussolini és Hitler találkozóját, majd körlevélben tudatta, hogy sürgönyét a cenzúra nem engedte közölni.[163]

Cantacuzino temetése

A legionárius mozgalomra a legnagyobb csapást azonban Zizi Cantacuzino elhunyta – október elején – jelentette. Igaz, a tábornok temetése alkalom volt egy újabb erődemonstrációra. Ekkor már a kormány megtiltotta a színes egyenruha-ingek és színszimbólumok használatát. Ebből egyébként elég sok volt, és a sok szín egyben a szélsőséges mozgalmak palettájára is utalt. A fekete a Vaida Voevod-féle Román Front, a kék Cuza és Goga Nemzeti Keresztény Pártjának, a zöld a Légió, a fehér az íjászok, a sárga az Averescu-féle Néppárt, Hite (Archers, Group H), a bíbor a tűzkeresztesek, az ibolya a Nemzeti Gárda, a sötétkék a Stelescu-féle keresztesek, a vörös a kommunisták színe.[164] Ebből komoly politikai és társadalmi erő a zöld és a vörös mögött állt. A vasgárdisták megoldották a tilalom okozta problémát. Mindenki a maga köntöse alá vette fel a zöld ingét... Az élen nyílhegy vagy inkább lándzsahegy alakzatba rendeződtek a felvonulók, akik a koporsót is vitték. Mögötte a felvonulók által kialakított üres négyszög közepén a Kapitány lépdelt átszellemülten. „A vitézség császárja"[165] – írta Ion Zelea Codreanu a fiáról. Kétségtelen, a királyhoz képest, császár volt. Egyszerű fekete esőkabátban vonult, míg a király állandóan teleaggatva érdemrendekkel jelent meg, igazi balkáni pojácaként, mint valami vígoperettben. Csakhogy már egyre komorabb gondolatok jártak a fejében.

Zizi Cantacuzino halála annál is nagyobb veszteség volt a Vasgárda számára, mint a gyászolók gondolhatták. Mindezt elfedte a temetés és az emlékezés pátosza. Őhozzá ugyanis nem lehetett hozzányúlni. Háborús hős volt, olyan, aki nem tudta abbahagyni a háborút, és bár kissé szenilis bohóc is lett, ezt feledtette a világ ocsmánysága és főleg az arról kialakított kép, annak kétségbeesett átélése. A komi-

159 ANR MID, 31/1937. 36.
160 C.N.S.A.S. Penal 11784/9. 231.
161 Codreanu, 1981. 163–166.
162 C.N.S.A.S. Penal 11784/9. 150.
163 Codreanu, 1981. 187–188.
164 Clark, 2012b. 107.
165 Zelea Codreanu, 1937.

kum állandóan tragikumba játszott át, és fordítva. „A legpatetikusabb legionárius egzisztencia", aki csatlakozásával megváltotta a román bojárságát – így parentálta el Nae Ionescu az öreg generálist.[166] És tette ezt úgy, mintha nem tudta volna, hogy az öreg generális milyen éktelenül ocsmányul beszélt, igaz, az idők is ocsmányok voltak. Ugyanakkor ő pletykálta el azt is, amit Zizi halálos ágyán még neki mondott: *„Ide figyelj! Egész életemben disznó voltam, és ezt tudod. E fiatalok, a legionáriusok bizalmának köszönhetően én, aki disznó voltam, hősként halok meg."*[167]

Nae méltatásának üzenete egyértelmű: a román bojárság ivadékainak már nem kell vezekelnie azért, mert ősei közül oly sokan a liberális parlamentáris rendszer felállításában vezető szerepet játszottak. *„Cantacuzino generális mintha a legendából szállt volna alá"* – fejtegette Mircea Eliade, és mindenkinél jobban megvilágította, hogy abban az adott világban számukra mit jelentett az öreg katona és őáltala is alakított mítosza. *„Két évszázad megaláztatás után, melynek során a román nép elvesztette a szabadságával együtt az igazi bojári nemzetségek sarjait, és a szabadparasztság is tönkrement, az embernek nehezen lehetett szabadon élnie. Nehéz volt, hogy az ember ereinek lüktetésében ne érezze őseinek is a félelmét, hogy misztikus ugrással visszatérjen Nagy István és Vitéz Mihály idejének büszkeségéhez és férfiasságához. A hízelkedő szolga fiai, miként a jobbágyok, akiket talpukon vertek, magukkal hozták a szabad Romániába az ősök kisebbségi komplexusait, reszketett a gerincük, reszketett a szívük, reszketett a kezük. Eminescu idejében, úgy, mint ma is, ezeknek a felszabadított raboknak a gyávaság, a hízelkedés, a csalárdság, a képmutatás, a ravaszság a harci és védekező fegyvere. Ezeknek a szolgáknak éppen olyan becstelen vér folyt az ereiben akár a Fanarból, akár a Balkánról, akár a mi Bărăganunkból jöttek..."*

Cantacuzino ősei is egyébként a Balkánról jöttek és a Fanarból, Konstantinápoly görög negyedéből, ahol a görög nemesség jelentős része túlélte a török hódítást, méghozzá úgy, hogy annak maga is eszköze és haszonélvezője lett. Hiszen ez a görög elit kezében tartotta a kereskedelmet, szakértelme folytán a török flottát irányította, és nyelvtudása miatt a külügyeket is intézte. A 18. század elején a fanariótákkal töltötte be a szultán a két román vajdaság uralkodói tisztjét, igaz, ezek még pasák sem voltak, csak bejek, de Bukarestben és Jászvásáron, ha tehették, bizánci pompában éltek, így vettek revánsot saját kiszolgáltatott helyzetük miatt. És mivel uruk állandóan váltogatta őket a trónon, sokan igyekeztek gyorsan meggazdagodni, gátlástalanságuk miatt a fanarióta a korrupt, mohó, csalárd akarnok szinonimája is lett. Zizi Cantacuzino *„társadalmi osztályában* – írja Eliade – *ugyanaz a morális züllöttség uralkodott, mint a szolgák és levantinusok hódító osztályában is"*. Ezt nemcsak megvetette, hanem *„katonai esküjével eljegyezte magát a halállal"*. Ezért *„a Kapitányban és legionáriusaiban azt a középkori férfias, román morált ismerte fel, amelyet elkeseredésére kortársaiban nem látott"*. Most már ő is mítosz. *„A fiatalok, akik életüket halálra készülődéssel kezdik, alkotják azt a román családot, amelyben a prefanarióta erény és férfiasság, amelyet Cantacuzino generális testesített meg, megvilágítja az egész század emberi sorsait."*[168]

166 Ionescu, 1937.
167 Bibescu, 1979. 158.
168 Eliade, 2001. 60–62.

Amikor Argetoianu megtudta, hogy régi barátja, akit még az iskolából ismert, meghalt, azon tűnődött el, hogy Dumas-regényt lehetne írni róla, mert sem az egyenruháján, sem lelkiismeretén nem ejtett foltot. Aztán a temetés láttán arra a következtetésre jutott: *„Szegény Zizi szinte egész életében pojácaként viselkedett, és hős apoteózisában végezte. Vajon egy imbecillis irányzat vagy egy megmentő eszme ereje érvényesül?"*[169]

A legionáriusok a temetések után még önfeledtebben adhatták át magukat a Történelemnek – a fasizmusnak, hogy felszámolják a parlamentáris demokráciát. Ehhez kellettek a tollforgató értelmiségiek. Ami a máról visszatekintve csodának tűnik, az a Vasgárda értelmiségi táborának további erősödése. Annál is inkább, mert ott állt a verbális erőszakban is tomboló értelmiségi fiatalság, amely a román paraszt kultuszában is nyert erőt. *„Balkáni módszerek?"* – tette fel a kérdést Dumitru Cristian Amzăr, aki aztán 93 évet élt, természetesen nagyrészt Németországban, és a válasza: *„Egy nemzedék válasza, mellyel a méltó halált fogadja a megalázó és gyáva élet helyett."*[170] A rendőrség szemlézte is az ilyen cikkeket, amelyekben még élesebben jutott szóhoz a fasiszta nihilizmus: *„Minekünk nincs mit csinálni az életünkkel."* Ezért a kérdés: *„Meddig mehet önfeláldozásunk, milyen mértékben tudunk magunkról elfelejtkezni?"*[171] A választ szóban az írástudók adták meg.

Mintegy három éve egyik román irodalomtörténész barátom – aki 1930-ban született, apja katona volt, ő pedig katonai líceumba járt –, amikor jeleztem neki, hogy min dolgozom, keserű dühvel mesélte el, hogy hétéves gyermekként látta a nagy temetési menetet, és kifejezetten az volt a cél, hogy félelmet keltsenek. És aztán nem is fogott kezet soha azzal a Constantin Noicával, a filozófussal, aki 1940-ben – egy időre – kemény legionárius publicisztikára adta a fejét. A megfélemlítés pedig azoknak is szólt, akik olyasmiket írtak, mint Mircea Damian 1936 nyarán: *„A többi országban a fiatalság kicsattan az életerőtől. [...] Csak nálunk nélkülözi az ifjúság az energiát és az akaratot, és olyan, mint egy koldusasszony, maradékokból él, ambíció nélkül, álmok nélkül és zászló nélkül..."*[172] Az ilyesmi is csak a legionárius mozgalomhoz való csatlakozásra ösztönzött. 1937 januárjában mintegy 97 ezer tagot számlált a „Mindent a Hazáért" párt, az év végére viszont már 272 ezret.[173] És közben a Kapitány körlevélben átszellemülten tudatta, hogy tíz év alatt öt főből egymillióra dagadt a mozgalom, benne „nők, gyerekek, férfiak és öregek, akikben új hit él".[174]

De lehet, hogy csak Codreanu észlelte, hogy most már – a királyi ajánlat elutasítása után – milyen komolyra fordult a dolog. Megnyilatkozásaiból is ez derül ki, csak olvasni kell a sorok között. A mozgalmat vitte a lendülete, a diskurzus szóözöne is hömpölygött a maga medrében – a végkifejlet felé. A szómágia és transzélmény kiegészítették egymást a legionárius ideológia másodvirágzásában. Ennek viszont hangadó eseménye a Moța–Marin-temetés volt, és ami körülötte tör-

169 Argetoianu, 2001. 146.
170 Amzăr, 1936. 27.
171 ANR MID, 2/1936. 236.
172 Damian, 1936.
173 Heinen, 1999. 357.
174 Codreanu, 1981. 147.

tént. *„És mi a mese tanulsága?"* – tette fel a kérdést Gala Galaction, a bibliafordító szerzetes, aki egyben meg is adta a maga válaszát: *„Sem ezek a szélső nacionalisták, sem a kommunisták nem Jézus Krisztus királyságából valók (még akkor sem, ha én hajlandó lennék elfogadni, hogy Moța és Marin az Evangéliumért és a Keresztért haltak meg, mint a régi kereszteslovagok). De az oltárokat megbecstelenítő és a papokat karóba húzó kommunisták helyett sokkal természetesebb, ha a nacionalista diktatúrát akarjuk és hívjuk. Más szavakkal, ha az embernek két kérlelhetetlen csapás között kell választania, akkor azt választja, amely kisebbnek tűnik."*[175] Galaction 1944 után a kommunizmust választotta.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

ANR = Arhivele Naționale ale României (Bucureşti)
CR = Casa Regală
Centrale Inspectoratul General al Jandarmeriei
MID = Ministerul de Interne, Diverse

C.N.S.A.S. = Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (Bucureşti)

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)
K 63 Külügyminisztérium

2. Kiadott források

Acterian
1937 Acterian, Arşavir: Moartea în Dumnezeu. In: *Ideea Românească,* 1937. 1. sz.

Amzăr
1936 Amzăr, Dumitru Cristian: *Naționalismul tineretului.* Bucureşti, 1936.

Argetoianu
2001 Argetoianu, Constantin: *Însemnări zilnice. III. 1 iulie–31 decembrie 1937*. Bucureşti, 2001.
2003 Argetoianu, Constantin: *Însemnări zilnice. VII. 1 iulie–22 noiembrie 1939*. Bucureşti, 2003.

Bibescu
1979 Bibescu, Martha: *Jurnal politic. Ianuarie 1939 – ianuarie 1941*. Studiu introductiv, selecție, note şi traducere de Popişteanu, Cristian–Minei, Nicolae. Bucureşti 1979.

Botta
1937a Botta, Dan: Jertfa care ne-a mântuit. In: *Buna Vestire*, 1937. 3. sz. (febr. 24.)
1937b Botta, Dan: Țara analfabetă. In: *Buna Vestire*, 1937. 7. sz. (febr. 28.)

175 Galaction, 1999. 295.

Călinescu
1990 Călinescu, Armand: *Însemnări politice (1916–1939).* Ediție îngrijită şi prefațată de Savu, Alexandru Gh. Bucureşti, 1990.

Cantacuzino
1937 Cantacuzino, Alexandru: 13 Ianuarie... In: *Libertatea,* 1937. 22. sz. (jún. 3.)

Carol II
1995 Carol II, Rege al României: *Între datorie şi pasiune. I. 1904–1939.* Ediție de Ciucă, Marcel-Dumitru–Ion, Narcis Dorin. Bucureşti, 1995.

Codreanu
1981 Zelea Codreanu, Corneliu: *Circulări şi manifeste, 1927–1938.* München, 1981.
1987 Zelea Codreanu, Corneliu: *Cărticică şefului de cuib.* München, 1987.[12]

Damian
1936. Damian, Mircea: O generație de imbecili. In: *Floarea de foc,* 1936. 19. sz. (jún. 11.)

Deleanu
1937 Deleanu, Pavel Costin: Buna Vestire. In: *Ideea Românească,* 1937. 1. sz.

Dumitrescu-Borşa
1937 Dumitrescu-Borşa, Ion: *Cea mai mare jertfă legionară.* Sibiu, 1937.
2002 Dumitrescu-Borşa, Ion: *Cal troian intra muros. Memorii legionare.* Bucureşti, 2002.

Eliade
2001 Eliade, Mircea: *Textele „legionare" şi despre „românism".* Cluj-Napoca, 2001.

Galaction
1999 Galaction, Gala: *Jurnal. III.* Bucureşti, 1999.

Ghyka
2004 Ghyka, Dimitrie: *Memorii (1891–1940).* Iaşi, 2004.

Herseni
1937 Herseni, Traian: Sensul jertfei legionare în Spania. In: *Ideea Românească,* 1937. 1. sz.

Hohenzollern, Nicolae de
1991 Prințul Nicolae de Hohenzollern: *În umbra coroanei României. Documente, amintiri şi comentarii.* Editate de Buzatu, Gheorghe. Iaşi, 1991.

Ionescu
1937 Ionescu, Nae: Răscumpărare. In: *Buna Vestire,* 1937. 189. sz. (okt. 14.)

Iorga
1939 Iorga, Nicolae: *Memorii. VII. Sinuciderea partidelor (1932–1938).* Bucureşti, 1939.

Kereszturi
Kereszturi Ádám: A Vasgárdát nem tudják letörni. In: *8 Órai Újság,* 1937. 53. sz. (márc. 6.)

Kiss
1930 Kiss Dezső: Hágai medaillonok. In: *A Toll,* 1930. 5. sz.

Marin
1977 Marin, Vasile: *Crez de generație.* Karlsfeld, 1977.

Milcoveanu
1936 Milcoveanu, Şerban: O ofensă adusă celor plecați în Spania pentru Hristos. In: *Cuvântul Argeşului,* 1936. 25–27. sz. (dec. 20.)
2008 Milcoveanu, Şerban: *Memorii (1929–1989).* Bucureşti, 2008.

Moța
1936 Moța, Ion I.: Măsura creştinităţii noastre. In: *Cuvântul Studențesc*, 1936. 1. sz. (jan. 1.)
1937a Moța, Ion: Înțelesul plecării noastre în Spania. In: *Cuvântul Studențesc*, 1937. 1–4. sz.
1937b Ioan Moța Preot: Începuturi de biruință! In: *Libertatea*, 1937. 11. sz. (márc. 11.)
1993 Moța, Ion: *Testamentul lui Ion Moța*. Timişoara, 1993.
2000 Moța, Ion I.: *Corespondența cu Welt-Dienst (1934–1936)*. München, 2000.

MTA Hírarchívum
MTI Hírarchívum http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1 (A letöltés ideje: 2013. február 22.)

Neller
1937 Neller Mátyás: Küzdelem parancsuralmak és az alkotmányosság között. In: *Magyarság*, 1937. 10. sz. (máj. 16.)
1938 Neller Mátyás: Vasgárda, antiszemitizmus és ami mögöttük van. In: *Magyarság*, 1938. 41. sz. (febr. 20.)

Posteucă
1936 Posteucă, Vasile I.: Sub cerul destinelor rumâneşti. In: *Iconar*, 1936. 4. sz.

Sfințescu
1993 *Din luptele tineretului român 1919–1939.* Culegere de texte sub îngrijirea lui Sfințescu, Duiliu. Bucureşti, 1993.

Țara, Legiunea, Căpitanul
2008 *Țara, Legiunea, Căpitanul. Mişcarea legionară în documente de istorie orală.* Szerkesztette, az interjúkat készítette Conovici, Mariana–Iliescu, Silvia–Silivestru, Octavian. A bevezetést írta Mihai Chioveanu. Bucureşti, 2008. 145–146.

Zamfirescu
1997 Zamfirescu, Dragoş: *Legiunea Arhanghelului Mihail de la mit la realitate*. Bucureşti, 1997.

Zelea Codreanu
1937 Zelea Codreanu, Ion: Împărat al vitejiei. In: *Buna Vestire*, 1937. 189. sz. (okt. 14.)

3. Szakirodalom

Boilă
2002 Boilă, Zaharia: *Amintiri şi considerații asupra mişcării legionare*. Cluj-Napoca, 2002.

Clark
2012a Clark, Roland: *European Fascists and Local Activists: Romania's Legion of the Archangel Michael*. Doctoral Dissertation, University of Pittsburgh, 2012. 259. http://d-scholarship.pitt.edu/11837/ (A letöltés ideje: 2012. október 21.)
2012b Clark, Roland: Nationalism and Orthodoxy: Nichifor Crainic and the Political Culture of the Extreme Right in 1930s Romania. In: *Nationalities Papers*, 40. (2012) 1. sz. 107–126.

Heinen
1999 Heinen, Armin: *Legiunea „Arhanghelul Mihail". Mişcare socială şi organizație politică*. Bucureşti, 1999.

Hugh
1970 Hugh, Thomas: Spain. In: *European Fascism.* Ed. Woolf, Stuart Joseph. London, 1970.

Ideologie, IV.
2003 *Ideologie şi formațiuni de dreapta în România.* Vol. 4. *1934–1938*. Coordonator: Scurtu, Ioan–Beldiman, Corneliu–Tampa, Natalia–Tănase, Tiberiu. Bucureşti, 2003.

Maner
1997 Maner, Hans-Christian: *Parlamentarismus in Rumänien (1930–1940). Demokratie im autoritären Umfeld.* München, 1997.

Payne
1995 Payne, Stanley G.: *A History of Fascism, 1914–1945.* Madison, 1995.

Săndulescu
2007 Săndulescu, Valentin: Sacralised Politics in Action: the February 1937 Burial of the Romanian Legionary Leaders Ion Moța and Vasile Marin. In: *Totalitarian Movements and Political Religions*, 8. (2007) 2. sz. 259–269.

Scurtu
1999 Scurtu, Ioan–Buzatu, Gheorghe: *Istoria românilor în secolul XX (1918–1948).* Bucureşti, 1999.

Sima
1994 Sima, Horia: *Istoria mişcării legionare.* Timişoara, 1994.

Stamatu
é. n. Stamatu, Horia: *Acatistul Moța–Marin*. Bucureşti, [é. n.] http://miscarea.net/acatistul-mota-marin.htm (A letöltés ideje: 2013. február 20.)

Takács
2012 Takács Ferenc: *A Mihály Arkangyal Légió*. Szekszárd, 2012.[2]

Țiu
2007 Țiu, Ilarion: *Mişcarea legionară după Corneliu Codreanu. I. Dictatura regală (februarie 1938 – septembrie 1940). Mecanismele schimbului de generații.* Bucureşti, 2007.

Valbousquet
2011 Valbousquet, Nina: *Jérémy Guedj, Le miroir des désillusions. Les Juifs de France et l'Italie fasciste (1922–1939).* Paris, Classiques Garnier, 2011. http://www.histoire-politique.fr/index.php?numero=1&rub=comptes-rendus&item=370 (A letöltés ideje: 2013. január 21.)

AMBRUS MISKOLCZY

LONG LIVE DEATH?

THE ROMANIAN IRON GUARDISTS' MISSION TO SPAIN AND THE RITUAL BURIALS

While the Nazis and the Soviets regarded the Spanish civil war as an opportunity to test new weapons, the bloody conflict occurring in a distant country gave the Romanian Iron Guard the possibility of strengthening its ideology. In 1936 seven members of the far-right party decided to take part as volunteers in the Spanish civil war. After two of them died in combat, the burial ceremony in Bucharest became the stage for an immense popular mobilization. King Carol II was in a serious dilemma: he could either liquidate the party leadership, or attract them to cooperation and integrate this antisystemic movement into the Romanian political game, with the barely hidden aim to discredit it. A marginal episode like the small Romanian expedition to Spain becomes a good opportunity to explore in this article the complex mythology, based on the cult of dead heroes, elaborated by Romanian fascism. When confronted with empirical facts, the mythical world proves itself an indissoluble connubium of tragedy and farce, in conformity with the only trustful law of History: irony.

LAGZI GÁBOR

Tekintélyuralmi rendszerek a Baltikumban a két világháború között

Hasonlóságok és különbségek

A 20. század legelején az indoeurópai nyelvet beszélő litvánok és lettek, valamint a finnugor észtek által lakott vidékek a cári Oroszországhoz tartoztak. Ezeket a területeket a 18. század folyamán hódította meg az Orosz Birodalom (a nagy északi háború, illetve Lengyelország felosztásai során). A 19. század második felében megjelenő nemzeti mozgalomnak, amely a balti népek esetében paraszti gyökerekből táplálkozott, egyszerre kellett megküzdenie a cári oroszosító politikával, valamint a helyi földesurak ellenkezésével (az észtek és a lettek esetében ezek a középkori lovagrend leszármazottai, a balti bárók voltak, míg a litvánok esetében lengyel földesurak).[1]

Az összeomló cári birodalom kiválása az I. világháborúból és a balti területek egy részét megszálló Németország veresége nyitotta meg az utat a kis balti nemzetek előtt a függetlenség kivívásához. A függetlenséget mindhárom ország esetében a nemzeti tanácsok mondták ki (Litvánia: 1918. február 16., Észtország: 1918. március 24., Lettország: 1918. november 18.). A balti államokat lakosságuk és területük alapján az európai kisállamokhoz lehet sorolni, ahol jelentős számban éltek nemzeti kisebbségek.[2] A függetlenség megszerzését követően mindhárom ország wiemari típusú, egykamarás parlamentáris köztársasággá vált. A baltiaknak azonban még két évig folytatni kellett a harcukat, egyfelől a szuverenitásukat veszélyeztető bolsevikokkal, másfelől az itt maradt német császári csapatokkal szemben. Szovjet-Oroszország 1920-ban, míg az antanthatalmak 1921–1922-ben ismerték el a balti államokat, 1921 szeptemberében mindhárom országot felvették a Népszövetségbe.

A fiatal balti államokban a függetlenség első éveiben a legfontosabb feladat az államiság alapjainak lerakása, illetve a földreform végrehajtása volt. Észtor-

1 A balti államok történetének részletes összefoglalását adja: Rauch, von–Taagepera–Misiunas, 1994. Az egyes országtörténetek tekintetében azonban a magyar olvasónak hiányérzete támadhat, mert gyakorlatilag csak Észtországról létezik részletes és használható monográfia: Raun, 2001; Laar–Vahtre–Vahtre–Valk, 1999. Lettország és Litvánia tekintetében a magyar érdeklődőnek meg kell elégednie az idegen nyelvű kötetekkel: Plakans, 1995; Vardys–Sedaitis, 1997. Kifejezetten a két háború közötti korszakkal foglalkozik Palotás Emil vaskos és tényanyagban igen gazdag monográfiája – Palotás, 2003 –, amely részletesen tárgyalja a korszak baltikumi politikai, gazdasági, társadalmi fejleményeit. Az európai és közép-európai, két világháború közötti tekintélyelvű rendszerek tekintetében áttekintést ad a *Limes* folyóirat 2003. évi 2. száma, Zeidler Miklós szerkesztésében (Limes, 2003. 2. szám: Diktatúrák és autoriter rendszerek a 20. századi Európában).

2 A baltikumi német kisebbség történetének (német szempontú) feldolgozását ld.: Pistohlkors, 1994. A litvániai lengyel kisebbségre: Buchowski, 1999.

ságban, Tallinnban már 1919 áprilisában összeült az alkotmányozó gyűlés, amely 1920 decemberében fogadta el az alaptörvényt. Ennek értelmében a 100 fős parlamentet (Riigikogu) három évre választották meg, amely ellenőrzést gyakorolt a kormány felett. Lettországban 1920 májusában ült össze az alkotmányozó gyűlés, amely 1922 novemberében fogadta el az alaptörvényt. Figyelmet érdemel, hogy a balti alkotmányok között ez volt az egyetlen, amely az egész két világháború közötti korszakban érvényben maradt. A szintén 100 fős törvényhozó testületet (Saeima) három évre választották meg, a parlament fogadta el a költségvetést, választotta a köztársasági elnököt (egyszerű többséggel), a kormányt. Litvániában 1922 augusztusában fogadta el az alkotmányozó gyűlés az alaptörvényt. Ennek alapján a parlament (Seimas, amelynek 1926-ban 85 tagja volt) rendelkezett a törvényhozói hatalommal. Az arányos választójog miatt sok párt jutott be a parlamentbe, ami viszont nagyon megnehezítette a kormányalakítást.

A két világháború közötti pártrendszer tekintetében nagyon hasonlított egymáshoz Észtország és Lettország. Mindkét országban meghatározó szerepet játszottak a jobboldalon elhelyezkedő konzervatív parasztpártok (az észteknél a Gazdaszövetség, a letteknél a Parasztszövetség), amelyek maguk mögött tudhatták a parasztság jelentős hányada és a városi polgárság egy részének támogatását is. A politikai paletta közepén Észtországban liberális, demokrata irányultságú pártok álltak. 1932-ben létrejött a Nemzeti Centrumpárt, amely a Keresztény Néppárt, a Nemzeti-Liberális Néppárt és az Észt Munkapárt összeolvadása nyomán alakult meg. Lettországban az 1922-ben nemzeti és liberális pártok egyesüléséből létrejött Demokrata Centrum nem tudott jelentős választási sikereket felmutatni. Latgale tartomány, ahol katolikus lettek éltek, számos regionális párttal képviseltette magát a parlamentben. Mindkét országban a baloldalon az ipari munkásság támogatását élvező szociáldemokrata párt helyezkedett el, az észteknél az 1920–1930-as években megőrizte befolyását, míg a lettek esetében évről évre csökkent parlamenti képviselőinek száma. Az észt kommunista pártot 1924-ben betiltották, de ezt követően Radikális Munkáspárt néven bejuthatott a törvényhozásba, Lettországban viszont a kommunista párt működését már a függetlenségi háború idején megakadályozták. Mindkét országban rendelkeztek a nemzeti kisebbségek országgyűlési képviselettel (az észteknél orosz és német pártok, míg a letteknél német, orosz és zsidó politikai tömörülések).

A politikai élet a másik két balti államhoz képest Litvániában némileg egyszerűbbnek tűnt. Az ország agrárjellegéből adódóan és a katolikus egyház befolyásának köszönhetően a kereszténydemokrata blokk (Kereszténydemokrata Párt, Parasztszövetség, Munkásföderáció) volt az 1920-as években a legbefolyásosabb erő, a klasszikus baloldal viszonylag gyengének mutatkozott (mivel a lakosság zöme vidéken élt, a szociáldemokratáknak korlátozott volt a befolyása); a kommunista pártot pedig már 1919-ben betiltották. A centrumhoz közelebb álltak, de még baloldalon foglaltak helyet a néppártiak, pártjuk szociálisan reformista, antiklerikális és agrárgyökerű volt.[3]

3 A két világháború közötti balti pártpolitikai berendezkedésről összefoglalóan: Vardys, 1979; McHale, 1986.

A tekintélyelvű rendszer Litvániában

A függetlenség időszakában a litván kormányzat számára a legfontosabb bel- és külpolitikai kérdés Vilniushoz (Vilna) kapcsolódott. A várost és környékét Lengyelország szerezte meg 1920 októberében, és ez megmérgezte a két szomszédos ország közötti kapcsolatokat: egészen 1938-ig nem jött létre a két állam között diplomáciai kapcsolat, de még közúti vagy postaforgalom sem volt. A litván fővárosnak tekintett Vilnius elvesztése sebezhetővé tette a fiatal Litvániát, hiszen külpolitikai és részben belpolitikai értelemben behatárolta az ország mozgásterét az éles konfliktus a nagy nyugati szomszéddal (a nyíltan revizionista és nacionalista jelszavakkal tömegeket lehetett megmozgatni).

A pártstruktúrából fakadó problémák már az 1920-as években megjelentek Litvániában: 1922 októberében a kereszténydemokrata oldal győzött, de nem szerzett elég mandátumot. Így fél évvel később újabb választást kellett tartani, amelyet újfent a konzervatívok nyertek meg. 1926-ban újabb parlamenti választásokra került sor,[4] a gazdasági nehézségek, illetve a politikai hibák (korrupciós ügyek) következtében az addig biztosan győztes kormányzó kereszténydemokrata blokkot a szociáldemokraták és néppártiak váltották fel, akik a kisszámú, de a mérleg nyelvének szerepét játszó kisebbségi (zsidó, lengyel, német) politikai szervezetek parlamenti támogatását is maguk mögött tudhatták. Az új kabinet lépéseket tett a közélet normalizálása, demokratizálása érdekében: megszüntette a rendkívüli állapotot, széles körű amnesztiát hirdetett, enyhített a cenzúrán, gesztusokat tett a kisebbségek felé. Ezenkívül intézkedéseket hoztak a világi oktatás kiszélesítése érdekében is, a kabinet nekilátott a betegkasszákról szóló törvény kidolgozásának, valamint megindult az egyház befolyása elleni küzdelem (például felfüggesztették a papok állami fizetésének kiutalását).

Az ellenzék azonban nem nézte jó szemmel a – szerinte – túlzott demokratizálást és liberalizálást. A legnagyobb ellenzéki erő, a Kereszténydemokrata Párt, karöltve a kicsiny, de dinamikus, nacionalista irányvonalú Litván Nemzeti Szövetséggel (*Lietuvių tautininkų sąjunga*, LTS, vagy tautininkai, azaz nemzetiek), amely három képviselővel parlamenti erővé vált, hangos és demagóg propagandakampányt indított a hatalmon lévők ellen. A téma kitűnő lengyel ismerője, Piotr Łossowski három pontban foglalta össze a lejáratókampány során elhangzott vádakat. 1. A kereszténydemokraták szerint a baloldali kormányzat politikája Litvánia bolsevizálásához vezet: a munkásmozgalom nagyobb lélegzethez jutott a kabinet intézkedései által, emellett 1926 szeptemberében aláírták a megnemtámadási egyezményt a Szovjetunióval, amelyről azonban még a konzervatív kormány kezdett tárgyalni. 2. Az országot polonizáció fenyegeti, hiszen a parlamenti támogatásért a több tízezer fős lengyelségnek tett gesztusok a többség számára kedvezőtlenek (hivatalosan 65 ezer fő, az érintettek szerint 200 ezer, a lakosság mintegy 10%-a volt lengyel). A „lengyel kártya" kijátszása a litván társadalom széles köreiben nagy visszhangra talált, tekintettel a litván nemzeti

4 A függetlenség kikiáltása után ez volt a harmadik választás Litvániában (1922, 1923, 1926; 1920–1922 között alkotmányozó nemzetgyűlés működött).

mozgalom lengyelellenességére, a lengyel fenyegetés azonban ténylegesen nem volt reálisnak tekinthető. 3. A hadsereg tervezett átszervezése, a hadikiadások megkurtítása a takarékosság jegyében gyengítheti az ország biztonságát.[5]

A kormány elleni kampány hallatlanul hatékonynak bizonyult, ráadásul a tisztikar egy részében szimpátiát keltett a tautininkaiok nacionalizmusa és dinamizmusa, így a tisztek egy része titkos szervezkedésbe fogott, és egyes ellenzéki politikusok partnernek bizonyultak. Az összeesküvők olyan híreket terjesztettek, amelyek egyébként nélkülöztek minden alapot, miszerint az országot bolsevik hatalomátvétel fenyegeti, valamint Lengyelország agresszióra készül. A kormányzat tudott ugyan a konspirációról, de a Mykolas Šleževičius-kabinet gyengének és határozatlannak bizonyult a fenyegető ellenzéki veszéllyel szemben.[6]

A vértelen puccsot 1926. december 16-ról 17-re virradó éjjel a hadsereg egy része, valamint felfegyverzett diákok csapatai hajtották végre (mintául Józef Piłsudski fél évvel korábbi lengyelországi hatalomátvétele szolgálhatott, amelyben a hadsereg tagjai mindkét oldalon főszerepet játszottak). Nem az egész hadsereg vett részt az államcsínyben, a vidéki egységek a köztársasági elnök parancsára vártak. A puccsisták kihasználták az alkalmat, hogy a magas rangú tiszteknek Kaunasban kellett megjelenniük a Kazys Grinius államfő 60. születésnapjára rendezett ünnepségeken. Az akcióban részt vevők az éjszaka leple alatt megszállták a vezérkar, a hadügyminisztérium épületét, a kormány tagjai és maga az elnök házi őrizetbe került. Hadiállapotot hirdettek. Povilas Plechavičius őrnagy, aki a katonai hatalomátvétel fő szervezője volt, Antanas Smetonát kérte fel a „nemzet vezetésére". Smetona a következőeket írta a december 18-án nyilvánosságra hozott nyilatkozatában: *„Szent kötelességnek éreztem, hogy megvédjem a litván államot és a litván nemzetet ebben a tragikus pillanatban. Így elfogadom ezt a nehéz feladatot és az államvezetői kötelességeket."*[7]

A Šleževičius-kormányt december 17-én lemondatták, az új tautininkai–kereszténydemokrata kabinet élére Augustinas Voldemaras került; a nemzetiek irányították a legfontosabb minisztériumokat (belügy, hadügy, külügy). A még hivatalban lévő államfő, Kazys Grinius akarata ellenére volt kénytelen felkérni Voldemarast a kormányalakításra. A következő lépés a nemzetiek részéről az elnöki tisztség megszerzése volt: a szociáldemokraták és a néppárti képviselők bojkottja miatt a parlamentben nem volt az ülésteremben a határozathozatalhoz szükséges számú képviselő, de ez nem akadályozta meg a Seimast, hogy ne válassza meg Smetonát köztársasági elnöknek (a jelen levő 40 képviselőből 38 támogatta). Az államcsínytől számított két napon belül immáron *de jure* is a puccsisták kezébe került a hatalom és ezzel együtt az ország irányítása.[8]

5 Łossowski, 1972. 101.

6 Uo. 102–106.

7 Eidintas–Žalys–Senn, 1999. 56.

8 A puccsisták jól használták a propagandafogásokat is. Az új államfő megválasztásakor nemcsak hazai, hanem külföldi tudósítókat is meghívtak, mi több, december 20-án Voldemaras a külügyminisztérium épületében (a külügyi tárcát megtartotta magának) sajtótájékoztatót hívott össze, amelyen megindokolta az államcsínyt és ismertette az új kabinet irányelveit (a magántőke védelme, alkotmányos reform, a kapcsolatok szorosabbra fűzése Németországgal), mindezt féltucatnyi európai nyelven előadva. Kasparavičius, 2007. 116.

Az ellenzék (szociáldemokraták, néppártiak) még megpróbálta törvényes eszközökkel meghátrálásra kényszeríteni a puccsistákat – bizalmatlansági indítványt adott be Voldemaras ellen, amit a Seimas többsége meg is szavazott –, de ezzel csak azt érte el, hogy 1927 áprilisában az elnök rendeletileg feloszlatta a parlamentet, megszegve ezzel az érvényben lévő alkotmányt. Smetona nem hirdette ki a következő választás időpontját, a parlament egészen 1936-ig nem ült össze. A korabeli legnagyobb jogtekintély, Mykolas Römeris szerint, aki az államcsíny idején a legfelső bíróság tagja és a kaunasi egyetem professzora volt, a parlament feloszlatása a puccsisták számára fontosabb volt, mint maga az erőszakos hatalomátvétel.[9] Ebben a helyzetben került sor a tautininkaiok és a kereszténydemokraták kenyértörésére: az utóbbiaknak nem tetszett, hogy a parlamentet rendeleti úton szélnek eresztették, s új választásokat követeltek. A politikai ellentét a kereszténydemokrata miniszterek lemondását és a párt ellenzékbe vonulását eredményezte.[10]

Hatalma megszilárdítása érdekében Smetona 1928 májusában új alkotmányt hirdetett ki, az új alaptörvényt nem a parlament fogadta el, hanem az államfő és a miniszterek aláírása szentesítette. A dokumentum megerősítette az elnök szerepkörét (feloszlathatta a parlamentet, kinevezhette és megbuktathatta a kormányt), és csökkentette a törvényhozását. Fontos változás volt az előzőekhez képest, hogy az új rendelkezések értelmében az elnök és a kormány törvényerejű rendeleteket bocsáthatott ki. Az államfőt immáron hét évre választották meg, a törvény által később meghatározott módon.

Az ellenzékkel szembeni harc egyik eszköze az 1927-ben alapított Vasfarkas (*Geležinis Vilkas*) nevű paramilitáris szervezet lett. A Vasfarkas népszerű sportegyesületekből vált igazi paramilitáris szervezetté. Egyértelműen a miniszterelnök, Voldemaras támogatója volt a politikai színtéren, de Smetona tudtával és beleegyezésével jött létre. A szervezet ideológiáját tekintve szimpatizált a fasizmussal, neve a litván mitológia egyik ismert történetéhez kapcsolódik.[11] A vasfarkasok zömében a tisztikar fiatalabb tagjaiból kerültek ki, a szervezet soha nem törekedett tömegmozgalommá válni, tagsága sohasem volt több pár száz főnél. Tagjai nem viseltek uniformist, így látványos tömegrendezvényeket sem szerveztek, viszont egyértelműen lengyel- és szovjetellenes ideológiát képviseltek.[12] A Litván Nemzeti Szövetséghez hasonlóan a Vasfarkas is nacionalista ideológiát hirdetett, de a nagy különbség a két szervezet között, hogy utóbbi nyíltan vállalta a lengyelellenességet (már maga a név is revizionista kicsengésű, hiszen kötődött az akkor „lengyel megszállás" alatt lévő Vilniushoz/Vilnához). Azzal vádolták Smetonát, hogy Lengyelország-

9 Kasparavičius, 2006. 304.

10 Łossowski, 1972. 122.

11 A legenda szerint Gediminas litván nagyfejedelem álmában egy két lábon álló óriási vasfarkast látott, amely hatalmas üvöltéssel rengette meg a környező vidéket. Az álmot a pogány főpap, Lizdeika fejtette meg, aki szerint azon a helyen várost kell alapítani, amely erős lesz, mint a vas, és híre messzire eljut, mint a farkasüvöltés. A hagyomány szerint a nagyfejedelem által megálmodott helyen jött létre Vilnius, Litvánia mai fővárosa. Venclova, 2009. 34–35.

12 Misiunas, 1970. 101–102.

gal szemben túl „puhány" politikát folytat, emögött pedig részben családi okokat véltek felfedezni.[13]

A Vasfarkasra kétségkívül rányomta bélyegét létrehozója egyénisége: Voldemaras nagy műveltségű (klasszika-filológiát és történelmet tanult még a cári Péterváron), több nyelven folyékonyan beszélő, tehetséges, jól szervező politikusnak bizonyult, ezt még ellenfelei is elismerték, viszont nehezen kezelhető személyiség volt, aki környezetével szemben bizalmatlanul és arrogánsan viselkedett. Tehetségét már az új állam első éveiben is kamatoztatta: tagja volt a függetlenséget deklaráló nemzetgyűlésnek, majd 1918 legvégén – csupán pár hét erejéig – a legelső litván kormányt vezette. Ebben az értelemben Smetona „ikertestvére" is lehetett volna, de a hatalmat 1926-ban átvevő tandem kapcsolata a puccs után pár hónappal menthetetlenül megromlott. Az államelnök azt nehezményezte, hogy a kormányfő a háta mögött hozza meg a fontosabb döntéseket. A két vezető közötti kenyértörésre 1929 őszén került sor, amikor a kormányfőnek le kellett mondania. Juozas Tūbelis, az elnök sógora, a pragmatikus pénzügyminiszter lett az új miniszterelnök, aki végrehajtotta a gazdaság modernizációját. Pozícióját egészen 1938-ig megőrizte. A váltás azt is jelezte, hogy Smetona nem szeretett volna túl „erős embert" látni a kormányfői székben, ráadásul a gazdasági világválság negatív hatásait egy pénzügyi szakember jobban tudta kezelni.

A Smetona és Voldemaras közötti konfliktus a Vasfarkas belső életét is befolyásolta: az elnök a belügyminiszter-helyettest, Brunas Štencelist bízta meg azzal, hogy „tegyen rendet" a szervezet háza táján, a Vasfarkas legyen újra hű a hatalomhoz, és ne váljon egyetlen politikus eszközévé se. A váltás a Voldemarashoz hű vezetőségben nemtetszést váltott ki (még bombamerényletet is megkíséreltek a szervezet központjában), ám a kaunasi kormányzat eltökélt volt: a Vasfarkast betiltották, így az kénytelen volt illegalitásba vonulni.[14] A Vasfarkas 1934 nyarán tett még egy elvetélt kísérletet a hatalom megragadására, de a kaunasi garnizon szervezkedésére számított a kormányzat, és a hadsereg döntő többsége hű maradt a hatalomhoz.[15] Az ügy folyományaként számos Vasfarkas-vezetőt letartóztattak, többek között magát a volt miniszterelnököt, Voldemarast is, aki 1938-ban amnesztiával szabadult a börtönből (a sikertelen puccskísérlet után a bíróság 12 év börtönbüntetésre ítélte).[16]

Az új berendezkedés megszilárdulását jelezte, hogy 1933-ban a Litván Nemzeti Szövetség gyűlése deklarálta Smetona „nemzetvezetői" *(tautos vadas)* státuszát, és a mindenkori miniszterelnök – *ex officio* – lett a szervezet elnöke. A Litván Nemzeti Szövetség egyébként nem működött és nem viselkedett klasszikus politikai pártként, hanem inkább olyan szervezet volt, amely „középutas" ideológiájával és sokféleképpen értelmezhető programjával a hatalom mellett, pontosabban mögött állt.

1936-ban – a nemzetiek kivételével – feloszlattak minden politikai pártot. Ilyen körülmények között került sor 1936-ban a parlamenti választásokra. A válasz-

13 Smetona felesége, Sofija Chodakauskaitė-Smetonienė (lengyeles írással: Zofia Chodakowska) ugyanis lengyel nyelvű és kultúrájú litvániai nagybirtokos családból származott. Misiunas, 1970. 102.

14 Götz, 2003. 13

15 Misiunas, 1970. 105.

16 Vaičikonis, 1984. 77.

tási részvétel 68%-os volt, tehát a társadalom egyharmada maradt távol az urnáktól, valamilyen oknál fogva bojkottálva a voksolást. A törvényhozásba gyakorlatilag a hatalom delegálhatott képviselőket (mindegyikük valamilyen módon kötődött a nemzetiekhez, kivételt képezett az autonómiát élvező Klaipeda [Memel]-vidék három képviselője és három katolikus pap).[17] A frissen összeült testület fő feladata egy új alkotmány elfogadása (1938. február) volt, amely tovább erősítette az elnök jogkörét (nem volt felelős senkinek sem, így nem lehetett felelősségre vonni sem). Jellemző az is, hogy eltűnt a „demokratikus" jelző a Litván Köztársaság jellegéről szóló cikkelyből.

Az egyre fenyegetőbbé váló nemzetközi helyzet az 1930-as évek legvégén, illetve a diplomáciai kapcsolatok felvétele[18] Lengyelországgal Smetonát is politikai korrekcióra sarkallta: nemzeti egységkormány alakult, amelynek munkájában részt vehettek a papíron nem létező pártok (Kereszténydemokrata Párt, Néppárt) képviselői is (tehát a betiltott politikai tömörülések „túlélhették" a tekintélyelvű berendezkedést).

A litvániai tekintélyelvű rendszer gyengesége az volt, hogy nem állt mögötte sem felülről létrehozott tömegszervezet (az LTS megmaradt elitszervezetnek, afféle mozgalomnak, és nem működött klasszikus politikai pártként), sem aktív társadalmi csoport. Az is problémát jelentett, hogy Smetona inkább kabinetpolitikus volt, s igazából a bürokráciára és a rendőrségre támaszkodhatott, illetve politikájában kitüntetett szerepet szánt a hadseregnek.[19] Fontos, de nem kizárólagos feladat jutott a politikai rendőrségnek (Saugama), amely besúgói hálózatot épített ki.[20] A litván elnök személyes karizmáját és tekintélyét felhasználva afféle *arbiter*, azaz egyensúlyozó, közvetítő szerepet játszott a közéletben.

Itt jegyzendő meg, hogy a Smetona-rendszer nyíltan nem lépett fel a nagy és befolyásos katolikus egyházzal szemben, hiszen az a litván társadalomba mélyen beágyazódott. Ezenkívül a kaunasi kormányzat szempontjából nem mutatkozott célszerűnek konfliktusba kerülni a Vatikánnal sem. Az egyházhoz kötődő szervezetek azonban ellenzékben voltak, és az egyház felemelte szavát a cenzúra bevezetése, a pártbetiltások ellen, harcolt továbbá a katolikus szervezetek szabadságáért, valamint igyekezett tompítani a nacionalista szélsőségeket.[21]

A Smetona-rezsim egyik leghatásosabb fegyvere a cenzúra volt, amelyet már az államcsíny után bevezettek, és végül az 1935-ös sajtótörvény elfogadása után teljesedett ki. Az utóbbi értelmében a belügyminiszternek – nemzetbiztonsági szempontokra hivatkozva – joga volt főszerkesztőket leváltani, lapok megjelenését felfüggeszteni. A kormányzat arra is lehetőséget kapott, hogy bármely sajtótermék-

17 Misiunas, 1970. 95.

18 1938 márciusában a lengyel kormány – egy határincidens kapcsán – ultimátumot intézett Kaunashoz annak érdekében, hogy a két ország vegye fel a diplomáciai kapcsolatokat. Vitas, 1984.

19 Mutatja a hadsereg szerepét, hogy a Smetona-korszakban a katonai kiadásokra a költségvetés 20–25%-át fordították (miközben a kultuszminisztérium a büdzsé kiadásainak egyhatodát kapta). Vardys–Sedaitis, 1997. 42.

20 Łossowski, 1972. 151.

21 Baronas–Paknys–Jovaiša–Raila–Streikus, 2002. 133–134.

ben megjelentethette közleményeit. Ennek ellenére a két háború között Litvániában nem működött totális cenzúra, léteztek kiskapuk, amelyeket az ellenzék ki is használt a közvélemény tájékoztatására.[22]

A tekintélyelvű rendszer Észtországban

Az 1920-as évek elején a világháborút követő újjáépítés és a független nemzetállam kiépülése határozta meg az észt politikát. Az ország labilis belpolitikai helyzetét akarta kihasználni a Moszkva irányítása alatt álló kommunista párt, amely 1924 decemberében puccsot próbált végrehajtani, sikertelenül (ezt a kísérletet a karhatalmi szervek pár óra alatt elfojtották). Az 1920-as évek második felében a javuló gazdasági helyzetnek, illetve az állami szerepvállalásnak köszönhetően a politikai rendszer a stabilizálódás jeleit mutatta. A nagy gazdasági világválság azonban érzékenyen érintette a jelentős külkereskedelmet bonyolító észt gazdaságot (1933 nyarán például a korona 35%-os leértékelésen esett át, az export jelentős részét kitevő mezőgazdasági termékek árai jelentősen estek az európai piacon). Az apadó állami bevételek miatt értelemszerűen csökkenteni kellett az állami kiadásokat is, és a megugró munkanélküliség főleg a városokban, azon belül is a városi középosztályon belül okozott feszültséget. A közhangulat az 1930-as évek legelején megváltozott, és fogékonnyá vált radikális vagy annak tűnő megoldások iránt. Mivel az 1924-es sikertelen puccskísérletet követően a kommunista párt marginalizálódott, így a politikai életet alapvetően átrajzoló mozgalom a szélsőjobbról robbant be.

1929-ben alakult meg a Szabadságharcos Veteránok Ligája (*Eesti Vabadussõjalaste Liit*, EVL, tagjait a hétköznapokban vapsoknak hívták),[23] amely eleinte a függetlenségi háború egykori katonáinak érdekképviseletét vállalta magára, és nem volt politikai szervezet. Az 1931-es kongresszuson már politikai jellegű kérdéseket is megvitattak, de az igazi váltásra egy évvel később került sor, miután lehetővé tették, hogy a szervezetbe ne csak volt katonák léphessenek be. 1932 végén a Szabadságharcos Veteránok Ligája párttá alakult.[24] Vezetője a fiatal és ambiciózus ügyvéd, Artur Sirk volt, aki a – szélsőjobboldali, de nem kimondottan fasiszta – finn Lapua-mozgalmat tekintette mintának.[25] Sirk karizmatikus vezetőnek, jó szónoknak bizonyult, aki jól megértette a közhangulatot: a gazdasági helyzet romlása és a po-

22 Ivanovas, 2008. 195., 198.

23 A szakirodalomban a *vabs* elnevezés is előfordul.

24 Kasekamp, 2000. 29.

25 A Lapua-mozgalom az 1920-as évek legvégén jelent meg, és kifejezetten antikommunista és nacionalista (ebbe beletartozott a svédellenesség is) jelszavakkal hívta fel magára a figyelmet. A mozgalom betiltása után ideológiai követőik pártot szerveztek (Hazafias Népi Mozgalom). A párt bekerült a finn parlamentbe, de a közéletben marginális szerepet játszott. A téma kitűnő szakértője, Andres Kasekamp szerint a vapsok nem tekinthetők fasisztáknak. Az EVL vezetősége nem tartotta a mozgalmát sem fasisztának, sem nemzetiszocialistának (a mozgalom nem ált kapcsolatban sem az olasz Nemzeti Fasiszta Párttal, sem a Nemzetiszocialista Német Munkáspárttal), és azt vallotta, hogy meg kell maradni a törvényes kereteken belül (igaz, a vapsok gyakorlati hatalomgyakorlására már nem került sor, emiatt az utókornak meg kell elégedni a később gyártott, így sok kétséget magukban hordozó teóriákkal). Kasekamp, 1993.

litikai döntéshozatali mechanizmusok negatív társadalmi percepciója komoly és mélyreható változásoknak ágyazott meg.

A vapsok támadták a fennálló pártokat, korrupcióval vádolva őket, és az erős kéz politikáját követelték. Szerintük az 1920-as alkotmány túlzottan demokratikus volt, ami lehetetlenné tette a hatékony kormányzást. A mozgalom populista, de népszerűnek bizonyuló jelszava *(„Tisztítsuk meg a Toompeát!")* a kormány és a parlament székhelyére utalt Tallinn óvárosában.[26] Az ország számos pontján megtartott gyűlések a vapsok számára mobilizáló erejűek voltak, a mozgalom pedig konszolidációra késztette a regnáló elitet.

Az 1932-es választásokat a Gazdaszövetség nyerte meg, de egyedül nem tudott kormányt alakítani. A következő hónapokban négy koalíciós kormány alakult és bukott meg a jobbközép párt vezetésével. A parlamenti erők nem tudták megőrizni az addigi hitelességüket. Úgy tűnt, a válságból való kiutat az alkotmánymódosítás jelentheti. Mivel a Riigikoguban helyet foglaló pártok aggodalommal figyelték a vapsok növekvő népszerűségét, a parlament megpróbálta visszaszerezni a kezdeményezést. A parlamenti jobboldal és centrum által kidolgozott javaslatról, amely az államfői tisztség létrehozását és a végrehajtói hatalom megerősítését kívánta elérni, először 1932 augusztusában kérték ki – referendum formájában – a választópolgárok véleményét. A javaslatot nagyon kicsiny különbséggel a többség elutasította (49,2% igen, 50,8% nem).

A kormánynak, a parlamenti pártoknak, tehát a politikai elitnek nem volt ebben a helyzetben más választása, mint az előremenekülés. Az 1933. júniusi referendumon hasonló kérdéseket tettek fel, mint az első népszavazáson, a közhangulat megfordulását jelezte azonban, hogy ezekre határozottabb elutasítás érkezett a társadalom aktív, azaz a voksoláson részt vevő részétől (32,7% igen, 67,3% nem).[27] A referendum eredménye alapján is látszódott, hogy az ország lakosságának jó része megelégelte az addigi politikai gyakorlatot, és új irányvonalra vágyott. A politikai arénában továbbra is heves viták zajlottak az esetleges alkotmánymódosításról, a vapsok továbbra is azzal érveltek az államfői poszt bevezetése mellett, hogy szükség van egy „gazdára a házban", egy erős, széles hatalmi jogkörrel felruházott köztársasági elnökre, aki nemcsak hatalommal rendelkezik, hanem felelősséggel is tartozik.

1933 októberében a vapsok javaslatát bocsátották népszavazásra, amely elsöprő támogatásban részesült. Az új alkotmány a következő év elején lépett életbe, a köztársasági elnök személyéről általános választásokon döntöttek. Az elnök megvétózhatta a parlamenti törvényeket és idő előtt feloszlathatta a törvényhozást. Pár nappal a referendum végeredményének kihirdetése után lemondott a Jaan Tõnisson vezette újtelepes-néppárti kormány, és helyére egy Konstatin Päts vezette kabinet került, amelyet a Gazdaszövetség és a Szocialista Párt támogatott. A politikai spektrum két oldalán álló erő összefogását az új miniszterelnök hozta tető alá, azzal érvelve, hogy ő képes lesz „ráncba szedni" a

26 Lipping, 1974. 212.
27 Raun, 2001. 134.

vapsokat.[28] Az utóbbiak 1933 utolsó hónapjában tartottak egy kongresszust, programot hirdetve, s itt gyakorlatilag minden társadalmi osztálynak ígértek valamit.[29]

1934 áprilisára írták ki az elnökválasztást. A közvélemény vapsok iránti szimpátiáját jól mutatta a nem sokkal korábban tartott helyhatósági voksolás eredménye: az ellenzéki mozgalomnak sikerült az összes leadott szavazat 21,7%-át megszereznie.[30] Vidéken ugyan a vapsok az átlagosnál gyengébben szerepeltek, de a városokban – elsősorban a fővárosban, Tallinnban, valamint Tartuban és Narvában – a mozgalom a szavazatok majdnem felét (41,1%) szerezte meg. A liga elsősorban a városi polgárság és munkásság addigi pártjaitól szerzett támogatókat, azaz a Néppárttól és két munkáspárttól (szociáldemokraták, kommunisták). Ez az eredmény földcsuszamlásszerűnek tekinthető, ugyanis a két világháború közötti Észtországban egyetlen politikai erő sem rendelkezett ekkora támogatással.

A pár hónappal korábbi referendum értelmében köztársaságielnök-választást kellett tartani. Négy jelölt kívánt indulni, ebből három a politikai elithez tartozott: Pätset pártja, a Gazdaszövetség, Johan Laidoner tábornokot, a függetlenségi háború hősét a Centrumpárt, illetve az újtelepesek, míg August Reit a szociáldemokraták jelölték. A vapsok Andres Larka tábornokot indították, aki – Laidonerhez hasonlóan – kitüntette magát a másfél évtizeddel korábbi háborúban. A jelöltállításhoz szükséges támogatói aláírások összegyűjtése újfent azt mutatta meg, hogy a Szabadságharcos Veteránok Ligája népszerűségének csúcspontján áll, Larka már az első napon összegyűjtötte az induláshoz szükséges 10 ezer aláírást, és összességében 65 ezer (51%) aktív támogatót tudhatott maga mögött.[31] A kampány során megszervezett tömeggyűléseken a liga további társadalmi rétegeket tudott elérni mondanivalójával, s a radikális hangnem sem hatott taszítólag.

Annak érdekében, hogy a nemzeti radikális jobboldal törvényes, azaz választási úton történő hatalomra jutását megakadályozzák, Konstantin Päts miniszterelnök és Johan Laidoner tábornok szövetséget kötött. A parlament törvényt fogadott el, miszerint a hadseregben szolgálók nem lehetnek politikai szervezetek tagjai. Ez a lépés egyértelműen már felkészülés volt a pár héttel később bekövetkező eseményekre, ilyen módon kívánták biztosítani a katonaság lojalitását.

1934. március 12-én Päts miniszterelnök soronkívüli kormányülést hívott össze. Rendkívüli állapot bevezetését javasolta annak érdekében, hogy politikai és adminisztratív eszközök segítségével visszaállítsák a békét és a belső nyugalmat, valamint megfékezzék a vapsokat. Päts szövetségesének tudhatta Laidonert, aki pont a döntő kormányülésen kapta meg a hadsereg főparancsnoki kinevezését, így a kormányfő számíthatott a hadsereg támogatására is. Észtország esetében az a paradox helyzet állt elő, hogy egy hatalmon lévő garnitúra „szerzi meg" a hatalmat, pontosabban nem kívánja azt senki másnak átadni. Az események jellemzésére elfogadhatónak tűnik a szakirodalomban előforduló „megelőző puccs" fogalom használata.[32]

28 Varrak, 2000. 120.
29 Kasekamp, 2000. 54.
30 Varrak, 2000. 121.
31 Kasekamp, 2000. 62.
32 Miljan, 2004. 385.

A következő napokban a hatalom feloszlatta az EVL-t, a „*Võitlus*" („A harc") nevű párlapot betiltották, letartóztatási hullám söpört végig az országon.[33] Az államapparátusból idővel szisztematikusan eltávolították a vaps szimpatizánsait, a pár hónappal korábban megválasztott önkormányzati képviselőket mandátumuktól megfosztották (ez majdnem ezer főt érintett). A hivatalos magyarázat szerint a vapsok puccsot készítettek elő, ezért voltak szükségesek a fenti lépések, azonban sem akkor, sem később nem sikerült ezt az állítást minden kétséget kizáróan bizonyítani. Az 1934 áprilisára kiírt parlamenti és államfőválasztást elnapolták.[34]

Päts intézkedéseit a többi párt megkönnyebbüléssel vette tudomásul (habár a rendkívüli állapot őket is érintette, ugyanis a hatalom betiltott minden politikai tevékenységet az országban), arra számítva, hogy a rendkívüli állapot csak rövid ideig, azaz a vapsok befolyásának felszámolásáig fog tartani. A vapsok elleni fellépés gyorsnak, pontosnak és hatékonynak bizonyult, a csapástól az EVL megrendült.

Pätsnak rövid ideig szüksége volt a parlamenti legitimációra. Ekkor még a régi alkotmány alapján megválasztott képviselők ültek a Riigikoguban, de már életbe lépett az új alaptörvény. Pár nappal az államcsíny után a parlamenti képviselők rohammunkában elfogadták a költségvetést, és még egy ülést hívtak össze szeptemberre. A felszólalások során az ellenzék (szociáldemokraták, Centrumpárt, újtelepesek) támadta a kormányt az addigi jogkorlátozó lépések miatt. A miniszterelnök úgy döntött, hogy ilyen testülettel nem tud tovább együttműködni, és október elején a törvényhozás tevékenységét felfüggesztette (de nem oszlatta fel, mert akkor új választásokat kellett volna kiírni).[35]

Ezzel kezdetét vette a „csend korszaka" *(vaikiv ajastu)*,[36] amelyet Päts és Laidoner, a fegyveres erők főparancsnoka fémjelzett. A vezetők köréhez tartozott még Karl Einbund (1935-től, a nevek észtesítésének nyomán Kaarel Eenpalu) miniszterelnök-helyettes és belügyminiszter, akik hatékonyan együttműködve kezükben tartották a hatalmat Észtországban, egészen a függetlenség elvesztéséig. Az észt kormányzó erő, az Isamaaliit (Haza Szövetsége) 1935 márciusában alakult meg, tehát mintegy egy évvel a puccs után, igaz, a szervezőmunka már hónapokkal korábban megindult.[37] A Päts-rezsim propagandájában a Haza Szövetsége nem is

33 A vapsok vezetője, Artur Sirk ekkor került börtönbe, ahonnan azonban sikerült elszöknie. Finnországban a Lapuához tartozó elvbarátai támogatását kihasználva továbbra is szervezkedett a Päts-rezsim ellen, amit azonban a helsinki kormányzat nem nézett jó szemmel. Sirk tisztázatlan körülmények között, 1937-ben halt meg Luxemburgban, egyes (vapsokhoz közel álló) magyarázat szerint politikai gyilkosság történt. Miljan, 2004. 440.

34 Hogy pontosan fogalmazzunk: az államfői poszt csak 1938-ban került bevezetésre Észtországban. Az 1933-as alkotmány a *Riigivanem* (szó szerint: az állam idősebb) pozíciójáról rendelkezik, amelyet a polgárok választottak ötéves időszakra, és gyakorlatilag államfői jogkört jelentett. Miljan, 2004. 142–143.

35 Łossowski, 1972. 198.

36 A kifejezés abból ered, hogy amikor 1934 szeptemberében a házelnök, Kaarel Eenpalu bizonytalan időre elnapolta az ülést, azzal érvelt, ezentúl a parlament „csendben létezik". Pajur, 2001. 177.

37 Éppen az alakuló kongresszust kihasználva akartak a meggyengített, de még aktív vapsok puccsot végrehajtani. A rendőrség a kísérletet azonban meghiúsította. Az alkalmat megragadva, Päts egyszer s mindenkorra leszámolt illegalitásban lévő politikai ellenlábasaival, az 1936-os bírósági tárgyalásokon a vapsok elfogott vezetői példátlanul magas büntetést kaptak (a legszigorúbb ítélet 20 év fegyház volt). Kasekamp, 2000. 114–116.

pártként jelent meg – már csak azért sem, mert pár nappal az alakuló kongresszus előtt egy belügyminiszteri rendelet értelmében minden politikai pártot betiltottak –, hanem inkább kulturális szövetségként, és nem is szándékozott valós politikai szereplőként fellépni. Inkább „közvetítő" kívánt lenni a hatalom és a társadalom között, kifejezve a nép hangulatát, ugyanakkor szigorúan végrehajtva a felülről érkező utasításokat. A hivatalnokoknak, az állami alkalmazottaknak nem volt kötelező belépni a szervezetbe, inkább csak ajánlott.[38]

A tekintélyelvű rendszer az állami szerepvállalás erősödését is jelentette: olasz mintákat követve korporatív rendszert vezettek be. A kormányzat 1935-től kezdődően a már létező kereskedelmi és ipari, valamint mezőgazdasági kamara mellé életre hívott még 15 további kamarát (például orvosi, állatorvosi, tanári, halász, munkás vagy mezőgazdász), amelyeknek a politikai pártokat kellett volna helyettesíteniük (fontosságukat mutatja, hogy az 1937-es alkotmány értelmében a 40 tagú felsőházban mindegyik kamara egy képviselővel lehetett jelen). A kormányzat létrehozta és széles hatáskörrel ruházta fel az Állami Propagandairodát, amely – többek között – felelős volt a cenzúra szigorú betartásáért. A Päts-rezsim propagandájában központi szerep jutott a nemzeti egység hangsúlyozásának: a nemzet akkor tudja célját elérni, ha nincsen széthúzás a soraiban.[39]

1937 elején ült össze a kétkamarás parlament: a 80 fős alsóház és a 40 fős felsőház. Az alsóházba nem pártlistán, mint addig, hanem egyéni választókörzetekből lehetett bekerülni, a felsőházi képviselőket pedig az elnök nevezte ki. Az erre irányuló Päts-javaslatot egy évvel korábban hagyták jóvá a választópolgárok egy népszavazáson. Az összeülő nemzetgyűlés elfogadta Észtország harmadik alkotmányát, az alaptörvény 1938 januárjában lépett életbe. Ebben erős elnöki posztot alakítottak ki. Az elnök nevezte ki a miniszterelnököt, feloszlathatta a kétkamarás törvényhozást és új választásokat írhatott ki.

Az 1938. februári választásokon a hatalompárt győzedelmeskedett, pontosabban az Isamaaliit által életre hívott Népfront az Alkotmány Hatályba Léptetéséért, de az egyéni mandátumos körzetekből számos ellenzéki jelölt is bekerült az új parlamentbe.[40] A választás megmutatta, hogy a Päts-kormányzat vidéken – a feloszlatott Gazdaszövetség támogatói révén – abszolút támogatottságot élvez, de a városokban kevésbé volt elfogadott a rendszer. Az is világossá vált, hogy az ipari munkásság jó része a hatalom mögött sorakozott fel, hiszen az eltelt évek gazdasági fellendülést és ezzel együtt stabilitást hoztak.[41] Nem meglepő, hogy 1938 tavaszán a parlament két kamarája, kiegészülve az önkormányzatok által delegált képviselőkkel, nagy szavazattöbbséggel, 219:19 arányban az egyedül induló Pätset választotta meg az első köztársasági elnöknek.[42]

38 Pajur, 2001. 189–190.
39 Uo. 181., 183., 188.
40 Raun, 2001. 139.
41 Kasekamp, 2000. 130.
42 Az észt elnöki hatalomról részletesebben vö. Metcalf, 1998.

A tekintélyelvű rendszer Lettországban

A lettországi demokratikus berendezkedés meggyengülése az 1930-as esztendők legelején már világos volt. Ez részben gazdasági okokból fakadt (a világválság nem kerülte el az országot, az ipari és mezőgazdasági termelés csökkent, a munkanélküliség viszont nőtt), de a krízis leginkább politikai gyökerű volt. Lettországban a választójogi rendelkezések miatt – mivel nem volt választási küszöb – a parlament teljesen szétaprózódott volt, ami nem könnyítette meg a kormányalakítást. (Álljon itt csak két jellemző példa erre: Arturs Alberings 1926-os kabinetje mögött 18 párt állt, de így is csak kétszavazatnyi többséggel rendelkezett a törvényhozásban; az Ādolfs Bļodnieks vezette kormány hét hétig szerveződött 1933 tavaszán, pedig ezt nem előzte meg voksolás.)[43] Maga a pártrendszer sem volt szilárd, hiányoztak a tömegpártok, valamint a kikristályosodott programok, s azt lehet mondani, hogy a politikai életben nem is egy adott párt, hanem annak parlamenti frakciója játszott igazán fontos szerepet (ez egyébként jellemző volt a másik két balti államra is).

A gazdasági világválság nyugtalanságot okozott a társadalomban, és aktivizálta a szélsőjobboldalt. Legjelentősebb szervezetük a Tűzkereszt (*Ugunskrusts*) volt, amely a jelképét a pogány lett mitológiából merítette. 1931-ben jött létre, vezetője Gustavs Celmiņš volt, aki egyszerre rendelkezett bölcsész és műszaki diplomával, és részt vett a függetlenségi háborúban. A Tűzkereszt paramilitáris jellege és szélsőségesen nacionalista ideológiája miatt a Saeima 1933 tavaszán elfogadta a szervezet feloszlatásáról szóló határozatot, amelyet a szociáldemokraták vezette kabinet terjesztett a parlament elé.

Azonban pár nappal a döntés életbe lépését követően Villámkereszt (*Pērkonkrusts*) néven újjáalakultak, teljes egészében átvéve a megszüntetett mozgalom ideológiáját, szervezeti struktúráit és tagságát. A szervezet nacionalista, antiszemita irányultságú volt,[44] egyben németellenes ideológiát is hirdetett (fő jelszava: „Lettország a letteké!"). Hangadói elsősorban a lettországi nemzeti kisebbségek politikai és gazdasági befolyása ellen emelték fel a szavukat, ugyanakkor a villámkeresztesek nem váltak olyan népszerűvé és népessé, mint Észtországban a vapsok.[45] Nem alkottak tömegszervezetet sem, az 5–6 ezer fő között mozgó tagság zömében a művelt városi fiatalság soraiból került ki.[46]

A Pērkonkrusts volt az egyedüli szélsőjobboldali mozgalom a Baltikumban, amely – kisebbségellenes alapállásból kiindulva – határozottan szembefordult a többségi, keresztény vallással. Azt hangoztatta, hogy a kereszténységet, majd a reformáció után az evangélikus vallást a „német hódítók" hozták a térségbe és erőltették a helyi lakosságra. A Pērkonkrusts egy „igazi, tiszta lett" vallást képzelt el honfitársainak, amit a régi, pogány hiedelmekben véltek megtalálni. A *dievturība*

43 Rogainis, 1971. 225.

44 Az izraelita vallású lakosság létszáma az 1935-ös népszámlálás szerint nem érte el a 100 ezer főt (4,8%), de a zsidók aránya felülreprezentált volt a kereskedelemben és a szabad foglalkozásúak között. Észtországban viszont csak minimális létszámban éltek zsidók (néhány ezer fő).

45 A baltikumi szélsőjobb összehasonlítása tekintetében vö. Kasekamp, 1999.

46 Plakans, 1997. 123.

nevű szinkretista eszmerendszert Ernests Brastiņš egykori katona, amatőr néprajzkutató dolgozta ki, felhasználva a régi lett népdalokat.[47]

1934 elején a kormány feloszlatta a Villámkeresztet, valamint – a látszat kedvéért – a szociáldemokraták irányítása alatt álló, az osztrák Schutzbundhoz hasonlítható sportegyesületeket (ezek majd később újjáalakulnak). A Parasztszövetség 35 ezer főt számláló paramilitáris egységei (*„aizsargi"*, „őrzők" szervezete) viszont tovább működhettek, amelyek, mint azt majd látni fogjuk, kiemelkedő szerepet játszottak a lettországi puccs végrehajtásában. A szervezet 1919-ben jött létre: ekkor a 20 év feletti, katonaviselt férfiak önvédelmi feladatokat láttak el a háború sújtotta vidéki településeken. A békeidő beálltával a szervezet jellege megváltozott, 1921 után önkéntes alapon szerveződött, és a belügyminiszter alá rendelték, nők és fiatalok is beléphettek, és a tagok könnyűfegyvereket is kaptak. Fontos szerepet játszott a vidéki, falusi közéletben (sportversenyek szervezése, klubok, könyvtárak működtetése). Az eleinte apolitikus szervezet az 1930-as évek legelejétől kezdve egyre inkább a Parasztszövetség befolyása alá került.[48]

A belpolitikai helyzet labilitása (az 1931-es választásokat követően az országgyűlésben 19 kisebb-nagyobb frakció alakulhatott meg) a többször miniszterelnöki tisztséget viselő Kārlis Ulmanist,[49] a Parasztszövetség vezetőjét arra sarkallta, hogy 1933-ban olyan javaslatot terjesszen a törvényhozás elé, amely megerősítette volna a polgárok által hat évre választott köztársasági elnök pozícióját, de gyengítette volna a parlament jogkörét. Eszerint az államfő bármikor feloszlathatta volna a Saeimát, és lemondathatta volna az egész kormányt vagy az egyes minisztereket, rendkívüli állapotot hirdethetett volna a kabinettel való konzultáció nélkül. Ezeken kívül javasolta, hogy a parlament létszámát 100 főről 50-re csökkentsék, így a kisebb pártok nem juthattak volna be a törvényhozásba.[50] A törvényhozásban helyet foglaló pártok elutasították a javaslatot, kiváltképpen a Parasztszövetséggel politikai-ideológiai szempontból szemben álló szociáldemokraták. Ulmanist diktatórikus hajlamokkal vádolták meg. Az észt példa, de a távolabbi, németországi és ausztriai események is cselekvésre serkentették Ulmanist.

Az Ādolfs Bļodnieks-kabinet 1934. március 2-án megbukott. Ezt követően Ulmanis kezdett kormányalakításba. Mivel a nagyobb pártok (szociáldemokraták, Demokrata Centrum, újtelepesek) nem voltak hajlandóak részt venni annak munkájában, a kisebb pártok segítségében bízott a politikus. Pár nap tárgyalás után felállt a kabinet, amelyet a Parasztszövetségen kívül a Latgale régióból származó, illetve egyéb kisebb parlamenti pártok támogattak. A kulcspozíciókat (hadügy-, belügy-, igazságügyi minisztérium) Ulmanis bizalmasai kapták meg.[51]

1934. május 15-ről 16-ra virradó éjjelen a hadsereg, az aizsarg-csapatok és a rendőrségi alakulatok elfoglalták az ország fontosabb pontjait, majd rendkívüli állapotot vezettek be. A parlament épületét, a telefonközpontokat, a szakszervezetek

47 Misāne, 2001. 80–82.
48 Lumans, 2006. 26–27.
49 Ulmanis 1918–1920, 1925–1926 között és 1931-ben volt kormányfő.
50 Rogainis, 1971. 229.
51 Uo. 230.

és szociáldemokraták paramilitáris szervezetének központjait a puccsisták elfoglalták. Számos parlamenti képviselőt letartóztattak, mindenekelőtt a baloldaliakat, több politikai vezetőt bebörtönöztek (a kommunistáktól egészen a villámkeresztesekig). Egyidejűleg felfüggesztették a pártok működését (köztük a Parasztszövetségét is), a törvényhozást is feloszlatták, az alkotmányt felfüggesztették, valamint bevezették a cenzúrát. A balti államokban utolsóként Lettországban is hatalomátvételre került sor, amely vértelenül zajlott le. Ulmanis ugyanúgy saját hatalmát „döntötte meg", mint Észtországban Päts, de ily módon inkább a saját ellenzéke ellen lépett fel. A hatalom Ulmanisnak elsősorban azért kellett, hogy mindenáron átvigye az alkotmánymódosító javaslatát.

A kiáltványban, amelyet Ulmanis és Jānis Balodis tábornok, hadügyminiszter írt alá, azzal magyarázták lépésüket, hogy az országot meg kellett óvni a polgárháborútól, amelyet a szélsőségesek – villámkeresztesek és kommunisták – robbantottak volna ki, ám ezt az állítást semmilyen bizonyítékkal nem sikerült alátámasztaniuk. Ulmanis azzal érvelt, hogy valójában nem aláásni, hanem megerősíteni kívánta a lettországi demokráciát, mivel a parlament nem tudott megfelelő választ adni az addig felgyülemlett problémákra. Ulmanis a kiáltványában a puccs melletti érvként megemlítette még a bizonytalan nemzetközi helyzetet.[52] A puccsot követően Ulmanis saját maga állította össze az újabb pártokkal kibővített kormánya névsorát. A rendkívüli állapot hivatalosan 1938 augusztusáig maradt életben, de gyakorlatilag a hatalom már korábban enyhített a korlátozó intézkedéseken.[53]

A köztársasági elnöknek, Alberts Kviesinek, akit nem avattak be az államcsíny részleteibe (pedig ő is a Parasztszövetséghez tartozott), nem kellett lemondania, de nem maradt túl nagy befolyása a fontosabb dolgok alakításában. Mivel a Saeimát feloszlatták, a jogkörét a kabinet vette át, amely törvényerejű rendeletek segítségével kormányozhatott. A döntéseket a befolyás nélküli elnök minden egyes esetben aláírta. 1936 áprilisában az államfő mandátuma lejárt, ezt követően Ulmanis egyszerre töltötte be az elnöki és a kormányfői hivatalt (a kormány törvényerejű rendelete mondta ki a két vezető poszt „egységesítését").[54] Ulmanis 1936-tól az aizsargok vezetője lett, majd egy évvel később a miniszterelnök-államfő kivette a belügyminisztérium felügyelete alól a több tízezer tagot számláló szervezetet, és a közügyeket felügyelő minisztérium alá helyezte, amely a rezsim propagandájáért és a közélet ellenőrzéséért volt felelős.[55]

Lettországban a tekintélyelvű hatalom nem hozott létre tömegpártot, Ulmanis népszerűsége ellenére nem tartott referendumokat az országot érintő kérdésekben vagy parlamenti választásokat (tehát nem lehet „lemérni" a rezsim támogatottságát), s a régi alkotmány is életben maradt. A rendszer a bürokráciára, a hadseregre és a paramilitáris egységekre, valamint a nagyobb befolyás nélküli korporációkra támaszkodott. Ez utóbbiakból összesen hat alakult meg 1934–1938 között (például kereskedelmi és ipari, mezőgazdasági, kézműves, munkás, alkotói),

52 Ščerbinskis , 2011. 194.
53 Feldmanis, 2001. 223.
54 Uo. 226.
55 Butulis, 2001. 275.

és csak nagyon minimális mértékben „csatornázták be" a polgárok politikai és/vagy szakmai akaratát.[56]

Ulmanis „személyi kultuszt" épített ki maga körül, hitt a karizmájában, amit csak felerősített a széles körű propaganda.[57] „Nemzetvezetővé" (*tautas vadonis*) vált, s mivel a politikus soha nem alapított családot, a korabeli kormányközeli sajtótermékek úgy állították be az ország vezetőjét, mint aki a nemzet tagjait a saját „gyermekeinek" tekinti. A propaganda továbbá „tanítónak", a „leglettebb lettnek" nevezte Ulmanist, aki a nemzetet testesítette meg egy személyben, annak minden – értelemszerűen: jó – tulajdonságával.[58] Ő volt egyben a szülőföld „gazdája" (*zemnieks*), aki több volt, mint egy egyszerű földműves,[59] s ez utóbbi szerep remekül illeszkedett bele a zömében mezőgazdasági jellegű ország társadalmi klímájába.[60]

Az agrárizmus ideológiája, amelynek legkifejlettebb formája a Baltikumban éppen Lettországban alakult ki, abból indult ki, hogy a „nemzetmegtartó erő" a parasztságban rejlik, nem pedig az „idegen" városlakókban. A gazdák – a hivatalos propaganda szerint – voltak azok, akik a vezető szerepet játszották a puccsban, és egyben ők váltak a rezsim legfőbb támaszaivá, a nemzetállami lét garanciáivá, az igazi lett kultúra hordozóivá.[61] 1934-et követően valóságos falukultusz vette kezdetét, ebben szerepet játszott a társadalmi struktúra (a lakosság döntő többsége dolgozott a mezőgazdaságban), illetve maga a „nemzetvezető" eredeti végzettsége is. Az agrárizmus nemcsak eszmei szinten jelentkezett, hanem konkrét támogatás formájában is (állami kölcsönök, exporttámogatás, meliorizációs munkák felgyorsítása stb.). Az agrárizmus hivatalos ideológiává emelkedéséből azonban nem következett a társadalom totalitarizálódása.

Az Ulmanis-rezsim politikájában fontos szerep jutott az emlékezetpolitikának. 1936-ban létrejött a Lett Történeti Intézet, ahol továbbképzéseket szerveztek tanárok és hivatalnokok részére, új iskolai könyveket adtak ki, amelyek az új rendszer igényei szerint mutatták be a múltat. A múltat a tekintélyelvű berendezkedés ideológusai szerint „vissza kellett lettesíteni", azaz csökkenteni kellett a németek (és más kisebbségek) szerepét és más fényben tárgyalni a lettekét, akik mindig is a függetlenségükért küzdöttek.[62] Tehát a lett történelmet a hatalom mitologizált és idealizált formában kínálta fel a polgároknak, és egyben azt sulykolta, hogy az Ulmanis-rezsim éppen ennek az „igazi lett történelemnek" a folytatója és örököse.[63]

*

56 Feldmanis, 2001. 228.
57 Butulis, 2001. 260–261.
58 Zake, 2005. 85.
59 Eredeti foglalkozására nézve Ulmanis agronómus volt, aki Svájcban tanult és az I. világháború kitörése előtt az Egyesült Államokban szerzett szakmai tapasztalatokat.
60 Ahogyan ezt Ulmanis egy helyen megfogalmazta: *„A lettek számára a gazda volt az, aki irányította és alakította az életüket. Ő nemcsak földműves volt, az anyagi javak létrehozója, hanem a rend őrzője, az igazságosság és az igazság védelmezője, aki példát mutatott mind az életben, mind a munkában."* Łossowski, 1973. 129.
61 Butulis, 2001. 261.
62 Zake, 2007. 295.
63 Butulis, 2001. 297.

Összehasonlításképpen: a balti államokban a tekintélyelvű berendezkedés bevezetése olyan személyek nevéhez fűződik, akik egy korosztályhoz tartoztak (Smetona és Päts 1874-ben, míg Ulmanis 1877-ben született). Mind a hárman még a cári birodalomban szocializálódtak, kitüntetett szerepet játszottak az 1918-as függetlenség kivívásában és a parlamentáris berendezkedés alatt is aktívak maradtak. Politikai pályafutásuk alatt a földbirtokos (konzervatív) parasztságra támaszkodtak, amely társadalmi osztály a nemzeti szuverenitás támogatója volt. Litvániában 1926 legvégén került sor a fordulatra, majd következett 1934 márciusában Észtország, három hónappal később pedig Lettország.[64] Az 1926-os litvániai hatalomátvétel esetében klasszikus katonai puccsról beszélhetünk. Észtországban és Lettországban ezzel szemben az éppen regnáló kormányzat hajtotta végre a fordulatot. Az 1934-es események közötti nagy különbség abban rejlik, hogy míg Észtországban ténylegesen fenyegetett a veszély, hogy a nacionalista, nemzeti radikális vapsok legális módon (szavazás útján) jutnak hatalomhoz, Lettországban a hatalom megragadását ekkoriban sem a szélsőbal (kommunisták), sem a szélsőjobb (villámkeresztesek) nem tervezte.

A balti államok vezetői úgy vélték, a tekintélyelvű berendezkedés ki tudja küszöbölni a parlamenti demokrácia hátrányait, amelyek a pártstruktúrából eredtek (lásd gyenge formációk, szétaprózódott parlamentek, s ennek következtében labilis kormányzat), s ezzel együtt hatékony választ tud adni a bel- és külpolitikai kihívásokra (gazdasági világválság; a fasizmus, nácizmus terjedése Európában). Jellemző, hogy a térségben felbukkanó szélsőjobboldali mozgalmakat (vasfarkasok, vapsok, villámkeresztesek) a kormányzat letörte, azaz a konzervatív jobboldal nem kívánt osztozkodni a megszerzett hatalmon.

Nem szabad szem elől téveszteni, hogy még nem forrtak ki a demokratikus működési mechanizmusok (14 év alatt Észtországban 17, Lettországban 16 kormány volt hatalmon, míg Litvániában 8 év alatt 13). A gondok nagyobbrészt arra vezethetők vissza, hogy a balti államokban elméletileg 1918-at, gyakorlatilag 1920-at követően a helyi, az addig háttérbe szorított többségi nemzetből származó politikusgárda vette kezébe az irányítást, amely szinte teljesen híján volt mindenféle közéleti tapasztalatnak. Ez persze nem menti fel a vezetőket az elkövetett túlkapások vétsége alól, de azt is le kell szögezni, hogy az 1930-as években a korabeli európai államok többségét nem a demokratikus viszonyok jellemezték, hanem éppenséggel a balti országokhoz hasonlóan tekintélyelvű (Magyarország, Lengyelország), vagy egyenesen diktatórikus berendezkedések (Németország).

A baltikumi tekintélyelvű rendszerekben a „főszerepet" értelemszerűen a „nemzetvezető" játszotta, de második emberként ott álltak mellette más politikusok is. Litvánia esetében ez az ember a miniszterelnök, Voldemaras volt, akivel azonban Smetona hamar konfliktusba került és lemondásra, ellenzékbe kényszerítette (1929). A másik két államban hasonlóan alakult a helyzet: a másodhegedűs

64 Egyes kutatók szerint a balti vezetők – rezsimjük kiépítésekor és működtetésekor – mindenekelőtt a lengyel példából (Józef Piłsudski) merítettek. Vö. Borejsza, 2009–2010. 66. Piłsudski rendszeréről bővebben: Szokolay, 1999.

szerepét tábornokok játszották (Lettországban Jānis Balodis, Észtországban Johan Laidoner), akik a függetlenségi háborúban tüntették ki magukat, később közéleti pályára léptek (mindketten parlamenti képviselők voltak) és biztosították a puccs idején a hadsereg lojalitását. 1934 után Balodis hadügyminiszteri posztot töltött be, míg Laidoner a hadsereg főparancsnoka volt, és Ulmanis és Päts legközvetlenebb munkatársainak számítottak.

A puccsokat követően a balti országokban megszűnt a demokratikus kontroll, azaz a kormányzat és személy szerint az ország vezetője nem volt immáron felelős a törvényhozásnak. Ha voltak is választások az egyes országokban (a kivétel Lettország volt, ahol 1931-ben tartották meg az utolsó parlamenti voksolást), azok már jóval a tekintélyelvű rendszerek *megszilárdulása után* kerültek megrendezésre, tehát ilyen módon sem lehet lemérni a berendezkedések társadalmi elfogadottságát. Azt azonban meg lehet kockáztatni, hogy a polgárok többsége elfogadta (és bizonyos mértékig támogatta) az államcsíny útján hatalomra került garnitúrát. Nem utolsósorban amiatt, mert az új rendszerek társadalmi és gazdasági stabilitást hoztak, illetve az 1930-as években jelentős kulturális fejlődés ment végbe.

A kétségkívül konzervatív és nacionalista jellegű balti tekintélyelvű rendszerekben jelen volt a nemzeti egység hangsúlyozása, pontosabban: túlhangsúlyozása. A kormányzatok célként jelölték meg a nemzeti egység kialakítását. A nemzeti szolidaritás piedesztálra emelése azt sugallta, hogy meg kell haladni az osztály- vagy társadalmi ellentéteket. Közös vonás volt továbbá az előző rendszer kritikája: az államcsínyek előtti berendezkedés, állította a hivatalos propaganda, politikai, gazdasági vagy kulturális szempontból kevesebb eredményt tudott felmutatni, mint az aktuális. A tekintélyelvű balti rendszerekben fontos szerepet játszott a magas szintre emelt, tökéletesre fejlesztett propaganda, amely behálózta a társadalom minden szegmensét (oktatás, média, szórakozás).

Az 1939 augusztusában megkötött Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradékának életbe lépése, azaz a szovjet érdekszférába való bekerülés véget vetett a tekintélyelvű rendszereknek, és hosszú évtizedekre idegen, totalitariánus diktatúra rendezkedett be a Baltikumban. A két világháború közötti rendszerek (újra)értékelése – értelemszerűen – csak a rendszerváltás utáni időszakban indulhatott meg, hiszen a szovjet historiográfia a balti berendezkedéseket *ab ovo* fasisztának minősítette. A Päts, Ulmanis vagy Smetona nevével fémjelzett rendszerek – az elmondottak alapján – messze nem tekinthetők igazi diktatúráknak, hanem inkább olyan politikai berendezkedéseknek, amilyeneket a függetlenséget frissen megszerző, a demokrácia működésébe – pontosabban annak árnyoldalaiba – hamar „belefáradó" kis országok kialakítottak, s amelyekben egy karizmatikus politikus, magához ragadva a hatalmat, elsősorban a saját tekintélyére alapozott és a nemzeti érzelmeket fel- vagy kihasználó rendszert honosított meg és tartott fenn. Ezek a rendszerek beleillettek a két világháború közötti „autoriter trendbe", s mint ilyenek figyelmet érdemelhetnek a magyar olvasótól.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Szakirodalom

Baronas–Paknys–Jovaiša–Raila–Streikus
2002 Baronas, Darius–Paknys, Mindaugas–Jovaiša, Liudas–Raila, Eligijus–Streikus, Arūnas: *Christianity in Lithuania*. Vilnius, 2002.

Borejsza
2009–2010 Borejsza, Jerzy W.: O autorytaryzmie można nieskończenie. In: *Historia i polityka*, 9–10. (2009–2010) 2–3. sz. 58–58.

Buchowski
1999 Buchowski, Krzysztof: *Polacy w niepodległym państwie litewskim, 1918–1940*. Białystok, 1999.

Butulis
2001 Butulis, Igvars: Autoritäre Ideologie und Praxis des Ulmanis-Regimes in Lettland, 1934–1940. In: *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*. Hrsg.: Oberländer, Erwin. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001. 249–298.

Eidintas–Žalys–Senn
1999 Eidintas, Alfonsas–Žalys, Vytautas–Senn, Alfred Erich: *Lithuania in European Politics: the Years of the First Republic, 1918–1940*. New York, 1999.

Feldmanis
2001 Feldmanis, Inesis: Umgestaltungprozesse im Rahmen des Ulmanis-Regimes in Lettland, 1934–1940. In: *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*. Hrsg.: Oberländer, Erwin. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001. 217–248.

Götz
2003 Götz, Alan Oliver: The Iron Wolf: Lithuanian Fascism (1927–1941). Fascist Movements in the Baltic States. In: *Carnival. Journal of the International Students of History Association*, 10. (2003) 40–41. sz. 12–15. http://www.isha-international.org/downloads/carnival/ISHA_Carnival_2003.pdf. (A hozzáférés ideje: 2012. november 15.)

Ivanovas
2008 Ivanovas, Bernaras: Nationalism and the Language of the Propaganda of Lithuanian Tautininkai. In: *Regional Studies*, 2. (2008) 193–200.

Kasekamp
1993 Kasekamp, Andres: The Estonian Veterans' League. A Fascist Movement? In: *Journal of Baltic Studies*, 24. (1993) 3. sz. 263–268.
1999 Kasekamp, Andres: Radical Right-Wing Movements in North-East Baltic. In: *Journal of Contemporary History*, 34. (1999) 4. sz. 587–600.
2000 Kasekamp, Andres: *The Radical Right in Interwar Estonia*. London, 2000.

Kasparavičius
2006 Kasparavičius, Aligimantas: The Historical Experience of the Twentieth Century. Authoritarianism and Totalitarianism in Lithuania. In: *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe: Legacies and Lessons from the Twentieth Century*. Eds.: Borejsza, Jerzy W.–Ziemer, Klaus. New York, 2006. 297–312.
2007 Kasparavičius, Aligimantas: Views of Western Countries on the 1926 Coup d'État in Lithuania. In: *Lithuanian Historical Studies*, 12. (2007) 113–140.

Laar–Vahtre–Vahtre–Valk
1999 Laar, Mart–Vahtre, Lauri–Vahtre, Sulev–Valk, Heinz: *Észtország története*. Savariae, 1999.

Lipping
1974 Lipping, Imre: The Emergence of Estonian Authoritarianism. In: *Baltic History*. Eds.: Ziedonis, Arvids–Winter, William L.–Valgemäe, Mardi. Colombus, 1974. 209–216.

Łossowski
1972 Łossowski, Piotr: *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918–1934)*. Wrocław–Warszwa–Kraków–Gdańsk, 1972.
1973 Łossowski, Piotr: Ideologia reżymów autorytarnych (kraje bałtyckie 1926–1934–1940). In: *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej, 1918–1939. Konferencja naukowa w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk 2–3 XII 1971*. Red.: Żarnowski, Janusz. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973.

Lumans
2006 Lumans, Valdis O.: *Latvia in World War II*. New York, 2006.

McHale
1986 McHale, Vincent E.: The Party System of Baltic States: A Comparative European Perspective. In: *Journal of Baltic Studies*, 17. (1986) 4. sz. 295–312.

Metcalf
1998 Metcalf, Lee Kendall: The Evolution of Presidential Power in Estonia, 1920–1992. In: *Journal of Baltic Studies*, 29. (1998) 4. sz. 333–352.

Miljan
2004 Miljan, Toivo: *Historical Dictionary of Estonia*. Lanham–Oxford, 2004.

Misāne
2001 Misāne, Agita: Inter-War Right-wing Movement in the Baltic States and Their Religious Affiliation. In: *Acta Ethnographica Hungarica*, 46. (2001) 1–2. sz. 75–87.

Misiunas
1970 Misiunas, Romuald J.: Fascist Tendencies in Lithuania. In: *The Slavonic and East European Review*, 48. (1970) 2. sz. 88–109.

Pajur
2001 Pajur, Ago: Die 'Legitimierung' der Diktatur des Präsidenten Päts und die öffentliche Meinung in Estland. In: *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*. Hrsg.: Oberländer, Erwin. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001. 163–218.

Palotás
2003 Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Bp., 2003.

Pistohlkors
1994 *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*. Hrsg.: Pistohlkors, Gert, von. Berlin, 1994.

Plakans
1995 Plakans, Andrejs: *The Latvians. A Short History*. Stanford, 1995.
1997 Plakans, Andrejs: *Historical Dictionary of Latvia*. London, 1997.

Rauch–Taagepera–Misiunas
1994 Rauch, Georg, von–Taagepera, Rein–Misiunas, Romuald J.: *A balti államok története*. Bp., 1994.

Raun
2001 Raun, Toivo U.: *Észtország története*. Debrecen, 2001.

Rogainis
1971 Rogainis, Janis: The Emergence of an Authoritarian Regime in Latvia, 1932–1934. In: *Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*, 17. (1971) 3. sz. 61–85.

Ščerbinskis
2011 Ščerbinskis, Valters: Leaders, Divided Society and Crisis. The Coup d'État of 1934 in Latvia, its Causes and Consequences. In: *Forgotten Pages in Baltic History. Diversity and Inclusion*. Eds.: Housden, Martyn–Smith, David J. Amsterdam–New York, 2011.

Szokolay
1999 Szokolay Katalin: A Piłsudski-jelenség. In: *Múltunk*, 44. (1999) 1. sz. 3–43.

Vaičikonis
1984 Vaičikonis, Kristina: Augustinas Voldemaras. In: *Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*, 30. (1984) 3. sz. 65–78.

Vardys
1979 Vardys, Stanley V.: Democracy in the Baltic States 1918–1940. The Stage and the Actors. In: *Journal of Baltic Studies*, 10. (1979) 4. sz. 321–335.

Vardys–Sedaitis
1997 Vardys, V. Stanley–Sedaitis, Judith: *Lithuania: the Rebel Nation*. Boulder, 1997.

Varrak
2000 Varrak, Toomas: Estonia: Crisis and 'Pre-Emptive' Authoritarianism. In: *Conditions of Democracy in Europe, 1919–1939. Systematic Case Studies*. Eds.: Berg-Schlosser, Dirk–Mitchell, Jeremy. New York, 2000. 106–128.

Venclova
2009 Venclova, Tomas: *Vilnius – egy város Európában*. Bp., 2009.

Vitas
1984 Vitas, Robert A.: The Polish–Lithuanian Crisis of 1938. Events Surrounding the Ultimatum. In: *Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*, 30. (1984) 2. sz. 43–73.

Zake
2005 Zake, Ieva: Etatist Elements in Small Nation Nationalism: The Case of Latvian Nationalism. In: *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 32. (2005) 1–2. 77–92.

GÁBOR LAGZI

AUTHORITARIAN REGIMES IN THE BALTIC AREA DURING THE INTERWAR PERIOD

SIMILARITIES AND DIFFERENCES

The three Baltic States (Estonia, Latvia and Lithuania) gained independence in 1918, but shortly after in all these countries the democratic institutions were reversed and authoritarian regimes came to power. In Lithuania the coup d'état was a classical military putsch, while in Estonia and Latvia the takeover was supported by current governments in 1934.

The authoritarian regimes sought to eliminate the handicaps of parliamentary democracies, and offered an effective response to internal and external challenges (weak parties in fragmented parliaments and unstable governments, the consequences of the Great Depression, spreading fascist and Nazi ideology from Central Europe to the Baltic region). After the coups, the Baltic countries lost their democratic control, because the government and the country's absolute

leader (Anatanas Smetona in Lithuania, Kārlis Ulmanis in Latvia, Konstatnin Päts in Estonia) was not responsible personally before the legislature. It seems that the majority of the citizens of the Baltic States accepted (and to some extent supported) the new governments, not least because of the social and economic stability, as well the cultural development. The Baltic authoritarian systems were undoubtedly conservative and nationalist in their nature, which underlined the need for national solidarity, and criticised the previous democratic, but politically inefficient governments. However, the Molotov–Ribbentrop Pact signed in 1939 brought to an end the authoritarian regimes and the Baltic States' quest for independence. For long decades, totalitarian dictatorships were to dominate the political and social sphere of the Baltic area.

ARTUR PATEK

A mauritiusi zsidó száműzöttek (1940–1945)

Mauritius szigetét több ezer kilométer választja el Erec Israeltől (Izrael Földjétől), a történelem során azonban különös módon kapcsolatba került egymással ez a két ország. A II. világháború idején erre az egzotikus szigetre másfél ezer olyan európai zsidó menekültet száműztek, akiktől megtagadták a Palesztinában való letelepedés jogát.

1922-ben Nagy-Britannia kapta meg a Palesztina feletti népszövetségi mandátumot. Mivel a Közel-Kelet fontos stratégiai szerepet töltött be, a britek számára nagyon lényeges volt, hogy felügyeletet gyakorolhassanak a régió felett. A brit elképzeléseket az 1917-ben kiadott Balfour-nyilatkozat tartalmazta, amely ígéretet tett egy zsidó „nemzeti otthon" létrehozására Palesztinában. Nagy-Britannia eleinte támogatta a zsidók törekvéseit, később azonban abban a hitben, hogy meg tudja őrizni befolyását a világ ezen neuralgikus régiójában, az „olajmezőkön ülő" arabok pártjára állt. Ez az álláspont a II. világháború kitörése után sem változott. Az arabok megnyerése érdekében Nagy-Britannia 1939 májusában kiadta az úgynevezett *Fehér Könyvet*, amivel lényegében érvénytelenítette a Balfour-nyilatkozatot. A Fehér Könyv ugyanis egy közös, de arab többségű arab–zsidó állam megalapítását irányozta elő tíz éven belül Palesztinában. A bevándorló zsidók számát az elkövetkező öt évre pedig 75 ezer főben állapította meg, a további bevándorlást az arabok beleegyezésétől tette függővé.[1]

Brit dilemmák

A mindennapokban ez a zsidó bevándorlás korlátozását jelentette. Az 1930-as évektől kezdődően gyorsan nőtt azok száma, akik a jövőjüket Palesztinában képzelték el. A kivándorlási szándékot előbb a nagy gazdasági világválság, majd Adolf Hitler hatalomra jutása, a németországi zsidóság üldözése, valamint a Közép- és Kelet-Európában egyre felerősödő antiszemita hangulat fokozta. A legális bevándorlás korlátozása idején sokan illegális módon kívántak eljutni Palesztinába. A zsidók ezt

1 A palesztin mandátum történetére vonatkozó irodalom nagyon gazdag. Példaként olyan munkákat említhetünk, mint: Bethell, 1979; Bentwich–Bentwich, 1965; El-Eini, 2006; Hanna, 1942; Horowitz–Lissak, 1978; Hyamson, 1950; Joseph, 1948; Koestler, 1983; Marlowe, 1959; H. Mejcher, 1993; *Palestine*, 1947; Segev, 2000; Shepherd, 1999; Wasserstein, 1978.

„B típusú bevándorlásnak", azaz *„alija bet"*-nek vagy *„ha'apalá"* -nak hívták.[2] A britek viszont ellenezték az illegális bevándorlást, „jogtalan bevándorlásnak" tartották, mivel nem felelt meg az előírásoknak. A zsidók másképpen néztek erre, a ha'apalát „független" vagy „titkos" bevándorlásnak nevezték. *„Az, amit illegális bevándorlásnak neveztek – írta az alija bet egyik aktivistája –, a zsidók megmentésének és a rossz hírű Fehér Könyv által megszabott korlátok legyőzésének volt a módja."*[3] Izrael 1948-as megalapításáig az alija bet keretein belül 122 ezer személy jutott el Palesztinába.[4] A ha'apalát különböző körök szervezték, a legnagyobb befolyással – érthető módon – a cionista mozgalom rendelkezett. A Hagana kezdeményezésére 1938-ban egy illegális bevándorlással foglalkozó speciális szervezet jött létre (*Mossad le'Aliyah Bet*, szó szerint: B Bevándorlás Intézménye). A bevándorlás általában tengeri úton, hajókon történt.

Amikor 1940 októberében a román Tulcea kikötőből három hajó („Atlantic", „Milos" és „Pacific") közel 3600 zsidóval, németországi, ausztriai és a megszállt Lengyelország és Csehszlovákia területéről származó menekültekkel útnak indult, a brit megbízott kemény válaszlépést helyezett kilátásba. Londonnak hivatalos közleményekben többször magyarázkodnia kellett, hogy a nácik által elfoglalt Európából származó menekültek csoportjai érkezésekor Nagy-Britannia ki van téve „ellenséges országok ügynökei beszivárgásának".[5] A veszély ürügyként szolgált Londonnak az alija bettel szembeni következetes politika megkezdéséhez. A kivándorlás szervezéséről tudott, illetve hatalmas összegekért cserébe segítette is a bécsi székhelyű náci Zsidó Kivándorlási Központ *(Zentralstelle für jüdische Auswanderung)*. A szervezet 1938-ban alakult meg, feladata a Németországból és Ausztriából emigráló zsidók szervezett kivándorlással kapcsolatos ügyeinek teljes körű intézése volt. A Zentralstelle megalapítása Berlin zsidópolitikáját szolgálta, a Harmadik Birodalom igyekezett megszabadulni minden zsidó állampolgártól.[6]

A hajók utasait a britek Palesztinán kívüli területekre kívánták küldeni. A deportálás helyéül többek között Ciprust, Brit Hondurast (Belize) és a Karib-tengeri Trinidadot vették számba. Végül a Madagaszkártól keletre fekvő brit gyarmat, Mauritius mellett döntöttek.[7] London remélte, hogy ez a drasztikus döntés megfékezi az

2 „Alija bet": B típusú, azaz illegális bevándorlás. „Alija": a héber „felmenetel" kifejezésből származik, bevándorlást, a zsidó bevándorlást jelenti Palesztinába, majd 1948 után Izraelbe. „Ha'apala": a héber „tartós felmenetel" kifejezésből származik, az alija bet szinonimája. Az erre a témára vonatkozó munkák közül a következőket érdemes kiemelni: Avriel, 1975; Habas, 1963; Hadari, 1991; Horev, 2004; Kimche–Kimche, 1954; Liebreich, 2005; Naor, 1987; Ofer, 1990; Patek, 2012; Shapira, 1990; Zertal, 1998; Cohen, 1987.

3 Mardor, 1964. 53.

4 Naor, 1987. 104–105.

5 TNA FO 371/29160/W 188. 48–50. Use made by the Enemy of Illegal Immigration. 1941. jún. 1.; *PD C Official Report*. Vol. 371. London, 1941. Col. 2001–2002. 1941. máj. 29.

6 Bővebben ld.: Anderl–Rupnow, 2004; Ball-Kaduri, 1975.

7 Yahil, 1974. 270. Doc. 9: Cypher Telegram from Governor Mauritius. 1940. okt. 17.; Cohen, 1987. 76–78. Colonial Office to the High Commissioner of Palestine, 9 November 1940, on accommodations for intercepted illegal immigrants on the Island of Mauritius.

illegális bevándorlást, és újabb menekültek már nem fogják megkockáztatni, hogy a trópusokon fekvő távoli szigetre szállítsák őket.[8]

Mi vezette Nagy-Britanniát? *„Az illegális bevándorlók elhelyezése Palesztinában lévő börtönökben semmilyen megoldást nem jelent. Céljukat ugyanis elérték ezzel, eljutottak Palesztinába. Tudják, hogy a végtelenségig nem maradhatnak börtönben, míg maga az internálás minden bizonnyal nem lesz rosszabb az eddigi életfeltételeiknél."*[9] A zsidó bevándorlás fokozódása egyre nagyobb elégedetlenséget váltott ki az arab népesség körében (az arabok számára lényegtelen volt, hogy legális vagy illegális bevándorlásról van szó). A háború alatt viszont a britek a legkevésbé sem akartak az arabokkal újabb konfliktusba keveredni. Tudták, hogy a szomszédos arab államok is figyelemmel kísérik az események alakulását a mandátum területén. Úgy gondolták, és volt is benne igazság, hogy a tengely országai, amelyek éppen megkezdték az észak-afrikai hadjáratot, kihasználnák a brit pozíciók megingását. Ernest Bevin, a háború idején Winston Churchill munkaügyi minisztere (későbbi külügyminiszter) őszintén bevallotta Chaim Weizmann-nal folytatott beszélgetése során, hogy a zsidók és politikai programjuk iránti teljes szimpátiája ellenére *„egyetlen olyan lépést sem kockáztathatnak meg, ami bonyolítaná az arab országokkal ápolt kapcsolataikat"*.[10] A gyakorlatban ez az álláspont bezárta a képzeletbeli ajtót a zsidó menekültek előtt.

A deportálás – mint prevenciós eszköz – időlegesen megoldással szolgálhatott. A gondot viszont az okozta, hogy csak időlegesen. Ellene szóltak az emberiességi szempontok. A menekültek visszafordítása Európába, ahol tartott a háború, egyet jelenthetett a halálra ítélésükkel. A deportálás azonban elégedetlenséget ébresztett a palesztinai zsidó lakosság körében. A britek egy klasszikus zsákutcában találták magukat.

1940 novemberében Haifában kikötött a „Milos", a „Pacific" és az „Atlantic", a menekülteket viszont valóban internálták. Mauritiusra Franciaország 1940. júniusi kapitulációja után a brit tengerészet által elfoglalt francia hajóegység, a „Patria" nevű hajó szállította el őket.[11] A „Patria" fedélzetére elsőként a már korábban kikötött „Milos" és „Pacific" hajók utasai kerültek fel (összesen 1771 fő), majd miután a harmadik hajó is megérkezett, arról is átvezették az embereket a francia hajóegység fedélzetére.[12]

---

8 *FRUS*, 1940. 848. The Chargé in the United Kingdom (Johnson) to the Secretary of State. London, 1940. nov. 19.

9 Idézet: Yahil, 1974. 257–258. Doc. 1. Jewish Illegal Immigration into Palestine (Memorandum prepared jointly by the Foreign Office and Colonial Office. December 1939–January 1940). 1940. jan. 17. TNA FO 371/25238.

10 CZA Z4/31145. 1–3. Report of interview with the Right Hon. Ernest Bevin, P.C., M.P., at lunch at The Dorchester Hotel, January 23th, 1941, at 1.30 p. m. London, 1941. jan. 30.

11 Ludmila Epstein szerint a *Patria* egy britek által elfoglalt „német hajó" volt. Epstein, 1990. 92. Ronald Sandersnél viszont azt olvashatjuk, hogy a hajó egy brit egység volt. Sanders, 1989. 494. A *Patria* valójában egy francia utasszállító hajó volt, amely 1940-ben, Franciaország kapitulációja után Haifában kötött ki, ahol a személyzet menedéket kért. Ez a nagy, 11 885 tonna vízkiszorítású hajóegység ettől kezdve a British India Companyt szolgálta. TNA CO 733/446/4. 1. Patria Commission of Enquiry. Report. Haifa, 1941. jan. 31.

12 Az utasok számára: Ofer, 1990. 326.; Naor, 1987. 111.

Mindkét fél – a megbízott és a zsidók – megértette, hogy a „Patria" útnak indulása kulcsfontosságú lehet az alija bet és Palesztina jövője szempontjából. Egyikük sem akart engedni. A Hagana harcosai amellett döntöttek, hogy lehetetlenné teszik a hajó elindulását, meg akarták rongálni a hajótestet, hogy ilyen módon kényszerítsék a megbízottat az utasok partra engedésére. A robbantás azonban túlságosan hatalmasra sikeredett. A robbanás szétszaggatta a hajóoldal egy részét, és a hajó gyorsan süllyedni kezdett (1940. november 25.).[13] A robbanás pillanatában a „Patria" fedélzetén a hivatalos brit jegyzőkönyv szerint 1904 zsidó menekült tartózkodott.[14] A történészek szerint mintegy 250 személy veszett oda, ebből körülbelül 200 bevándorló, a többiek a hajó személyzetéhez tartoztak, illetve brit katonák voltak.[15]

A túlélőknek a brit hatóságok – tekintettel a tragikus történtekre – engedélyezték a letelepedést Palesztinában. A britek döntésüket „kivételes kegyelmi cselekedetnek" nevezték.[16] A megoldás támogatója volt többek között Winston Churchill miniszterelnök, ellenzője Sir Thomas Ingram Lloyd a Colonial Office-ból és Archibald Wavell tábornok. A brit hadsereg közel-keleti főparancsnoka szerint az illegális bevándorlókkal szembeni enyhébb eljárás fokozza az arabok elégedetlenségét, ami potenciális veszélyt hordozhat magában az olasz támadás idején (1940 szeptemberében az olaszok Líbia irányából megtámadták Egyiptomot).[17]

Ez a nézet szerepet játszott abban, hogy a „kegyelem" nem vonatkozott az „Atlantic" azon utasaira, akiket a robbanás pillanatáig még nem sikerült átjuttatni a „Patriára". Őket, körülbelül 1600 személyről lehet szó, véglegesen Mauritiusra küldték.[18] London álláspontja megmerevedett. Újabb szigorításként úgy határoztak, hogy ez az intézkedés (deportálás) továbbra is érvényben marad, sőt a száműzöttek a háború végeztével sem számíthatnak arra, hogy engedélyezik számukra a legális letelepedést Palesztinában.[19]

Az indulásig a menekülteket átmenetileg a Haifa melletti atliti menekülttáborban helyezték el.[20] A menekültek két hetet töltöttek itt. A deportálásra 1940. december 9-én került sor, és ahogy a palesztin rendőrség főnöke is bevallotta,

13 Bővebben ld.: Steiner, 1982; Feld, Chazan, 2003. 61–95; Mardor, 1964. 56–76.; Patek, 2012. 118–121.

14 TNA CO 733/446/4. 1. Patria Commission of Enquiry. Report. Haifa, 1941. jan. 31.

15 156 holttestre találtak rá, míg 112 menekültet eltűntnek nyilvánítottak. A katasztrófa méreteire az a tény is utal, hogy még egy hónappal a hajó elsüllyedése után is találtak holttesteket. Uo. 3.; *Patria Roll*, 1940. 3.

16 *FRUS, 1940*. 854. The Consul General at Jerusalem (Wadsworth) to the Secretary of State. Jeruzsálem, 1940. okt. 12.; *PD C*. Vol. 367. Col. 520. 1940. dec. 4. Cabinet discussion, 27 November 1940, on the „Patria" tragedy and the decision to allow survivors to remain in Palestine as an exceptional act of mercy. Cohen, 1987. 95–96.; *Survivors*, 1940. 1.

17 Churchill és Wavell levelezése: General Archibald Wavell, commander in chief, Middle East, to the War Office, 30 November 1940, objecting to the Cabinet decision to allow survivors of the „Patria" to remain in Palestine. Cohen, 1987. 106.; Winston Churchill to General Wavell, 1 December 1940, chiding the general for suggesting that Arabs will rebel if „Patria" survivors are allowed to stay in Palestine. Uo. 107–108.

18 TNA CO 733/466/15. 2–65. Transport Arrangements. Treatment of „Atlantic" Passengers; TNA CO 733/466/16. 2–37. Treatment of „Atlantic" Passengers; *PD C* Vol. 368. Col. 207. 1941. jan. 22.

19 TNA CO 733/431/1 2. Draft. Secretary of State. 1940. dec. 6.

20 Az internált illegális bevándorlók számára kialakított atliti tábort 1939-ben hozták létre és 1948-ig működött.

ez „sajnálatos cselekedet" volt.[21] A menekültek passzív ellenállást tanúsítottak. Megtagadták a csomagok bepakolását, a felöltözködést, majd az épületek elhagyását. A rendőrök kénytelenek voltak botot használni, a félmeztelen embereket kezüknél és lábuknál fogva vitték ki. Mindenkit teherautóra helyeztek, és elvitték őket a haifai kikötőbe.[22] A deportálás előkészítését a palesztinai zsidó közösség tüntetései kísérték. Haifában tiltakozó sztrájkra került sor, ami másnap, december 10-én az egész országra kiterjedt. A brit eljárást elítélte a Vaad Leumi, a palesztin zsidók Nemzeti Tanácsa,[23] a Zsidó Ügynökség és a Histadrut szakszervezet.[24]

Élet a mauritiusi táborban

Mauritiusra[25] a menekültek két holland gőzös, a „Nieuw Zeeland" és a „Johan de Witt" fedélzetén érkeztek meg. A hajókra egy több hadihajóból álló brit kíséret vigyázott. Negyvenegy bevándorló halt meg útközben, közülük huszonkettő a hastífuszjárvány áldozata volt. A Szuezi-csatornán és a Vörös-tengeren keresztül vezető hajóút 17 napig, 1940. december 26-ig tartott.[26]

Mauritius európai szemmel nézve egzotikus országnak számított, a trópusokon, Afrika és Ázsia között, az Indiai-óceánon fekszik. Itt jobb életkörülmények voltak, mint a világ ezen részének más országaiban. A viszonylag jobb életet a cukortermelés teremtette meg. A sziget fő gazdagságát a cukornád jelentette, Mauritius számottevő cukortermelő és -exportőr volt. Az éghajlat, a trópusokhoz képest, nem volt annyira gyilkos, de a levegő magas páratartalmát nehéz volt kibírni, főleg az európai lakosoknak.

A menekülteket a Beau Bassin elővárosában lévő „HM Central Prison" nevű táborba internálták, ötmérföldnyire Port Louistól, a gyarmat fővárosától. A tábor 12 angol hold[27] területen feküdt, és közel öt méter magas kőfal vette körül. A férfiakat két háromemeletes épületben helyezték el, mindkét épület 400 fő befogadására volt alkalmas. A nők a tábor egy külön részébe, körülbelül 30 kisebb épületbe kerültek. A tábor területén volt kórház, valamint műhelyek, és néhány holdon kertek és gyümölcsösök.[28]

21 Wasserstein, 1979. 75. Menachem Begin szerint a rendőrség brutális fellépésének az volt a célja, hogy megleckéztesse a zsidókat. Begin, 1977. 35.

22 CZA Z4/31103. Evidence of an Eye-Witness. Translation from the Hebrew. 1940. dec. 14.; Wasserstein, 1975. 75.

23 *FRUS, 1940.* 855. The Consul General at Jerusalem (Wadsworth) to the Secretary of State. Jeruzsálem, 1940. dec. 10.

24 CZA Z4/31104. A Zsidó Ügynökség és a Histadrut tiltakozásainak a másolatai, mindkettő 1940. dec. 11-re tehető. CZA A 406/55. Statement on behalf of the Emergency Committee for Zionist Affairs. Dátum nélkül.

25 Mauritius 1865 km² területű sziget, az 1944. évi népszámlálás szerint 419,2 ezer lakos lakta. Steinberg, 1947. 310.

26 Sander-Steckl, 2002. 115–136.

27 Angol hold (acre): az angolszász országokban használatos mértékegység.1 acre = 4046,86 m².

28 A mauritiusi odisszeáról: Pitot, 1998; Friedmann, 1998; Lenk, 1993; Zwergbaum, 1960 (Lenk és Zwergbaum a deportált közösség tagjai voltak); Patek, 2008. Érdemes betekinteni a tábor helyzetét bemutató

A szigetre 1580 személyt internáltak, 849 férfit, 635 nőt és 96 gyereket.[29] Különböző országok állampolgárai kerültek ide, többek között Ausztriából (640 fő), Csehszlovákiából (294), Lengyelországból (172), Gdańsk Szabad Városból (151), Németországból (84), valamint 192 hontalan polgár. A táborba továbbá Romániából, a Szovjetunióból, Magyarországról, Lettországból és Törökországból is érkezett zsidó menekült (1. táblázat).[30] Különböző szakmával és képzettséggel rendelkeztek, voltak közöttük ortodoxok és világiak, cionisták és más politikai nézeteket hirdető emberek.

1. táblázat. A mauritiusi Beau Bassinba internáltak száma 1940–1945 között			
	1940. december	1943. szeptember	1944. szeptember
Összesen	1580	1422	1371
Nemek szerint			
Férfiak	849	729	659
Nők	635	611	603
Gyerekek	96	82	109
Országok szerint			
Ausztria	640	604	571
Csehszlovákia	294	214	208
Lengyelország	172	155	154
Gdańsk Szabad Város	151	144	140
Németország	84	80	77
Szovjetunió	21	17	összesen 39
Románia	15	15	
Magyarország	6	5	
Törökország	3	2	
Lettország	2	2	
Hontalanok	192	184	182

éves brit jegyzőkönyvekbe is: Colony of Mauritius. Interim Report on the Detainment Camp. Port Louis, Mauritius. Az 1941. okt. 1.–1942. szept. 30. közötti időszakot bemutató jegyzőkönyv a TNA gyűjteményeiben. TNA CO 733/446/9.; Az 1942. okt. 1.–1943. szept. 30. közötti időszakot bemutató jegyzőkönyv a TNA gyűjteményeiben. T 220/195. Az archív megemlékezések közül érdemes megemlíteni: YVA O2/633. Die Alijah von Bratislava nach Mauritius. Ein Tagebuch von Dr. A. Zwergbaum 1–78.; YVA. O2/636. Meine Auswanderung in die Zwangs-internierung von Mauritius. Erlebnisse des Herrn Hans Klein waehrend der Herrschaft der Nationalsozialisten. 1–9.; TNA CO 733/466/20. The Case of the Mauritius deportees (A Report prepared on the basis of evidence from an ex-detainee). London, December 1944. 1–9. Ugyanez a jegyzőkönyv a CZA gyűjteményeiben is: CZA Z4/30286. 1–8.

29 A *PD C* Vol. 368. Col. 207. 1941. jan. 22. 1634 holland hajókra felkerült emberről ír. Más számot (1645 fő) említ a [Clandestine Immigration and Naval Museum] *Ha'apala – clandestine immigration 1934–1948* című, h. n. [Haifa] prospektus. A szerző gyűjteményeiben.

30 Pitot, 1998. 232.; Friedmann, 1998. 101–103.; Zwergbaum, 1960. 208–209.; TNA T 220/195. Colony of Mauritius. Interim Report on the Detainment Camp for the period 1st Oct. 1942 to 30th Sept. 1943. Port Louis, 1943. 9.

1945-ig a brit hatóságok körülbelül 200 főt engedtek szabadon. A szabadon engedtek többsége önkéntesnek jelentkezett a brit (81 fő), a csehszlovák (111 fő) és a lengyel (8 fő) hadseregbe. Az önkéntesek rokonainak azonban a szigeten kellett maradniuk. Több tíz önkéntes jelentkezését egészségügyi okokra hivatkozva visszautasították. A katonai szolgálat vállalásának különböző okai voltak: a patriotizmus, a haza iránti hűség, valamint a tábor elhagyásának a lehetősége.[31] 1944 őszén újabb lehetőség adódott: többen jelentkeztek az újonnan megalapított, a brit haderő keretein belül szolgáló egységbe, a Zsidó Brigádba (*Jewish Brigade Group*). A 78 jelentkező közül a britek 56, 18–35 év közötti férfit vettek be.[32] A briteket nagy óvatosság jellemezte. Kételkedtek abban, hogy a jövőbeni katonák képesek lesznek elfelejteni az átélt megaláztatásokat és hűségesen szolgálják majd a British Armyt, azt a hadsereget, amelyik Mauritiusra deportálta őket.

A tábor épületei korábban börtönként szolgáltak. A tábor személyzete viszonylag népes volt, eleinte körülbelül 90 főből állt. A tisztviselők britek voltak, a fegyőröket a helyi színes lakosok közül toborozták. Civilek is dolgoztak itt, könyvelők, raktárosok, gondnokok, főleg a sziget lakói. Kimondottan szigorúan őrizték a tábort, és a tábor felszámolásáig egyetlenegy szökési kísérletet sem jegyeztek fel. Végül is honnan és hová lehetett volna elmenekülni erről a távoli szigetről?

Érdekes, hogy ezeket az embereket hivatalosan nem „internáltaknak" („internees"), hanem „letartóztatottaknak" („detainees") nevezték. A táborlakók engedély nélkül nem hagyhatták el a tábort.[33] Jogi szempontból mindenki egyforma bánásmódban részesült, annak ellenére, hogy a menekültek egy része a szövetséges Lengyelországból és Csehszlovákiából, mások pedig a Németország oldalán hadiállapotban álló országokból származtak.[34] Talán ezért sem rögzítették egyértelműen a deportáltak státuszát.

A britek kiemelték, hogy a fogvatartottaknak nem tiltották meg a közösségi szerveződést, a kulturális és szellemi tevékenységet.[35] Másrészről viszont cenzúrázták a levelezésüket, és nem egyeztek bele, hogy külföldi rokonaik meglátogassák őket. Ezeket és a többi szigorú rendszabályt a háborúval és az ezzel járó biztonsági követelményekkel magyarázták. (A rendelkezések kisebb vagy nagyobb mértékben Mauritius lakóit is érintették.) Az internáltak szemszögéből nézve természetesen mindez másképpen nézett ki. A menekültek számára a „HM Central Prison" egy igazi börtönnek tűnt. A menekültek és a helyi lakosok közötti

31 YVA O2/633. Die Alijah von Bratislava nach Mauritius. Ein Tagebuch von Dr. A. Zwergbaum. Part III. 7–8.; part IV. 3–4.; CZA Z4/30286. Airgraph from South African Zionist Federation. Johannesburg, 1944. máj. 16.

32 Zwergbaum, 1960. 238–239. Zwergbaum a Zsidó Ügynökségnek 1945. március 15-én írt levelében 53 önkéntesről számol be, akiket bevettek a Zsidó Brigádba. CZA Z4/30286.

33 TNA CO 733/466/20. The Case of the Mauritius deportees (A Report prepared on the basis of evidence from an ex-detainee). London, 1944. dec. 2.; CZA Z4/31104. sz. cím nélküli dokumentum. A letartóztatott menekültek státuszára vonatkozó brit irányelvek. 1940. dec. 10.

34 Uo.

35 CZA Z4/30286. A. Zwergbaum levele a londoni Zionist Review-nak, 1943. jún. 5. TNA CO 733/466/20. The Case of the Mauritius deportees. 3.

kapcsolat elfogadható volt, és az internált zsidók kellemes emlékeket őriztek meg a helyiekről.[36]

A táborba számos család is érkezett, számukra a családtagok, a nők és a férfiak szétválasztása nehezen volt elviselhető. A házastársak különválasztása nagy elégedetlenséget keltett. A családtagok csak engedéllyel, hetente három-négy alkalommal találkozhattak csak egymással néhány óráig. Idővel javult a helyzet, és engedélyezték a házastársaknak a hosszabb, mindennapos kapcsolattartást.[37]

Az éghajlati körülmények kedveztek a malária terjedésének. 1943 nyarán az internáltak 40 százaléka szenvedett ebben a betegségben. A magas hőmérséklet és a levegő magas páratartalma legyengítette az emberi szervezetet, különösen az idősebbekét. Számos embernél vitaminhiányt és vérhast jegyeztek fel. A gyerekek között is magas volt a megbetegedési arány.[38] A táboron hastífuszjárvány söpört végig, a deportálást követő első négy hét alatt negyvenen haltak meg benne. A betegség az „Atlantica" fedélzetén jelent meg, majd az atliti menekülttáborban is előfordult,[39] végül Mauritiuson ért tetőpontra. Terjedéséhez hozzájárultak a rovarok, valamint a mellékhelyiségek eleinte tűrhetetlen állapota (nyitott latrina).[40] Az érzékenyebb személyek pszichés problémákkal is küzdöttek. Egyesek a magánélet hiánya miatt szenvedtek, mások a tétlenség és a börtönlégkör miatt lettek depresszziósak.[41] Az orvosi ellátást a tábor melletti, elfogadható színvonalú kórház biztosította. A menekülteket helyi szakorvosok, illetve a táborban élő, internált orvosok kezelték.[42] Amikor a helyzet megkívánta, az orvosi ellátásra táboron kívüli intézményekben került sor. Külföldi zsidó szervezetek és rokonok igyekeztek támogatni az internáltakat. A segítség különböző formákban mutatkozott meg, például pénzutalásokban, gyógyszer- és ruhacsomagokban stb. Jelentős értékű támogatást nyújtott a dél-afrikai diaszpóra szervezete.[43]

Több menekült is munkát vállalt. A munka nemcsak azért volt fontos, mert konkrét keresettel járt, de valamennyire segített megfeledkezni az utóbbi idők szenvedéseiről. A tábor melletti műhelyekben ácsok, gépészek, cipészek és szabók találtak munkát. Egyesek a táboron kívül dolgoztak vagy magáncégeknek, vagy a helyi elit házaiban házitanítóként.[44]

36 Amikor 1960-ban Mauritiuson két ciklon pusztított, az egykori deportáltak pénzgyűjtést szerveztek Izraelben a természeti katasztrófa károsultjai számára. Pitot, 1998. 232.

37 TNA CO 733/466/15. Enoch, E.–Hirsch, R.–Kovac, E.: *History of the „Atlantic"*. 8. (*Family Life* c. része).

38 Harry Sacher szerint, aki Chaim Weizmann bizalmas munkatársa volt, a malária az internáltak 60 százalékát, a vérhas 40-50 százalékát, a vitaminhiány 90 százalékát érintette. CZA A289/75. Sacher, H: *The Mauritius detainees*. 1945. febr. 2. 2.

39 *Refugee*, 1940. 1.

40 TNA CO 733/466/15. Enoch, E.–Hirsch, R.–Kovac, E.: *History of the „Atlantic"*. 4. (*The Typhoid Fever Epidemie* c. része); Lenk, 1993. 81.

41 TNA CO 733/466/20. The case of the Mauritius deportees. 5.

42 TNA CO 733/446/9. Colony of Mauritius. Interim Report on the Detainment Camp for the period 1st Oct., 1941, to 30th Sept., 1942. 6.

43 YVA O2/633. Die Alijah von Bratislava nach Mauritius. Part II. 12–13.; Part V. 10.; Zwergbaum, 1960. 252.

44 Az egyik internált zsidó házitanító tanítványa volt Geneviève Pitot, a *The Mauritian Shekel* szerzője.

A menekültek közösségi és kulturális életet folytathattak.[45] Az internáltak között találtunk tanárokat, rabbikat, felsőfokú végzettséggel rendelkezőket, a kulturális tevékenység elsősorban rájuk volt jellemző. Ezeket a programokat a tábori hatóságok is támogatták, abból az egyébként igaz feltételezésből kiindulva, hogy a tétlenség rosszul hat a közösség lelki állapotára. A deportáltak többsége német nyelvi környezetből származott, ezért a táborban a német nyelv dominált. 1941 januárjától 1942 májusáig jelent meg a *„Camp News. Lager Zeitung"* tábori újság.[46] Héber nyelvleckéket adtak, koncerteket és amatőr előadásokat tartottak. Saját erőből iskolai foglalkozásokat szerveztek. Az iskola különleges szerepet töltött be, mivel a feladata nemcsak az oktatás volt, hanem neveléssel, tanulással igyekeztek megóvni a fiatal nemzedéket a tábori élet demoralizáló hatásától. Többek között hittant, zsidó történelmet és héber nyelvet oktattak. A vallási igényeket két zsinagóga szolgálta.[47]

A menekültek önkormányzatot hoztak létre *(„Detainment Area Committee"),*[48] ami valójában csak jelképes jelentőségű volt. Az internáltak többször megfogalmazták igényeiket is. 1943 októberében a londoni Colonial Office-nak intézett memorandumban az internáltak szabadon engedésüket és Palesztinába való hazatérésüket követelték, azzal érvelve, hogy azon menekültek további fogva tartása, akik *„fiai, testvérei és férjei a brit és szövetséges seregekben szolgálnak"*, igazságtalan.[49] A következő határozatot a deportálás harmadik évfordulóján fogadták el.[50] A Zsidó Ügynökség és más zsidó intézmények segítségével próbálták

45 TNA T 220/195. Colony of Mauritius. Interim Report on the Detainment Camp for the period 1st Oct., 1942, to 30th Sept. 1943. 3–4.; TNA CO 733/466/15. Enoch, E.–Hirsch, R.–Kovac, E.: *History of the „Atlantic"*. 4–6. (*Culture* és *School education* című részei).

46 Az egyik szám másolata (1941. jún. 27-ről) a YVA gyűjteményeiben. YVA O2/634. 7–11. Az eredeti a londoni The Wiener Libraryben: P. III. h (Mauritius). No 778.

47 TNA T 220/195. Colony of Mauritius. Interim Report on the Detainment Camp for the period 1st Oct., 1942, to 30th Sept. 1943. 6.

48 TNA CO 733/466/15. Enoch, E.–Hirsch, R.–Kovac, E.: *History of the „Atlantic"*. 4–5. (*Self-Government* c. rész); CZA Z4/30286. Mauritius Detainees' Executive Committee. 1944. ápr. 19.

49 Szöveg: YVA O2/635. 3–10. Memorial submitted by the representatives of the Detainment Camp Beau Bassin to the Secretary of State for Colonies in London. 1943. okt. 15.

50 Szöveget ld.: CZA Z4/30286. Zionist Association Mauritius to the Zionist Federation of Great Britain. 1943. 12. 9. „On the 8th of kislew 5704 (December 5th 1943), the eve of the third anniversary of the deportation, a meeting held by the members of the Detainment Camp Mauritius has taken unanimously the following resolution:
To-day, on the third anniversary of our expulsion and deportation, we protest again against the wrong which had been done by our banishment from the National Home of the Jewish people, guaranteed by the Law of Nations.
We protest that after a detainment and imprisonment of three years nothing has been done to redress this wrong and that we do not know at all when we shall be free again.
We protest also against the fact that the general conditions of our detainment have considerably deteriorated in the third year of our detainment, particularly, that we have been deprived of the modest liberties which we had enjoyed before, quite contrary to our expectations and without any guilt of ours.
Therefore, we appeal urgently to H.M. Government to put an end to this intolerable and useless state and to order our release and return to Palestine."
Melléklet Aaron Zwergbaum, a Zionist Association Mauritius titkárának a londoni Zionist Federation of Great Britain Egyesületnek címzett leveléhez, kelt: 1943. szept. 9. CZA Z4/30286.

felkelteni a nemzetközi közvélemény figyelmét. Az ügynökség 1942-ben hivatalos úton a brit hatóságokhoz fordult, hogy a meglévő bevándorlási kvóták keretein belül tegyék lehetővé a deportáltaknak a hazatérést Palesztinába. Az alsóházban elhangzott interpellációk is támogatták a kérést.[51]

A tábor felnőtt lakosainak körülbelül 70–75 százaléka azonosult a cionista mozgalom eszméivel.[52] 1941 májusában megalapították a *The Zionist Association in Mauritius* (ZAM) nevű egyesületet, amelynek titkára az 1913-ban Brnóban született, Morvaországból származó dr. Aaron Zwergbaum, a tábor sorsát dokumentáló munkák későbbi szerzője lett.[53] Az egyesület az internált zsidók nemhivatalos szószólójává vált. A ZAM levelezett, kapcsolatban állt különböző országok zsidó szervezeteivel, többek között a Zsidó Ügynökséggel, a Zsidó Világkongresszussal (World Jewish Congress), vagy a Zionist Federation of Great Britain and Ireland nevű szervezettel. A legszorosabb kapcsolatot a dél-afrikai diaszpórával ápolták. A Fokvárosban kiadott *„The South African Jewish Chronicle"* oldalain rendszeresen jelentek meg hírek és beszámolók a tábor lakóiról.[54] Az egyesület a közösségi élet szervezésében is szerepet vállalt. Érdemes említést tenni a Zsidó Nemzeti Alapnak (Keren Kayemet le'Israel) gyűjtött pénzről. A pénzgyűjtés során a Zionist World Organization szervezet által aláírt *„Mauritius Substitute Shekel"*-nek elnevezett téglajegyeket osztottak szét az adományozók között.[55]

Az internálás alatt körülbelül 60 gyermek született, szinte mindegyik 1943–1945-ben, amikor a szétválasztott házastársaknak engedélyezték a mindennapi találkozást. 126-an haltak meg (más adatok szerint 124 fő),[56] 54-en közülük az internálás első tíz hónapjában hunytak el.[57] Mindenkit a helyi Szent Márton temetőben temettek el, ahol egy külön zsidó részleget alakítottak ki. Miután a deportáltak visszatértek Palesztinába, kérésükre Mauritius anglikán püspöke ápolta a sírokat, majd 1946-ban a dél-afrikai zsidó szervezet (South African Jewish Board of Deputies) feladata lett a temető gondozása. A temetőt többször felújították, többek között az 1960-ban a szigeten végigsöprő ciklon pusztítása után. 2001 májusában a dél-afrikai diaszpóra (South African Jewish Congress) pénzéből 66 restaurált síremléket avattak fel. Az ünnepi szertartást egykori menekültek részvételével tartották meg.[58]

51 Példaként: *PD C* Vol. 377. Col. 370. 1942. jan. 21.; uo. Vol. 400. Col. 1975–1976. 1944. jún. 14.

52 Zwergbaum, 1960. 248–253.; CZA Z4/31103. Jewish Internees on Mauritius. Facts communicated by Mr. Sternheim, a Palestinian, who called at the Jewish Agency Office on 21.10.1941. 2. Sternheim egy fiatal palesztinai zsidó, ács volt a brit hajón. A tábort 1941 júniusában látta, amikor hajója Haifából Angliába tartva rövid időre kikötött Mauritius szigetén.

53 YVA O1/213. Protokoll über eine Besprechung mit Dr. Aaron Zwergbaum, Jerusalem, zum Thema „Mauritius" aufgezeichnet von Dr. Ball-Kaduri. Tel Aviv, 1958. febr. 27.

54 Az írások szerzője dr. Zwergbaum volt. Például 1941. ápr. 10. és nov. 21., 1942. szept. 26., 1944. nov. 17. YVA O1/213.

55 Másolat a YVA gyűjteményeiben. YVA O2/634. 6.

56 Elhunytak listája: Friedmann, 1998. 9–12. 124 elhunytról ír. Zwergbaum, 1960. 229. 128 elhunytról. Sloame, é. n. 126 elhunytról. Aschner, E.: *Mauritius Refugees Return.* YVA O2/634. 2.

57 *PD C* Vol. 377. Col. 370. 1942. jan. 21.

58 A temető zsidó részében 127 síremléket találunk, 1989-ben a helyi diaszpórából is eltemettek itt embert. Pitot, 1998. 232.; Pickett, 1995.

A tábor a háború végéig működött. Az internáltak 1945 februárjában értesültek a palesztinai bevándorlás lehetőségéről.[59] A költözéshez a bevándorlási kvóták egy részét akarták felhasználni, de a harcok miatt még várniuk kellett az indulásra. Megfelelő hajót kellett szerezniük és meg kellett szervezni közel ezer ember biztonságos utazását. Eközben Mauritiust elérte a poliojárvány (gyermekbénulás, Heine–Medin-kór). A tábor és a sziget lakói között korlátozták az érintkezést. A megelőző intézkedések ellenére több internált is megbetegedett, így el kellett napolni a kiutazást. Az indulás végső dátumát 1945. augusztus 12-re tűzték ki. Úgy tervezték, hogy a hadügyminisztérium tulajdonában lévő brit luxushajón, a „Franconia" fedélzetén utaznak Palesztinába. Ez ugyanaz a hajó volt, amelyik néhány hónappal korábban, a jaltai konferencia ideje alatt lehorgonyozva állt a szevasztopoli kikötőben, és a brit delegáció főhadiszállásaként szolgált.[60]

1945 augusztusában valamivel több mint 1300 zsidó tartózkodott a táborban. Amikor megkérdezték őket, hogy hol szeretnének letelepedni, 81 százalékuk Erec Israelt jelölte meg (a többiek közül negyvenen Ausztriát, húszan pedig Csehszlovákiát választották).[61] A hajóút a „Franconia" fedélzetén 14 napig tartott. Haifában augusztus 26-án kötött ki a hajó. Két nappal korábban, Szuezben csatlakoztak a Zsidó Ügynökség bevándorlási hivatalának munkatársai, hogy még a fedélzeten elintézzék a szükséges formalitásokat. Az érkezőknek Nahariyában, Holonban és Haifában készítettek elő szálláshelyeket. Azokat az utasokat, akik a megérkezést követően gyógykezelést igényeltek, az ügynökség szanatóriumban szállásolta el. Másokat rokonok vettek oltalmukba, azokkal az utasokkal, akik a jövőjüket nem Palesztinában képzelték el és az Európában élő családjaikhoz akartak csatlakozni, az Egyesült Nemzetek Segélyző Szervezete (UNRRA, United Nations Relief and Rehabilitation Administration) foglalkozott.[62] Az események végül úgy alakultak, hogy a háború után ez volt az első nagyszámú, Palesztinába bevándorló zsidó csoport.

A Mauritiusra deportált menekültek odisszeája kivételesen hosszúra sikeredett. Az Erec Israelbe vezető út közel öt évig tartott és drámai események kísérték. A letelepedést Palesztinában morális győzelmüknek tekintették, magukat pedig a még nem létező állam hazafiainak.

59 *PD C* Vol. 408. Col. 802–803. 1945. febr. 21.
60 Zwergbaum, 1960.
61 Pitot, 1998. 228.
62 *Saga of Suffering*, 1945. 3.; *Happy End,* 1945.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

CZA = Central Zionist Archives (ירושלים/Jeruzsálem)

TNA = The National Archives (London)
FO = Foreign Office Records
CO = Colonial Office Records
T = Treasury Records

YVA = Yad Vashem Archives (ירושלים/Jeruzsálem)

2. Kiadott források

Begin
1977 Begin, Menachem: *The Revolt*. Jerusalem–Tel Aviv–Haifa, 1977.

Bentwich–Bentwich
1965 Bentwich, Norman–Bentwich, Helen: *Mandate Memories 1918–1948*. New York, 1965.

Cohen
1987 *The Holocaust and Illegal Immigration, 1939–1947*. Ed.: Cohen, Michael J. New York, 1987.

Feld
Feld, Eva: The Story of the S/S Patria. In: *The Jewish Magazine*, 46. http://www.jewishmag.com/46mag/patria/patria.htm. (A hozzáférés ideje: 2013 januárja.)

FRUS, 1940
Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1940. Vol. III. *The British Commonwealth, The Soviet Union, The Near East and Africa*. Washington, 1958.

Happy End
1945 Happy End Of A Sad Odyssey. Saga of Mauritius Refugees. In: *The Palestine Post*, 1945. aug. 27.

Horev
2004 Horev, Shai: *Sefinot be-terem shahar. Sipuran shel sefinot ha-ma'apilim mi „Vilus" ad „Kerav Emek Ayalon". Leksikon ha-ha'apalah 1934–1948/Dawning Ships. The Story of the Clandestine Immigration Ships From „Vilus" to „Ayalon Valley Battle". Dictionary of the Clandestine Immigration 1934–1948*. Hefa, 2004.

Lenk
1993 Lenk, Karl: *The Mauritius Affair. The Boat People of 1940/1941*. Ed.: Lenk, R. S. Brighton, 1993.

Patria Roll
1940 Patria Roll Growing. Total Number of Dead Now 137. In: *The Palestine Post*, 1940. dec. 30.

PD C
Parliamentary Debates (Commons).

Refugee
1940 Refugee Dead of Typhoid. In: *The Palestine Post*, 1940. dec. 13. 1.

Saga of Suffering
1945 Saga of Suffering Ended. Mauritius Refugees Do Not Smile. In: *The Palestine Post*, 1945. aug. 27.

Survivors
1940. Survivors of Patria to Remain. Official Communique. Position Regarding Other „Illegals" Unchanged. In: *The Palestine Post*, 1940. dec. 5.

Yahil
1974 Select British Documents on the Illegal Immigration to Palestine (1939–1940). Introduced: Yahil, Leni. In: *Yad Vashem Studies*, 10. (1974) 241–276.

Zwegerbaum
1960 Zwergbaum, Aaron: Exile in Mauritius. In: *Yad Vashem Studies*, 4. (1960) 191–257.

3. Szakirodalom

Anderl–Rupnow
2004 Anderl, Gabriele–Rupnow, Dirk: *Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung als Beraubungsinstitution*. Wien–München, 2004.

Avriel
1975 Avriel, Ehud: *Open the Gates! A Personal Story of „Illegal" Immigration to Israel*. London, 1975.

Ball-Kaduri
1975 Ball-Kaduri, Kurt Jakob: Illegale Judenauswanderung aus Deutschland nach Palästina 1939/40. Planung, Durchführung und internationale Zusammenhänge. In: *Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte*, 4. (1975) 387–421.

Bethell
1979 Bethell, Nicholas: *The Palestine Triangle. The Struggle between the British, the Jews, and the Arabs, 1935–48*, London. 1979.

Chazan
2003 Chazan, Meir: The Patria Affair. Moderates vs. Activists in Mapai in the 1940s. In: *Journal of Israeli History*, 22. (2003) 2. sz. 61–95.

El-Eini
2006 El-Eini, Roza: *Mandated Landscape. British Imperial Rule in Palestine, 1929–1948*. London, 2006.

Epstein
1990 Epstein, Ludmila: *Before the Curtain Fell*. Tel Aviv, 1990.

Friedmann
1998 Friedmann, Ronald: *Exil auf Mauritius. Report einer „demokratischen" Deportation jüdischer Flüchtlinge*. Berlin, 1998.

Habas
1963 Habas, Braha: *The Gate Breakers*. New York–London, 1963.

Hadari
1991 Hadari, Ze'ev Venia: *Second Exodus. The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine, 1945–1948*. London, 1991.

Hanna
1942 Hanna, Paul L.: *British Policy in Palestine*. Washington, 1942.

Horowitz–Lissak
1978 Horowitz, Dan–Lissak, Moshe: *Origins of the Israeli Polity. Palestine under the Mandate*. Chicago, 1978.

Hyamson
1950 Hyamson, Albert Montefiore: *Palestine under the Mandate, 1920–1948*. London, 1950.

Joseph
1948 Joseph, Bernard: *British Rule in Palestine*. Washington, 1948.

Kimche–Kimche
1954 Kimche, Jon–Kimche, David: *The Secret Roads. The „Illegal" Migration of a People, 1938–1948*. London, 1954.

Koestler
1983 Koestler, Arthur: *Promise and Fulfilment. Palestine 1917–1949*. London, 1983.

Liebreich
2005 Liebreich, Freddy: *Britain's Naval and Political Reaction to the Illegal Immigration of Jews to Palestine, 1945–1948*. London–New York, 2005.

Mardor
1964 Mardor, Munja M.: *Strictly Illegal*. Foreword: Ben Gurion, David. London, 1964.

Marlowe
1959 Marlowe, John: *The Seat of Pilate. An Account of the Palestine Mandate*. London, 1959.

Mejcher
1993 *Die Palästina Frage 1917–1948. Historische Ursprünge und internationale Dimensionen eines Nationenkonflikts*. Hrsg.: Mejcher, Helmut. Poderborn–München–Wien–Zürich, 1993.

Naor
1987 Naor, Mordechay: *Haapala. Clandestine Immigration 1931–1948*. Tel-Aviv, 1987.

Ofer
1990 Ofer, Dalia: *Escaping the Holocaust. Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939–1944*. New York–Oxford, 1990.

Palestine
1947 *Palestine: A Study of Jewish, Arab, and British Policies*. New Haven, 1947. Vol. I–II.

Patek
2008 Patek, Artur: Deportowani na Mauritius. Rozdział z dziejów ha'apali. In: *Nowiny Kurier*, 2008. márc. 20. 10–11.
2012 Patek, Artur: *Jews on Route to Palestine 1934–1944. Sketches from the History of Aliyah Bet – Clandestine Jewish Immigration*. Kraków, 2012.

Pickett
1995 Pickett, Winston: Mauritius Inmates Recall British Detention Camp. In: *The Jerusalem Post*, 1995. okt. 6.

Pitot
1998 Pitot, Geneviève: *The Mauritian Shekel. The Story of the Jewish Detainees in Mauritius, 1940–1945*. Port Louis, 1998.

Sanders
1989 Sanders, Ronald: *Shores of Refuge. A Hundred Years of Jewish Emigration*. New York, 1989.

Sander-Steckl
2002 Sander-Steckl, Ruth: *À bientôt en Eretz Israël. L'odyssée des réfugiés de l'Atlantic (décembre 1939–avril 1942)*. Paris, 2002.

Segev
2000 Segev, Tom: *One Palestine, Complete: Jews and Arabs under the British Mandate*. London, 2000.

Shapira
1990 *Ha'apalah: measef letoladot ha-hazalah, ha-berihah, ha-ha'apalah usheerit ha-peleitah*. Ed.: Shapira, Anita. Tel Aviv, 1990.

Shepherd
1999 Shepherd, Naomi: *Ploughing Sand. British Rule in Palestine 1917–1948*. London, 1999.

Sloame
Sloame, J.: Exile in Mauritius. In: *Jewish Virtual Library*. http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/vjw/Mauritius.html. (A hozzáférés ideje: 2013. januárja.)

Steiner
1982 Steiner, Gershon Erich: *The Story of the Patria*. New York, 1982.

Steinberg
1947 *The Statesman's Year-Book. Statistical and Historical Annual of the States of the World for the Year 1947*. Ed.: Steinberg, S. H. London, 1947.

Wasserstein
1978 Wasserstein, Bernard: *The British in Palestine. The Mandatory Government and the Arab–Jewish Conflict 1917–1929*. London, 1978.
1979 Wasserstein, Bernard: *Britain and the Jews of Europe 1939–1945*. London–Oxford, 1979.

Zertal
1998 Zertal, Idith: *From Catastrophe to Power. Holocaust Survivors and the Emergence of Israel*. Berkeley–Los Angeles–London, 1998.

ARTUR PATEK

JEWISH REFUGEES IN MAURITIUS (1940–1945)

During the World War II, approximately 1.500 European Jews who had been previously denied the right to settle in Palestine were redirected to the island of Mauritius. In October 1940 three vessels sailed from the Rumanian port of Tulcea – the Atlantic, the Milos and the Pacific, carrying some 3.500 immigrants from Europe. At the beginning of November, the Pacific and the Milos reached Haifa, and their passengers were transferred by the British to Patria. The British Colonial Office was determined to refuse entry to the immigrants. The Haganah leaders wanted to prevent the Patria from leaving port by sabotage. On November 25, 1940, Haganah liaison officers detonated a mine aboard the ship. The ship sank, and some 250 people (200 of them Jews) drowned. The surviving refugees from the Patria, together with the remaining 1,560 passengers of the Atlantic, were taken to the Atlit detainee camp. Later the Patria survivors were eventually

permitted to remain in Palestine, but the other passengers were deported to Mauritius, where they spent the rest of the war. The group was sent to the prison of Beau Bassin which was officially known as the Detainment Camp. Men were segregated from women and husbands separated from their wives. Though they were not ill-treated, all suffered from tropical diseases, shortage of food and inadequate clothing. At the end of the war, the refugees were granted the choice of returning to their home countries or make aliyah – the immigration to Israel. Most of them sailed to Eretz Israel, the Promised Land on 12 August 1945.

SZ. BÍRÓ ZOLTÁN

Akik meggyőződésből kollaboráltak

Gondolatok egy orosz dokumentumkötet kapcsán

A II. világháború történetének könyvtárnyi az irodalma. Mégis – hiába telt el immár csaknem hét évtized a világégés befejezésétől – újabb és újabb szempontok merülnek fel a háború történetével kapcsolatban. Ugyan a kollaboráció jelenségének kutatása távolról sem új keletű – még a Szovjetunió tekintetében sem –, ám az a nemrég Moszkvában megjelent kötet, amely két egykori szovjet állampolgár németekkel való együttműködéséről számol be, mégis figyelmet érdemlő újdonságnak számít. Az Oleg Budnyickij által szerkesztett, *„Beteljesült. Megjöttek a németek!"* című könyv a megszállókkal való együttműködés egy eddig kevésbé feldolgozott vonakozását mutatja be.[1] Mégpedig azok kollaborálását, akik az együttműködést nem kényszer hatására és nem is a túlélni akarás hétköznapi terhe alatt választották, hanem elvi megfontolásból. Azért, mert eszmei ellenfelei voltak a bolsevizmusnak, illetve mindannak, amit az új hatalom 1917 után rájuk kényszerített. A közelmúltban megjelent kötet két ilyen „eszmei kollaboráns"[2] három írását adja közre, megmutatva a megszállókkal való együttműködésük hátterét és döntésük indítékait.

1 Будницкий, 2012.

2 Nehéz pontosan meghatározni a németekkel való együttműködésnek azt a típusát, amelyet a könyvben szereplő írások szerzői képviseltek. És ez nem fordítási probléma, hiszen a kötet szerkesztői által használt jelzős szerkezet, az „идейный коллаборационизм" gond nélkül fordítható „eszmei kollaborációként". A kérdés inkább az, hogy maga a szerkesztői koncepció meggyőző-e, vagyis a kötetben bemutatni kívánt jelenség épp ezzel a szószerkezettel írható-e le a legpontosabban. Az világos és egyértelmű, hogy a kötet írásainak szerzői nem direkt kényszer hatására és nem is a túlélni akarás ösztönének engedve vállalták a németekkel való együttműködést. Ők azért voltak hajlandóak kollaborálni, mert gyűlölték a bolsevizmust, és mert nem ismerték, avagy súlyosan félreismerték a németek háborús céljait. Ám az több mint kétséges, hogy ez a két „körülmény" önmagában elégséges lenne ahhoz, hogy „eszmei kollaborációról" beszélhessünk, vagyis olyanfajta magatartásról, amelynek következetesen végiggondolt „eszmei" alapjai lennének. A kötetben közölt írások szerzői esetében ez az „eszmei" alap kezdetben kimerült annak feltételezésében, hogy a németek támadása nyomán összeomlik a gyűlölt bolsevik rendszer, majd – miután a németek dolguk végeztével eltűnnek – létrejön valamilyen élhetőbb világ. Később – megtapasztalva a német megszállás hétköznapjait – mindez átalakult, köszönhetően Vlaszov színrelépésének is, és a kollaboránsok egy része kezdett „belekapaszkodni" a „harmadik út" koncepciójába, vagyis annak feltételezésébe, hogy egyszerre lehet elutasítani mind Sztálint, mind pedig Hitlert. Csakhogy e „koncepció" érvényre juttatásának egy pillanatig sem volt realitása. Ráadásul Vlaszov is csak azt követően vált a „demokratikus Oroszország" szószólójává, hogy a németek fogságába esett, vagyis politikai fordulatát nem valamiféle belső önvizsgálat, avagy eszmei meghasonlás váltotta ki, hanem radikálisan új és egyben kiszolgáltatott élethelyzete. Következésképpen nagyon is kérdéses, hogy a kötet szerzői által követett magatartás mennyiben tekinthető „eszmei kollaborációnak". Ennek ellenére – jobb híján – magunk is használni fogjuk e kétséget ébresztő jelzős szerkezetet.

A bolsevizmus elutasítói

Mindeddig keveset tudhattunk ezekről az emberekről. Az azonban eddig sem volt kétséges, hogy a bolsevik rendszernek még az 1930–1940-es évek fordulóján is sokan lehettek ellenfelei, még ha ezt nem is fejezték ki tevőlegesen. A rendszerrel szembeni elégedetlenségnek számos oka lehetett. A kötet szerkesztői bevezető tanulmányukban több ilyen körülményre is felhívják a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy a szovjetunióbeli életkörülmények, a mindennapi élet feltételei – többek között épp az erőltetett iparosítás következtében – már a háború előtt is rendkívül szegényesek, sőt kifejezetten nyomorúságosak voltak. És ez éppúgy vonatkozott a vidéki, mint a városi életre. 1941 nyarán, amikor a Szovjetuniót megtámadták, az ország alig egy évtizedre volt a kolhozosítástól, illetve a jelentős részben épp ennek következményeként lesújtó 1932–1933-es nagy éhínségtől. Az utóbbi a Szovjetunió teljes területén mintegy 7–7,5 millió ember éhhalálát okozta. És akkor még nem tettünk említést az egyre többeket elérő deportálásokról, a politikai terrorról és annak 1937-es betetőzéséről. Mindennek rendkívül súlyos társadalmi ára volt. Mindennél meggyőzőbben mutatják ezt a korszak demográfiai adatai. Mindenekelőtt a várható élettartamra vonatkozó mutató. Ez ugyanis a háborút közvetlenül megelőző évben a szovjet férfiak esetében már csak 38,6 év volt, míg a nőknél 43,9.[3] Ezek az adatok lényegében megegyeztek az Orosz Birodalom századfordulós mutatóival, és mintegy 20 évvel voltak rosszabbak, mint a korabeli Angliáé. Ráadásul mindez nemcsak a még mindig magas csecsemőhalandósággal függött össze, hanem jelentős részben azzal, hogy az 1930-as évek végén az elhalálozottak fele a 16–49 év közötti korosztályhoz tartozott, míg ötödük a 16–29 év közöttihez.[4] Mindez azonban nem a terror következménye volt elsősorban – bár nyilvánvalóan az is közrejátszott ebben –, hanem leginkább a mindennapos nélkülözésből, alultápláltságból, alacsony szintű egészségügyi ellátásból, vagyis az általános szegénységből fakadt.

Nemcsak a hétköznapi élet nyomorúsága taszított el sokakat a bolsevik rendszertől, de annak militáns egyház- és vallásellenessége is. A bolsevik vezetés – miután 1935-ben a soros népszámlálás nyomán kénytelen volt szembesülni azzal a ténnyel, hogy közel húsz évvel hatalomra kerülése után a lakosság jelentős része továbbra is hívő – látványos egyházellenes kampányba fogott. Ennek pedig az lett a következménye, hogy míg a kampány előtt a Szovjetunióban mintegy húszezer templom, zsinagóga és mecset működött, addig 1941 elejére számuk már ezer alá csökkent. Ezzel párhuzamosan a különböző felekezetekhez tartozó klérus létszáma is erősen megfogyatkozott, a korábbi huszonnégyezerről ötezer-hatszázra. Ráadásul a megmaradtak fele a Moszkva által 1939–1940-ben megszerzett új területeken – Nyugat-Belorussziában, Nyugat-Ukrajnában és Besszarábiában – teljesített szolgálatot.[5] Vagyis a rendszerrel nemcsak annak szegényes életfeltételei és terrorja miatt voltak sokan elégedetlenek, de istentagadó természete miatt is. Ez az utóbbi

3 Сахаров–Жиромирская, 2010. 32–33.
4 Uo. 33.
5 Lásd a kötet bevezető tanulmányát: Будницкий–Зеленина, 2012. 7.

kiváltképp a parasztokat tette felettébb bizalmatlanná. Körükben sokan hittek annak az 1930-as évek második felében széles körben terjedő szóbeszédnek, hogy e sátáni rendszer hamarosan összeomlik, merthogy „rövidesen háború lesz, idegen hadseregek törnek be Oroszországba, és a kolhozokat felszámolják...”[6]

A rendszerrel való nyílt szembehelyezkedést a németek és szövetségeseik megérkezése előtt csak nagyon kevesen merték vállalni. Értelmetlennek, reménytelennek és feleslegesen kockázatosnak tűnt. A németek megérkezésével azonban megváltozott a helyzet. Az új feltételek mellett immár „sokan” választották a megszállókkal való együttműködést. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a rendszerrel szembeni elégedetlenség, avagy a kifejezett rendszerellenesség feltétlenül elvezetett volna a megszállókkal való együttműködéshez. Számos példát találni arra – a kötet bevezetője is több ilyenre utal –, amikor a bolsevizmussal szembeni „igazolt” elégedetlenség nem „csapott át” kollaborálásba. És persze ennek ellenkezőjére is akadt jócskán példa. Vagyis arra, amikor valaki késznek mutatkozott annak ellenére is a megszállókkal való együttműködésre, hogy korábban a szovjet rendszer támogatójának, sőt kifejezett támaszának számított.[7] Azaz a szovjetellenességből még nem következett feltétlenül a megszállók kiszolgálása, miként a korábbi rendszerhűség sem jelentett garanciát arra, hogy valaki ne váljék kollaboránssá.

Ugyanakkor arra a kérdésre is nehéz válaszolni, vajon valóban sokan voltak-e azok, akik vállalták a megszállókkal való együttműködést. Már csak azért is nehéz e kérdésre választ adni, mert előtte azt is tisztázni kellene, hogy mi tekinthető egyáltalán kollaborálásnak. Ez ugyanis egyáltalán nem nyilvánvaló. Vannak persze vitán felül álló esetek, mint amilyen a megszállók fegyveres támogatása, akár katonaként, akár rendfenntartóként. És nyilván ebbe a kategóriába tartozik az is, aki kész a megszállók politikai támogatására, akár az új adminisztráció részeként, akár az új hatalom propagandistájaként. De vajon kollaborált-e az, aki a korábbi posztján maradt és egy dohánygyár vagy a helyi állatkert igazgatójaként a megszállás idején is tovább dolgozott? Mi lett volna ebben az esetben a helyes magatartás? Mindent hátrahagyva elmenekülni? Partizánnak állni, avagy ott maradni és óvni, ami még óvható? A Don melletti Rosztovban például a megszállást követően mind a dohánygyár igazgatója, mind a városi állatkert vezetője a helyén maradt. Olyannyira, hogy miután a németeket kiűzte a visszatérő Vörös Hadsereg, akkor is posztjukon maradtak.[8] Vagyis föl

6 Фицпатрик, 2001. 13.

7 Ермолов, 2010. 31.

8 A bemutatott kötet bevezető tanulmánya számol be a rosztovi igazgatók esetéről. Az azonban végül nem derül ki, hogy a szovjet csapatok visszatérésekor miként alakult a sorsuk. Lehet, hogy posztjukon maradhattak, lehet, hogy nem. Különböző okok miatt inkább az utóbbi változat a valószínűbb. A visszatérő szovjet hatóságok ugyanis rendkívül bizalmatlanok voltak azokkal szemben, akik a megszállt területen rekedtek (Будницкий, 2012. 6.). Valerij Vasziljev, a vinnyicai terület megszállását feldolgozó dokumentumkötet egyik bevezető tanulmányának szerzője írását egy mogiljovi szemtanú visszaemlékezésére hivatkozva a következőkkel zárja: *„...a szovjet hivatalnokok még a gettót túlélő zsidókat is nyíltan kollaborálással vádolták. A megszállókkal való potenciális együttműködéssel gyanúsítva őket, azt kérdezték tőlük: »Ha túl tudták élni, akkor ez miképpen volt lehetséges?« Ezért aztán az emberek igyekeztek semmit se mesélni a megszállásról, a városok és a kis települések lakói pedig gyakran cserélték a személyi igazolványukat, nevüket, születésük helyét és idejét.”* (Васильев, 2010. 47.)

nem merült bennük, hogy a visszavonuló megszálló erőkkel együtt nekik is menekülniük kellene. Nyilván úgy gondolták, hogy semmi rosszat nem követtek el. De vajon a visszatérő szovjet hatóságok is így gondolták-e? A helyükön maradó igazgatók pedig biztosak lehettek-e abban, hogy amiként ők, úgy a helyreállított bolsevik hatalom képviselői is így gondolják-e majd? Ez egyáltalán nem volt magától értetődő. Mint ahogyan az sem, hogy kollaboráns-e az a némettanár, akit a megszálló hatóságok tolmácsolásra kényszerítenek. Kiváltképp kényessé válik ez a kérdés, ha a sors ráadásul úgy hozta, hogy tolmácsként kénytelen volt elfogott ellenállók vagy ellenállónak vélt civilek kihallgatásán is részt venni. Mi a bűne? Volt-e bűne? Hol húzódik itt a határ? És együttműködőnek kell-e tekinteni azt, aki a megszállt terület valamilyen helyreállított üzemében egyszerű munkásemberként dolgozott, mert valamiből mégiscsak meg kellett élnie? És kollaboráns-e az a mérnök, aki előbb segített valamilyen lerombolt vagy részben leszerelt üzem újraindításában, majd működtetésében? És rossz néven vehető-e a parasztoktól, hogy készek voltak továbbra is a földeken dolgozni? Azokon a földeken, amelyeket ugyan nem kaptak vissza, de nem is tartoztak a kolhozokhoz, merthogy azokat immár átnevezték „közösségi gazdaságoknak".

Az orosz történészek egy része az utóbbi időben mind gyakrabban használja a „civil kollaboráció" fogalmát, megkülönböztetve ezzel a megszállókkal való együttműködés „polgári" formáit annak katonai változatától. Ugyanakkor e fogalmat rendkívül kiterjesztően – nem egy esetben vitathatóan széles kört érintően – használják. Ennek következtében ide értik mindazok tevékenységét, akik a megszállt területek helyi igazgatásában közreműködtek, továbbá azokat, akik olyan ipari és kereskedelmi cégeket vezettek, illetve működtettek – beleértve a munkásokat is –, amelyek éppúgy kiszolgálták a megszálló erőket, mint a helyi lakosságot. Ugyancsak a „civil kollaboráció" megnyilvánulásának tekintik a helyi rendőrség és igazságszolgáltatás szerveivel való együttműködést, azok munkatársaiként. De a kollaboránsok közé sorolják azokat is, akik a szolgáltató ágazatban, az egészségügyben, a különböző szociális intézményekben, továbbá az oktatás és a kultúra területén szolgálták a német érdekeket. Hasonlóképpen „civil kollaboránsoknak" tekinti e felfogás azokat is, akik egyházi személyként közreműködtek a megszálló politika érvényre juttatásában. Végül pedig mindazokat ebbe a körbe von, akik ideológusként, propagandistaként, újságíróként, illetve különböző szovjetellenes pártok és mozgalmak tagjaként a megszállókkal való együttműködésre szólították fel a helyi lakosságot. Nem meglepő, hogy e szélesen értelmezett „civil kollaboráció" részeseként egyes orosz történészek mintegy 22 millió szovjet állampolgárt tartanak számon, köztük azt a 20,8 millió parasztot is, akik hajlandóak voltak a megszállás körülményei között is felvenni a munkát.

A megszállás

És miután többé-kevésbé tisztáztuk a kollaboráció fogalmát – már amennyire ez egyáltalán tisztázható –, azt is világossá kell tenni, hogy voltaképpen hányan kerültek abba a helyzetbe, hogy „kollaborálhassanak", vagyis a teljes szovjet népesség mekkora része rekedt a megszállt területeken. Egyelőre azonban még erre a kérdésre sem tudjuk a pontos választ. Amit tudunk az az, hogy azon az 1,9 millió

négyzetkilométernyi területen,[9] amely a németek és szövetségeseik kezére került, a háború kitörése előtt mintegy 85–88 millió fő élt,[10] vagyis a Szovjetunió korabeli teljes népességének 44–46 százaléka. Ez azonban nem jelentette azt, hogy miután kitört a háború, mindenki, aki korábban ott élt, a megszállt területeken is maradt. Részben az e területekről korábban behívott hadkötelesek, részben az evakuálás során a térségből áttelepítettek, részben pedig a spontán menekülők jelentős mértékben csökkentették az idegen felügyelet alá kerültek számát.

A lakosság szervezett kivonása az ország nyugati részének különböző területeiről felettébb egyenetlenül valósult csak meg. A közel 3 milliós Litvániából, például, csak húszezer embert tudtak evakuálni, vagyis a lakosság mindössze 0,07 százalékát, merthogy e nemrég a Szovjetunióhoz csatolt tagköztársaságot a német csapatok négy nap alatt lerohanták. Lényegében ugyanez a helyzet alakult ki Lettországban is. Innen a lakosság 2 százalékát tudták kimenekíteni. A nyugati határtól legtávolabb eső balti tagköztársaság, Észtország esetében már valamivel sikeresebb volt e művelet, de a kimenekítettek aránya itt sem haladta meg a 6 százalékot. Vagyis a szovjet hatóságok az 5,7 millió össznépességű három balti tagköztársaságból – nyilván a helyi lakosság jelentős részének ellenkezése miatt is – mindössze 120 ezer embert tudtak az ország belső területeire áttelepíteni.[11] Ennél hatékonyabban alakult az evakuálás Ukrajna esetében. Az akkor 41 milliós népességből mintegy 4 millió főt sikerült kimenteni, míg a 9 milliós Belorussziából 1,5 milliót.[12]

A műveletek és a már említett egyéb körülmények következtében valószínűleg mintegy 70 millió ember rekedhetett a megszállt területeken. Ebből kevesebb mint 30 milliót tett ki az orosz tagköztársasághoz tartozó területeken élők száma, míg mintegy 40 milliót a Baltikumban, Belorussziában, Ukrajnában és Moldáviában élőké. Miután pedig a szovjet hatóságok nemcsak gyárakat és üzemeket telepítettek át az ország belső területeire, hanem a hadköteles korhatárnál néhány évvel fiatalabb férfiakat is, a Szovjetunió megszállt részein túlnyomó többségében – mintegy háromnegyed részben – nők maradtak, míg a kisebbségben lévő férfiak nagy része vagy idős ember, vagy még gyermek volt. A fiatal, ám még nem hadköteles férfiakra ugyanis Moszkva stratégiai tartalékként tekintett, és igyekezett minél nagyobb számban kimenekíteni őket. Ez jórészt sikerült is.

A megszállás a mindenkori frontvonal közelében még közvetlen katonai felügyeletet jelentett, míg a harctértől távolabb eső részeken az új hatalom már civil adminisztráció révén igazgatta az ott élőket. Berlin az elfoglalt szovjet területeken négy, úgynevezett „birodalmi komisszariátust" tervezett kialakítani.[13] Ebből kettő

9 Lásd: *Население России в XX веке*. 2001. 61.

10 A *Народное хозяйство СССР* című kötet 84,9 millió főben határozza meg az utóbb megszállás alá került területeken 1940-ben élők számát. Ezzel szemben a *Население России в XX веке* tanulmánygyűjtemény – azon közléséből kiindulva, hogy az orosz tagköztársaság utóbb idegen felügyelet alá vont területein a háború kitörése előtt közel 30 millióan éltek (lásd az említett kötet 49. oldalán), míg a Szovjetunió többi megszállt nyugati tagköztársaságában mintegy 60 millióan (lásd a szóban forgó kötet 16. oldalának táblázatát) – arra enged következtetni, hogy ez a szám akár a 88 milliót is elérhette.

11 Lásd: *Население России в XX веке*. 2001. 70.

12 Uo. 71–72.

13 Князьков, 2004. 265.

létre is jött. A balti térséget és Belorusszia északi részét magába foglaló „Ostland", illetve az ukrán tagköztársaság jelentős részére kiterjedő „Ukrajna". A tervbe vett „Kaukázus" és „Moszkva" nevű adminisztratív egységek azonban a német háborús célok teljesületlensége miatt nem kerültek felállításra.

A megszálló hatóságok sem de jure, sem de facto nem tettek érdemi különbséget az elfoglalt területek civil lakossága és a hadifoglyok „mozgatása" között.[14] Ez mindennél világosabban mutatkozott meg a kényszerdeportálások gyakorlatában. A civil lakosság ez ellen nem tehetett semmit. Ha megpróbált ellenállni, erőszakkal vitték el és kényszerítették munkára. Ugyanakkor a munkavégzés a megszállt területeken is kötelező volt mindenkinek. Ez éppúgy vonatkozott a városi, mint a falusi lakosságra. Legfeljebb annyi volt az egyes megszállt területek közti különbség, hogy míg e szabály a németek felügyelte területeken a 18–45 év közötti korosztályra vonatkozott, a románok ellenőrizte besszarábiai és dél-ukrajnai, úgynevezett „Transznisztriában" a 16–40 év közöttiekre. Elvileg az üzemekben a napi munkaidő 11-12 óra volt, míg a földeken napkeltétől napnyugtáig tartott. Az aratási időben még a 10–12 éves gyerekeket is kivezényelték a földekre.[15] Aki pedig nem engedelmeskedett vagy lazsált, azt kockáztatta, hogy németországi kényszermunkára hajtják vagy a környék valamely munkatáborába zárják.

A megszállt területeken maradtak közérzetét és politikai hangulatát számos körülmény befolyásolta. A Szovjetuniónak azokon a részein, amelyek közvetlenül a honvédő háborút megelőző években kerültek Moszkva fennhatósága alá, többnyire bizakodóan fogadták a német erőket. Az ott élők jelentős része késznek mutatkozott a megszállókkal való együttműködésre. Mindez a német csapatok megjelenésekor nem egy esetben öltött erőszakos formát, és fejeződött ki véres zsidóellenes pogromokban. Az NKVD-börtönök megnyitása és az ott elkövetett tömeggyilkosságok közszemlére tétele, együtt annak folyamatos sulykolásával, hogy a lakosság ellen elkövetett bolsevik gaztettek mögött a zsidók és a „zsidó bolsevizmus" áll, pillanatok alatt megtette hatását. Ennek nyomán Rigától Vilniuson át egészen Lvovig gyilkos pogromok söpörtek végig a szovjet hatalom helyén éppen berendezkedő, ám a „népi dühöt" lefogni nem akaró megszálló hatóságok szeme láttára.[16]

Mindazonáltal a lakosság együttműködési készsége nemcsak ezekre a frissen „szovjetizált" területekre volt jellemző, hanem az ország belső, a nyugati határtól távolabb eső részeire is. Az Ukrajna közepén található vinnyicai területen is kezdetben sokan reménykedve fogadták a megszálló erőket. Nincs ebben semmi meglepő, ha tudjuk, hogy az 1932-ben kialakított Vinnyica megyében az ott élő 3,5–4 millió lakosból csaknem félmillió ember veszett oda a *holodomor*, a nagy éhínség éveiben.[17] Néhány évvel később, a *nagy terror* idején pedig közel húszezer embert tartóztattak le a megyében, és közülük csaknem 14 ezret ki is végeztek.[18] Mindezek után a terület lakóinak jelentős része érthető módon reménykedett ab-

14 Uo. 267.
15 Lásd Васильев, 2010. 40.
16 Байрау, 2010. 24.
17 Васильев, 2010. 30.
18 Uo. 30.

ban, hogy a németek és szövetségeseik megjelenésével valami változni fog, a dolgok legalább egy kicsit jobbra fordulnak. A külvilágtól elzárt, ugyanakkor a sztálini propagandával szemben egyre bizalmatlanabbá váló szovjet emberek honnan is tudhatták volna, hogy a megszálló erők célja a legkevésbé sem az ő életkörülményeik javítása lesz? Maguknak kellett megtapasztalni, hogy a megszálló erők teremtette új rend sokkal elviselhetetlenebb, sőt borzalmasabb, mint a bolsevikoké volt.

A megszállt területeken uralkodó közhangulat alakulását pontosan és hitelesen mutatják meg azok a dokumentumok, amelyek az *Élet a megszállás körülményei között. Vinnyica megye 1941–1944* című kötetben jelentek meg nemrég.[19] E nagyszabású, csaknem kilencszáz oldalas, kiterjedt nemzetközi együttműködéssel létrehozott dokumentumkötet a megszállás hétköznapjainak számos vonatkozását mutatja be a megszálló hatóságok büntető politikájától a holokauszton és az ellenállás különböző formáin át egészen a túlélés hétköznapi stratégiáiig. A kötet dokumentumaiból világosan kiderül – és ezt maguk a németek is érzékelték –, hogy az elfoglalt területek lakossága már 1942 elejétől egyre határozottabban kezdte elítélni a megszálló erők magatartását és egyre rosszallóbban tekintett a jelenlétükre. A civil lakosság mind többeket érintő deportálása – átszállításuk németországi kényszermunkára – csak tovább fokozta a megszállókkal szembeni ellenérzést és a tőlük való félelmet. A németországi munkakörülményekről beszámoló első levelek megérkezése pedig mind többekben erősítette meg az elhatározást, hogy „el kell menekülni, semmiképpen sem szabad utazni!".

A Sztálingrád és a Kaukázus irányába indított újabb német támadás 1942 nyarán ismét óvatosságra intette a megszállt területeken élőket. Ebben a helyzetben újra a tűrést, a munkát, a hallgatást és legfőképpen a kivárást választották. Ugyanakkor 1942 elejétől a megszállt területek egyre nagyobb részén kezdett kibontakozni a partizánháború. Ez Vinnyica megye délkeleti és déli részén azzal járt, hogy az ellenállók mind hatékonyabban tudták megakadályozni a learatott gabona Németországba történő szállítását. Sőt a partizánok – ráérezve arra, hogy miként nyerhetik el a megszállt területek lakosságának rokonszenvét – a visszatartott gabonát elkezdték szétosztani.[20] A németek sztálingrádi vereségét követően a partizánok tevékenysége a korábbiaknál is aktívabbá vált. Ekkor indultak el a kollaboránsok elleni első átfogó akciók. És a lakosság egyre nagyobb része kezdte a szovjet ellenálló csoportokat, ha nem is jelentős, de olyan reális erőnek tekinteni, amely kész és képes megvédeni őket attól, hogy elhajtsák a megmaradt állataikat, elvegyék szegényes vagyonukat és kenyerüket, őket pedig kényszermunkára vigyék.

Érzékelve e mindinkább kiteljesedő érzelmi fordulatot, a németek megpróbáltak valamiképpen tenni ez ellen. Vinnyica megyében például ezt a lengyel hadifoglyok NKVD által elkövetett katinyi (katyńi) tömeggyilkosságának bemutatásával, a tömegsírok 1943 áprilisában kezdődő feltárásával, az NKVD felelősségének széles körű propagandájával próbálták elérni. A gaztett elkövetése miatti szovjet felelősség bemutatása meg is tette a magáét. A sírok feltárásán dolgozó több né-

19 *Жизнь в оккупации.* 2010.
20 Васильев, 2010. 45.

met és egy nemzetközi bizottságot sokan még több száz kilométernyi távolságról is fölkeresték, csak hogy beszámolhassanak a szovjet belbiztonsági szervek korábban elkövetett rémtetteiről. Ugyanakkor a megszállt területek lakossága nemcsak erről számolt be, de kihasználva a helyzetet, megpróbált védelmet nyerni a bizottságoknál a helyi megszálló hatóságok túlkapásaival szemben, illetve sokan abbéli csalódottságuknak adtak hangot, hogy számos helyen továbbra is ugyanazok a helyi elöljárók, mint akik a bolsevikok idején voltak.

Az NKVD 1937–1938-as tevékenységét feltáró német bizottság ukrán tolmácsa, aki egyben az ukrán nemzeti ellenállás aktivistája is volt, úgy találta, hogy 1943 nyarán, miként korábban Sztálint, úgy már Hitlert sem kedvelte a megszállt területek lakosságának nagy többsége. A dokumentumkötetben is szereplő feljegyzése[21] szerint egy a bizottságot felkereső értelmiségi ukrán nő arra a kérdésre, hogy miként viszonyul Hitlerhez és Sztálinhoz, némi gondolkodás után azt a többé-kevésbé akkor már jellemző választ adta, hogy neki Sztálin teljes mértékben közömbös, mert tőle semmi jót nem kapott. Ugyanakkor Sztálin idején mégiscsak volt munkája, háza, bútora, élete, férje, és biztos lehetett abban, hogy ha nem avatkozik bele a politikába, akkor semmi sem történik majd vele. Hitler viszont mindezt elvette tőle, beleértve a saját életével kapcsolatos bizonyosságot is, merthogy bármelyik pillanatban lelőhetik vagy németországi kényszermunkára vihetik. *„Így aztán miért is kellene Hitlert szeretnem?"* – fejezte be válaszát az ukrán nő.[22]

Lényegében ugyanerre a hangulatváltásra hívta fel a figyelmet az ukrajnai német adminisztrációban szolgáló Heinz von Homeier is egy 1943 októberében írt jelentésében. Az Alfred Rosenberg birodalmi miniszterhez intézett levél a megszállt területeken uralkodó hangulat átalakulását úgy írta le, mint ami a németekkel való kezdeti „látványos együttműködési készségtől" fokozatosan vezetett el a „bolsevizmusnak mint kisebbik rossznak" az elfogadásáig. Holott korábban épp ennek az ellenkezője volt a jellemző, vagyis a „bolsevizmusban való csalódás, a tehetetlenség, a passzív ellenállás, majd a bolsevizmus tagadása" volt az uralkodó érzület. 1943 őszére azonban megfordult a korábbi tendencia, és a megszállt területek lakossága az ellentámadásba lendült Vörös Hadsereget kezdte ismét úgy emlegetni, hogy „jönnek a mieink". Ez egy évvel korábban még teljesen elképzelhetetlen lett volna. Akkoriban a megszállt területek lakossága a szovjet hatalomról csak mint a „korábbi kormányról" vagy „azokról" beszélt, vagyis a bolsevik rendszert még nyelvileg is messze „eltartotta" magától.

1943 őszére azonban már más lett a helyzet. És ebben nem a szovjet ellentámadás játszotta a döntő szerepet, hanem a megszálló erők kegyetlen büntető politikája. Az a politika, amely kezdet kezdetétől ellenfelét a *keleti fronton* nem legyőzni akarta, hanem megsemmisíteni, nem megadásra kényszeríteni, hanem felkoncolni és erőforrásait kizsigerelni. E politika a megszállt szovjet területeken több mint 7 millió civil lakos legyilkolását, több mint 4 millió halálra éheztetését – illetve a fertőző betegségektől és az orvosi ellátás elmaradásából következő halálát – hozta magával. Ugyan-

21 *Из воспоминаний переводчика.* 2010. 471–479.
22 Uo. 479.

csak e büntető politika következménye volt, hogy a németországi kényszermunkára elhajtott több mint 5 millió szovjet állampolgár közel fele (2,2 millió) nem élte túl a kegyetlen munkafeltételeket. Mindez azt jelentette, hogy a megszállt területen rekedt 70 millió civilből, akik döntő többsége nő, gyermek és idős ember volt, csaknem 14 millióan pusztultak el, vagyis minden ötödik azok közül, akiket a háború az idegen csapatok által elfoglalt területeken ért.[23] Ezek az adatok önmagukért beszélnek. És akkor még nem tettünk említést arról, hogy ennek a háborúnak voltak politikai és faji alapon kijelölt elsődleges célpontjai. Ebbe a kategóriába tartozott a szovjet zsidóság. Közülük a megszállt területen rekedtek mindössze egy százaléka élte túl a háborút.[24]

A kollaborálás motivációi

E drámai küzdelem sajátos olvasatát kínálja az a két „eszmei kollaboráns" által jegyzett három szöveg, amely a *„Beteljesült. Megjöttek a németek!"* című kötetben látott nemrég napvilágot. Az első és egyben a leghosszabb írás Olimpiada Poljakova háborús naplója, míg a másik kettő Vlagyimir Szokolov már a háború után keletkezett dolgozata. Eme utóbbiak a New York-i Columbia Egyetem „szovjet programja" számára készültek az 1950-es évek első felében. A két írás közül az első a háború előtti, illetve a háború alatti szovjet iskola működését mutatja be, míg a második a német megszállás hétköznapjait idézi fel. Poljakova háborús naplójának egyes részleteit még 1954-ben közölte a Granyi című emigráns folyóirat,[25] Szokolov írásai közül az oktatással foglalkozó egy egyetemi tanulmánykötetben,[26] a megszállásról írt dolgozata pedig a „szovjet program" sokszorosított kiadványsorozatának 58. füzeteként jelent meg.[27] A kötetben szereplő írások azonban már első megjelenésükkor sem a szerzők eredeti neve alatt láttak napvilágot, hanem a háború végén felvett – a Nyugaton maradásukat megkönnyítő – új nevük alatt. Poljakova Ligyija Oszipova néven adta közre az *Egy kollaboráns nő naplójá*nak[28] részleteit, míg Szokolov Vlagyimir Szamarinként jegyezte mindkét írását.[29]

Poljakováról keveset tudni, de azt igen, hogy 1902-ben született. Novocserkasszkban járta ki a gimnáziumot, ám tovább nem tanult. Valószínűleg a pol-

23 Кривошеев–Андроников–Буриков–Гуркин, 2010. 48.
24 Lásd: Арад, 1992. 6., 30.
25 *Грани*, 1954. 21. sz.
26 Lásd Kline, 1957.
27 Samarin, 1954. A sokszorosított kiadvány oroszul jelent meg, de angol cím alatt.
28 Осипова, 2012. 63–176. Oszipova naplójának eredeti kéziratos példánya nem maradt fenn. Fennmaradt azonban az az írógéppel rögzített változat, amelyet Oszipova az 1950-es évek legelején készített el azzal a céllal, hogy azt közreadja. Ez a szerző által utólagosan szerkesztett gépirat került kiadásra a most megjelentetett moszkvai kötetben. A gépirat azonban bizonyítottan nemcsak az eredeti kézirattól, de a Granyiban közölt változattól is eltér. A moszkvai kiadás szerkesztői több ponton is kimutatják a napló utólagos „átigazítását", de még ennek ellenére is úgy tekintenek arra, mint a német megszállás hétköznapjainak fontos és figyelmet érdemlő forrására. A szerzői gépiratot a Stanford University mellett működő Hoover Intézet archívuma őrzi. A napló gépiratos változatának teljes kiadására a most megjelentetett moszkvai kötetben került sor először.
29 Самарин, 2012b. 189–223.; illetve Самарин, 2012a. 227–304.

gárháborús évek sem kedveztek ennek. Szinte még gyermek, amikor egy karcsú verseskötetet jelentetett meg. E korai költői ambíció azonban utóbb elillant. Talán épp azért, mert még nincs tizenhét éves, amikor férjhez megy a nála tizenhárom évvel idősebb Nyikolaj Poljakovhoz. A férj, miután 1912-ben elvégezte a szentpétervári egyetemet, bekapcsolódott az orosz szövetkezeti mozgalomba. Hol a moszkvai Fogyasztói Közösségek Szövetségének, hol a harkovi Hitelszövetkezetek Egyesületének, hol pedig a kubányi Ipari Szövetkezetek Szövetségének munkatársa. Mindez arra vall, hogy a család gyakorta költözött az ország egyik részéből a másikba. Ez az életforma Poljakovékra éppúgy jellemző volt a forradalom előtt, mint azt követően, bár annak okai nem azonosak. Poljakova hűségesen követte férjét, miközben maga nem dolgozott. A férje tartotta el. Ahogy teltek az évek, Poljakov egyre gyakrabban vállalt tanári állást, többnyire kis vidéki technikumokban. A család életformája azonban változatlan maradt: továbbra is gyakran változtatták lakhelyüket. A férj ugyanis, aki minden jel szerint nem kedvelte a bolsevik rendszert, amint kisebb-nagyobb konfliktusba keveredett az iskola vezetésével, fogta magát és feleségével együtt továbbállt. De mert nem tudott minden esetben az új helyen tanári álláshoz jutni, kénytelen volt időről időre portásként, éjjeliőrként vagy könyvelőként elhelyezkedni.

A család háború előtti életformája nem egy vonatkozásban emlékeztetett az úgynevezett „belső emigránsok" magatartására. Ez a kifejezés még az 1920-as évek elején bukkant fel Kornyej Csukovszkij Alekszej Tolsztojhoz intézett levelében.[30] Miután a levél 1922-ben megjelent egy berlini orosz emigráns lapban, a Nakanunyében, a kifejezés rövid időn belül közismertté vált, köszönhetően többek között annak is, hogy azt egyetértően a Pravda is átvette, és gyakorta használta. Csukovszkij levelében azokat tartotta „belső emigránsnak", akik nem voltak hajlandóak elfogadni a bolsevik rendszer új szabályait, annak ideológiáját, szokásait és elvárásait, miközben kitartóan álmodoztak a rezsim összeomlásáról. A rendszerrel való efféle nem-együttműködésnek idővel mindinkább az lett a következménye, hogy ezek az emberek egyre inkább keresték az életnek azokat a színtereit, ahol minél kevésbé lehetnek szem előtt, és a lehető legritkábban kényszerülnek a rendszerrel való együttműködésre. Ez a fajta „önmarginalizálás" jellemzi a Poljakov házaspár háború előtti életét is. A rendszerrel szembeni idegenkedés – a rendszerbe való be nem illeszkedés – ugyanakkor önmagában aligha lehetett indoka Poljakovék német támadást üdvözlő magatartásának. Már csak azért sem, mert nagyon sokan voltak olyanok, akik hozzájuk hasonlóan nem szenvedhették a bolsevikokat, mégsem álltak a németek oldalára.

Az Oszipova név alatt írt napló első bejegyzése a háború kitörésének napján a következőkkel kezdődik: *„A rádió ma közölte, hogy a németek megtámadtak minket. Úgy tűnik, hogy a háború elkezdődött, és ez valódi háború lesz. Csakugyan közeledne a felszabadulásunk? Bármilyenek is a németek – a mieinknél nem lesznek rosszabbak. És egyébként is mi dolgunk a németekkel? Élni nélkülük fogunk. Most mindenkinek az az érzése, hogy végre megtörtént az, amire valamennyien már régóta*

30 A kötet bevezető tanulmánya hívja fel a figyelmet a „belső emigráció" fogalmának feltehetően Csukovszkijhoz kötődő eredetére. Lásd: Будницкий–Зеленина, 2012. 8.

vártunk, és amit nem mertünk remélni, ám amire tudatunk mélyén mégiscsak erősen vágytunk. Ha nem lett volna velünk ez a remény, képtelenség lett volna élni, nem lett volna miért. Ahhoz pedig kétség sem férhet, hogy győznek a németek. Bocsáss meg nekem, Uram! Nem vagyok sem népem, sem hazám ellensége. Nem vagyok korcs. De egyenesen kell az igazság szemébe nézni: mi valamennyien – egész Oroszország – szenvedélyesen kívánjuk az ellenség – bármilyen legyen is az – győzelmét. Ez az átkozott rendszer elrabolt tőlünk mindent, beleértve a hazafias érzést is."[31]

Világos álláspont. Ugyanakkor – mert valóban sokan nem szenvedhették a bolsevikokat, és mert a Poljakov család kezdettől fogva elutasító volt az új rezsimmel szemben – mégsem meglepő a napló felütése. Oszipova álláspontját némiképp talán mentheti – legalábbis egy ideig –, hogy a napló szerzője nem láthatta előre, mit hoz majd a német megszállás. Ez azonban felettébb ingatag mentség, már csak azért is, mert sokan voltak olyanok, akik bár a bolsevizmus kérlelhetetlen ellenfeleiként gyűlölték a rendszert, ettől még eszükbe nem jutott a német támadás ünneplése. Ebből a szempontból roppant tanulságos, ahogyan az orosz politikai emigráció különböző irányzatai reagáltak a Szovjetunió elleni német támadásra. Az emigrációba kényszerített mensevikek már a támadás másnapján éles hangú nyilatkozatban ítélték el Hitler háborúját. Az 1941. június 23-án nyilvánosságra hozott állásfoglalásuk többek között a következőket tartalmazta: *„A Szovjetunió elleni hitleri agresszió országunk népeinek újabb nélkülözést és szenvedést, a gazdasági, társadalmi és nemzeti elnyomás új formáit, az ország feldarabolásának és a Harmadik Birodalom gyarmatává tételének veszélyét hozza magával. Ebben a helyzetben pártunk – amely immár több mint 20 éve engesztelhetetlen ellenzékként áll szemben a kommunista párt Oroszországban uralkodó terrorisztikus diktatúrájával, és egy pillanatra sem változtatott a sztálini rendszerhez való viszonyán – országunk hitleri támadással szembeni megvédésének álláspontjára helyezkedik, alárendelve a sztálini despotizmus felszámolásáért vívott küzdelmét a világfasizmus elleni háború magasabb érdekének."*[32]

Nemcsak a mensevikek látták világosan a hitleri támadás természetét, de a politikai emigráció más irányzatai is, így a külföldre kényszerített liberálisok, az egykori kadétok is. Jellemző, hogy e párt jobbszárnyának hajdani vezéralakja, Vaszilij Maklakov ugyanúgy ellenállásra szólított fel a németekkel szemben, miként az orosz történelmi baloldalhoz tartozó emigráns mensevikek. Az azonban kétségtelen, hogy az emigráció jobboldali, kiváltképp monarchista csoportjai jórészt a németekkel való együttműködést propagálták, ama régóta hangoztatott meggyőződés jegyében, hogy „Sztálin ellenében akár az ördöggel is lehet szövetkezni". Ugyanakkor a Franciaországban élő Anton Gyenyikin tábornok – a polgárháború idején a fehér tábor egyik kulcsalakja – a Szovjetunió honvédő háborúját támogatta. És e meggyőződését annak ellenére sem adta fel, hogy a németek többször is megpróbáltak nyomást gyakorolni rá, többek között azzal, hogy hol gyűjtőtáborba vetették, hol házi őrizetben tartották. Gyenyikin azonban hajthatatlan maradt, miként az orosz kulturális emigráció olyan nagyjai is, mint Ivan Bunyin, Nyikolaj Ber-

31 Осипова, 2012. 65.
32 Idézi: Двинов, 1950. 10.

gyajev vagy Szergej Rahmanyinov. Egyikük sem állhatta a bolsevizmust, mégsem gondolták, hogy támogatható lenne Hitler háborúja. De hasonlóképpen gondolkodott a monarchista eszme talán legnagyobb hatású emigráns ideológusa, Ivan Iljin is. És még az az Ivan Szolonyevics is „elfordult" a német háborús politika támogatásától, aki a szovjet belső viszonyokról írt, 1937-ben németül is kiadott könyvével („Oroszország a koncentrációs táborban")[33] rendkívül népszerű lett a legfelsőbb náci vezetés körében, és a Szovjetunió megtámadása előtt két éven át szorosan együttműködött Göbbels propagandaminisztériumával.

Lehet persze minderre azt mondani, hogy könnyű volt nekik, ők nem a Szovjetunióban éltek, nekik nem kellett a bolsevik uralom nyomasztó hétköznapjait elszenvedniük. Csakhogy ez az álláspont legfeljebb addig volt tartható, amíg nem érkeztek meg és nem rendezkedtek be a megszálló erők. Néhány hónapos jelenlétük után, ha valaki őszinte akart lenni önmagához, aligha állíthatta, hogy ez az új helyzet jobb, mint a korábbi volt. És azt sem állíthatta, hogy a németek felszabadítókként viselkednének. Oszipova is egy idő után bevallja, hogy a németek rosszabbak, mint amilyenek a bolsevikok voltak. Ám hosszú út vezetett el idáig. Előbb a háború kitörésének lelkesült ünneplése, majd az az 1941. szeptember 19-i bejegyzés, amely arról számol be, hogy a németek végre elérték Carszkoje Szelót, Oszipova és férje lakhelyét. *„Beteljesült. MEGJÖTTEK A NÉMETEK!"*– kezdődik az aznapi naplórészlet. Majd annak leírásával folytatódik, hogy miként is festett az a két német katona, akivel a napló szerzője és annak szomszédjai először találkoztak a Leningrád közelében lévő kisváros utcáin. Ebből – többek között – kiderül, hogy a tanácstalannak tűnő német katonáknak sokkal fontosabb volt a kezükben tartott tyúktojás, mint *„mi ott valamennyien, együtt átélt izgalmainkkal. Ezért aztán egy kicsit duzzogtunk is a németekre. De NINCSENEK MÁR VÖRÖSÖK! SZABADSÁG!"* – zárja aznapi bejegyzését Oszipova.[34]

Aztán jöttek a megszállás hétköznapjai. Oszipova persze, amíg lehetett, próbálta magában is tartani a lelket. November derekán például azt írja, hogy *„Mi mégiscsak végtelenül boldogok vagyunk, mert a németek vannak velünk és nem a mi kedves és szeretett kormányunk."*[35] Majd azzal folytatja, hogy szinte nem telik el nap összevetés nélkül. A megszállt területek lakossága ugyanis újra és újra összeméri, hogy az, ami velük most megtörtént, vajon miként esett volna meg a bolsevikok idején. És aztán elérkezünk december 27-hez, amikor Oszipova immár a következőket írja: *„Milyen lassan telnek a napok. Valamennyi reménytelen és öröm nélküli. Az emberek immár sem nem szeretnek, sem nem gyűlölnek. Semmi másról nem beszélnek, és semmi másra nem gondolnak, mint az élelem. Mindenkit gyötörnek az álmai. Mindig csak az ételekről álmodunk."* Majd egy történetet mesél el arról, hogy a városka idősek otthonának lakói azzal a kéréssel fordultak a helyi német katonai parancsnoksághoz, hogy engedélyezzék halott társaik testének elfogyasztását. Oszipova szerint a kéréstől elborzadt német parancsnok azonnal elrendelte az otthon elcsigázott lakóinak evakuálását. Ám egy korábban

33 Solonewitsch, 1937.
34 Осипова, 2012. 82.
35 Uo. 95.

Berlinben élő orosz emigráns, aki most a németek mellett tolmácsként dolgozott, elárulta – semmiféle titkot nem csinálva ebből –, hogy *„ez az evakuálás egy gatcsinai tömegsírban végződött”*, merthogy *„a németek ilyen módon »evakuálják« öregjeiket és reménytelen betegeiket”*. Oszipova a naplóbejegyzés szerint nem akart hinni ennek. Szerinte ezt a történetet valaki csak úgy kitalálta. Majd némiképp elbizonytalanodva így folytatja: *„Úgy tűnik, hogy a fasisztáktól és az egész emberiségtől bármi kitelik. De a bolsevikok ilyen automatikus módon mégsem gyilkolták le saját népüket. Képtelen vagyok most megtalálni a helyes formulát, de úgy érzem, hogy a bolsevikoknál ez nem így volt.”*[36]

Oszipova azonban, aki egy idő után elkezdett együttműködni a megszállókat kiszolgáló helyi lappal, és ott rendszeresen publikálni, mégsem tud visszafordulni.[37] Hiába veszi maga is észre, hogy a megszállás körülményei, a németek jelenléte és magatartása rosszabb és elviselhetetlenebb, mint a bolsevikoké volt. A napló szerzője azonban ragaszkodik ahhoz, hogy létezik egy harmadik út. Olyan út, amely csak azért fogadja el Hitler segítségét, hogy meg lehessen szabadulni Sztálintól. Ezt a „harmadik utat” jeleníti meg számára a vlaszovista mozgalom. Nem ismeri ugyanakkor fel, miként felismerték sokan a megszállt szovjet területeken és az emigrációban is, hogy ebben a háborúban, amelyben a Szovjetuniót nem legyőzni, hanem megsemmisíteni akarják, nincs és nem is lehet harmadik út. Már csak azért sem, mert a Szovjetunió legyőzése akkor és ott nemcsak a szovjet államkeret és a bolsevik rendszer felszámolását jelentette volna, hanem Oroszország és az oroszság megsemmisítését is.

Ebben a történelmi helyzetben a vlaszovista mozgalom – ahogyan erre nagyon pontosan rámutatott az amerikai emigrációban élő következetesen antisztálinista mensevik, Grigorij Aronson – nem képviselt valódi politikai alternatívát. *„Csakugyan azt gondolják* – tette fel a kérdést Aronson a háború után az orosz emigráció körében kibontakozó vitában –, *hogy Vlaszov tábornok, aki a háború idején átállt Hitlert szolgálni akkor, amikor az egész civilizált világ sorsa és Oroszország jövője dőlt el, nem viselne politikai felelősséget a hitlerizmusért? És ha még »enyhítjük« is a vlaszovista osztagok szerepét a Hitler által megszállt Európa különböző pontjain elkövetett egzekúciókban, tényleg feltételezni lehetne azt, hogy Vlaszov képes lett volna valamiféle »független« pozícióban tartani magát, és a Hitlerrel folytatott »tár-*

36 Uo. 112.

37 A lap az 1942 szeptembere és 1944 ősze közt megjelenő Za Rogyinu *(За Родину)* volt. A kollaboráns kiadványt előbb Pszkovban, majd Rigában szerkesztették, és mindvégig a lett fővárosban nyomták. A Poljakov család a német csapatok visszavonulásával párhuzamosan maga is előbb Pavlovszkba, majd Rigába költözött át. Innen menekült a háború végén Németország nyugati részébe. Oszipova-Poljakova, aki a lapban Kravics álnéven publikált, főként a szovjet élet fonákságait, nyomasztó bornírtságát vette célba. A moszkvai kötet szerkesztői bevezető tanulmányukban elismerik, hogy a Za Rogyinu hasábjain nem találtak egyetlen olyan Oszipovához köthető írást sem, amely antiszemita lett volna. Sőt arra sem találtak példát, hogy bármikor is dicsőítette volna a nácikat. Álláspontja mint következetesen antibolsevista álláspont írható le. Mindazonáltal ezek az írások mégiscsak egy a megszállók által finanszírozott és azok politikai céljait kiszolgáló lapban jelentek meg. Ráadásul egy olyan lapban, amely folyamatosan közölt nyíltan uszító, antiszemita cikkeket. Egy ilyen lapban való rendszeres publikálás mellett – ahogy a kötet szerkesztői fogalmaznak – nem lehetett a „miseruha tisztaságát” megőrizni. Lásd: Будницкий–Зеленина, 2012. 23–24.

gyalásokon« valódi partnernek mutatkozni (...) és nem Hitler által valamilyen háborús cél érdekében felhasznált eszköznek bizonyulni?"[38]

Az antisztálinista baloldali emigráció számára nem volt kétséges a nemleges válasz, mint ahogyan nem volt kétséges a vlaszovista mozgalom Gyenyikin általi határozott elutasítása sem. Ők és a megszállt szovjet területek lakóinak többsége ugyanis ebben a háborúban világosan – még ha talán nem is mindig tudatosan – elválasztották egymástól a „haza" és a „rendszer" fogalmát. Sőt bizonyos értelemben maga Sztálin is megtette ezt. A különbségtétel, illetve a háború dominánsan hazafias jellege utóbb komoly politikai problémát is okozott neki. A „szovjet nép" egy idő után spontán módon kialakuló honvédő erőfeszítését és teljesítményét ugyanis nehéz volt ellenőrzött politikai keretek között tartani. Nem véletlen, hogy a hivatalos propaganda hosszú időn át a háborús győzelmet nem a szovjet politikai közösség – a „szovjet nép" – közös erőfeszítésének tulajdonította, hanem mindenekelőtt a bölcs és előrelátó vezér teljesítményének. Nem véletlen, hogy csak a Hruscsov-korszakban jelenhettek meg az első háborús visszaemlékezések, a tábornokok, tisztek és sorkatonák emlékiratai. És az sem véletlen, hogy a győzelem napját is csak az 1960-as évek derekától kezdték ünnepelni a Szovjetunióban.

Mindez azonban nem Oszipova és társai problémája volt. Ő és a hozzá hasonló „eszmei kollaboránsok" ugyanis többnyire életük végéig kitartottak antibolsevizmusra hivatkozó Hitlert választó döntésük mellett. Legfeljebb csak annyi változott, hogy megpróbáltak újabb és újabb mentséget találni egykori elhatározásuk védelmére. A hidegháború körülményei között – ha bizonyítottan nem tapadt vér a kezükhöz, és ha nem voltak valamilyen formában aktív kiszolgálói a megszálló hatalomnak – többnyire elkerülhették a felelősségre vonást, miként Oszipova is, és jó ideig a kötet másik szerzője, Szokolov-Szamarin is. Az utóbbiról azonban több évtizeddel a háború után kiderült, hogy a hatóságokat félrevezetve – a megszállók pénzelte lapokban rendszeresen közölt antiszemita írásait eltitkolva – jutott amerikai letelepedési engedélyhez. Az illetékes amerikai bíróság 1986-ban a náci megszállókkal való önkéntes együttműködésért, illetve ennek eltitkolásáért megfosztotta Szokolov-Szamarint amerikai állampolgárságától. Ő pedig nem bevárva kényszerdeportálását, Kanadába települt át. Helyzete azonban ott sem rendeződött. Hontalanként halt meg 1992-ben. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy mindebben van valami szimbolikus.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Будницкий
2012 *„Свершилось. Пришли немцы!" Идейный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны.* Сост. и отв. ред.: Будницкий, Олег Витальевич. Москва, 2012.

38 Аронсон, 1949. 24.

Из воспоминаний переводчика
2010 Из воспоминаний переводчика комиссии по расследованию преступлений НКВД 1937–1938 гг. в Виннице М. Селешко о поведении представителей немецких оккупационных властей и положений населения города и области. In: *Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941–1944 гг.* Сост.: Васильев, В. Ю.–Подкур, Р. Ю.–Гальчак, С. Д.–Байрау, Дитрих–Вайнер, А. Москва, 2010. 471–479.

Осипова
2012 Осипова, Лидия: Дневник коллаборантки. In: *„Свершилось. Пришли немцы!" Идейный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны.* Сост. и отв. ред.: Будницкий, Олег Витальевич. Москва, 2012. 63–176.

Samarin, Самарин
1954 Samarin, Vladimir D.: *Civilian Life under German Occupation, 1942–1944*. New York, 1954. (Mimeographed Series, 58. Research Program on the USSR.)
2012a Самарин, Владимир: Гражданская жизнь под немецкой оккупацией (1942–1944). In: *„Свершилось. Пришли немцы!" Идейный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны.* Сост. и отв. ред.: Будницкий, Олег Витальевич. Москва, 2012. 227–304.
2012b Самарин, Владимир: Советская школа в 1936–1942 гг. In: *„Свершилось. Пришли немцы!" Идейный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны.* Сост. и отв. ред.: Будницкий, Олег Витальевич. Москва, 2012. 189–223.

Жизнь в оккупации
2010 *Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941–1944 гг.* Сост.: Васильев, В. Ю.–Подкур, Р. Ю.–Гальчак, С. Д.–Байрау, Дитрих–Вайнер, А. Москва, 2010.

2. Szakirodalom

Арад
1992 *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов.* Ред.: Арад, Ицхак. Иерусалим, 1992.

Аронсон
1949 Аронсон, Григорий Яковлевич: *Правда о власовцах. Проблемы новой эмиграции.* Нью Йорк, 1949.

Байрау
2010 Байрау, Дитрих [Beyrau, Dietrich]: Преступление оккупантов. *In: Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941–1944 гг.* Сост.: Васильев, В. Ю. –Подкур, Р. Ю. –Гальчак, С. Д.–Байрау, Дитрих– Вайнер, А. Москва, 2010. 5–29.

Будницкий–Зеленина
2012 Будницкий, Олег Витальевич–Зеленина, Галина Светлояровна: Идейный коллаборационизм в годы Великой Отечественной войны. In: *„Свершилось. Пришли немцы!" Идейный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны.* Сост. и отв. ред.: Будницкий, Олег Витальевич. Москва, 2012. 4–62.

Двинов
1950 Двинов, Борис Львович: *Власовское движение в свете документов*. Нью Йорк, 1950.

Ермолов
2010 Ермолов, Игорь Геннадьевич: *Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками (1941–1944).* Москва, 2010.

Фицпатрик
2001 Фицпатрик, Шейла [Fitzpatrick, Sheila]: *Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы деревня.* Москва, 2001.

Kline
1957 *Soviet education.* Ed.: Kline, George L. New York, 1957.

Князьков
2004 Князьков, Анатолий Сергеевич: Оккупационный режим. Партизанское движение. In: *Война и общество. 1941–1945.* Кн. 2. Ред.: Севостьянов, Григорий Николаевич. Москва, 2004. 264–292.

Кривошеев–Андроников–Буриков–Гуркин
2010 Кривошеев, Григорий Федотович–Андроников, Владимир Михайлович–Буриков, Петр Дмитриевич–Гуркин, Владимир Васильевич: *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь.* Москва, 2010.

Народное хозяйство СССР
1990 *Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне. 1941–1945. Статистический сборник.* Москва, 1990.

Население России в XX веке
2001 *Население России в XX веке. Исторические очерки.* Т. 2. *1940–1959 гг.* Отв. ред.: Поляков, Юрий Александрович. Москва, 2001.

Solonewitsch
1937 Solonewitsch: Ivan*: Die Verlorenen. Rußland im Zwangsarbeitslager*. Essen, 1937.

Сахаров–Жиромирская
2010 Сахаров, Андрей Николаевич–Жиромирская, Валентина Борисовна: Облик народа к началу Великой Отечественной войны. In: *Народ и война. Очерки истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Ред.: Сахаров, Андрей Николаевич–Сенявский, Александр Спартакович. Москва, 2010. 11–47.

Васильев
2010 Васильев, Валерий: Оккупационный режим и население. In: *Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941–1944 гг.* Сост.: Васильев, В. Ю.–Подкур, Р. Ю.–Гальчак, С. Д.–Байрау, Дитрих–Вайнер, А. Москва, 2010. 30–47.

ZOLTÁN SZ. BÍRÓ

WILLING COLLABORATORS

REFLECTIONS ON A RUSSIAN DOCUMENTARY COLLECTION

The study analyses the phenomenon of co-operation with the German occupiers, including a so-called "conscious collaboration", in connection to a book recently published in Russia («It has happened. The Germans have come!» Ideological Collaboration in the USSR during the Great Patriotic War. Moscow, 2012).The study covers less studied issues, such as the everyday life of the population in the occupied territories and their relationship with the occupying authorities. This study attempts to clarify the dividing line between the acceptance of occupation and co-operation with the invaders. In this context, the author gives a brief overview of the debate among Russian political exiles about collaboration with Hitler. Finally, it examines in detail the background of the "conscious collaboration" and the impulses leading towards it, noting that the collaboration with the occupying forces – regardless of its motivations – ultimately led its representatives to political isolation and moral impasse.

MITROVITS MIKLÓS

Husák és Kádár

A csehszlovák–magyar viszony kibékülés és konfliktus között (1968–1989)[1]

1968. augusztus 20-án éjjel a Varsói Szerződés öt tagállama, a Szovjetunió, Lengyelország, Bulgária, Magyarország és az NDK katonai támadást indított Csehszlovákia ellen és néhány óra alatt az egész országot megszállta. Ezzel véget vetett annak a nyolc hónapos periódusnak, amit prágai tavasznak nevezünk, amikor a január elején a CSKP első titkárává választott Alexander Dubček vezetésével kísérlet történt a sztálinizmusból örökölt államszocializmus radikális megreformálására.[2] A katonai akciót hosszú időn keresztül készítették elő, de a parancsot csak a támadás előtti napokban adta ki a szovjet legfelsőbb vezetés. Nem volt ugyanis egyetértés a tagállamok között abban, vajon miképp értékelendőek a csehszlovákiai események, és abban sem, hogy azok milyen választ követelnek meg.[3]

A források alapján kijelenthető, hogy a Varsói Szerződés tagállamai közül Magyarország és személyesen Kádár János képviselte leginkább a válság békés eszközökkel történő megoldását, és ezt elsősorban Csehszlovákia Kommunista Pártja feladatának tartotta. A magyar pártvezetés ezt a politikai vonalat következetesen képviselte egészen augusztus közepéig.[4] Kádár János 1968. augusztus 17-én Révkomáromban tett még egy utolsó kísérletet arra, hogy felhívja Dubček figyelmét azokra a veszélyekre, amelyek bekövetkezhetnek, amennyiben nem állítja vissza a pártvezetés monopóliumát és nem regulázza meg a szabadjára engedett sajtót.[5] A csehszlovák pártvezetés azonban erre már nem volt képes: bekövetkezett a megszállás, ami egy teljesen új helyzetet teremtett. Mivel a Szovjetuniónak nem sikerült egy bábkormányt hatalomra juttatni Prágában, így kényszerűen a helyén hagyták az intervenció előtti vezetést, de Csehszlovákiát valójában teljesen elszigetelték

1 A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 E tanulmányban nem foglalkozom részletesen a prágai tavasz eseményeivel. Lásd erre: Bysrtycký, 2008; Pauer, 2004; Williams, 1997. Magyarul: Mlynař, 1987; Pithart, 1993.

3 A prágai tavasz nemzetközi összefüggéseiről óriási mennyiségű forrásanyag látott napvilágot. A legteljesebb dokumentumkiadvány cseh nyelven jelent meg: *Mezinárodní souvislosti československé krize*. 1995–2011. Lásd még oroszul: *Csehoszlovackij krizisz*. 2010; angolul: *The Prague Spring*. 1998; németül: *Prager Frühling*. 2008.

4 A magyar álláspontról lásd: Huszár, 1998; Békés, 2008; Mitrovits, 2012.

5 MNL OL, XIX-J-1-u 1945–1989. Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok, Erdélyi Károly külügyminiszterhelyettes hagyatéka, 16. doboz, csehszlovák események, 1968. Szt. – Erdélyi Károly kézírásos jegyzetei, 1–72., illetve ÚSD, sb. KV CSFR, D31. 1–10.

a többi VSZ-tagállamtól. Kádár és Dubček sem találkozhatott többé. Ez a helyzet rendkívüli módon korlátozta mind a csehszlovák belügyek megoldását, mind a magyar reformpolitikát és külpolitikát. Éppen ezért a magyar pártvezetés amellett döntött, hogy offenzívát indít a Varsói Szerződésen belül a kármentés érdekében.

Kádár álláspontja a Csehszlovákia elleni katonai intervenció után

Az MSZMP legfelsőbb vezetése és személyesen Kádár János viszonyát mind a prágai tavaszhoz, mind az azt követő normalizációs időszakhoz a még 1956–1957 fordulóján kialakított külpolitikai stratégia határozta meg. *„Külpolitikánk sarkalatos és alapvető tétele, hogy mi a Szovjetunióval, az első szocialista országgal, a Szovjetunió Kommunista Pártjával haladunk”*, fogalmazta meg Kádár János fő tézisét a budapesti harisnyagyárban nem sokkal a Csehszlovákia ellen végrehajtott katonai intervenció után 1968. október 24-én.[6] Majd hozzátette, hogy ez akkor is így van, ha „a szocialista országok között is különbözőek, sokszor ellentétesek, szembenállók a vélemények”. E tétel mindvégig sarkalatos pontja volt a kádári külpolitikának (ez volt az 1956. november 2–3-án Moszkvában kötött „alku” egyik pillére: Magyarország a Szovjetunió külpolitikájának szilárd támasza lesz a jövőben, cserébe Kádár befejezheti a desztalinizációs folyamatot, és bizonyos reformok bevezetésére is „engedélyt” kapott a lakosság szükségleteinek kielégítése, az életszínvonal emelése érdekében), így a csehszlovákiai eseményeket is ebből a szempontból kell értelmezni. Vagyis a CSKP Alexander Dubček vezetésével bármilyen szimpatikus és Budapest számára hasznos politikát folytathatott, ha ez az irányvonal szembekerült Moszkvával, akkor Kádárnak a szovjetek mellé kellett állnia még abban az esetben is, ha azok radikális lépéseivel nem is értett teljes mértékben egyet. Kádár személyes politikai meggyőződése is az volt, hogy a Szovjetunióval egy szocialista ország nem mehet szembe, másrészt reálisan látta, hogy a Varsói Szerződés többi tagállama nélküle is végrehajtja a katonai akciót: ha kimarad, egyedül marad, ami káros a magyar belpolitikára, és elveszti a lehetőségét a kármentésre.[7]

Ezt a kármentést már a katonai akciót követő napokban megkezdte a magyar politikai vezetés. 1968. augusztus 24-én, amikor Moszkvában tanácskozott a lengyel, a szovjet, a magyar, a bolgár és a keletnémet pártvezetés a katonai intervenció utáni teendőkről, Kádár János, Fock Jenő és Komócsin Zoltán feljegyzésben fordult Leonyid Brezsnyevhez. A magyar vezetők rendkívül reálisan értékelték a

6 Kádár János beszéde a kül- és belpolitika időszerű kérdéseiről. In: *Népszabadság*, 1968. október 25. 1–4.

7 A prágai tavasz reformmozgalmával alapvetően szimpatizált Kádár. Úgy látta, hogy a csehszlovák folyamatok párhuzamba állíthatóak a magyar elképzelésekkel, azok erősíthetik egymást. A magyar gazdasági reform kiteljesítése érdekében szükség lett volna a KGST-n belül hasonló gondolkodású pártvezetésekre. A prágai tavasz azonban egészen más irányt vett, mint amit a magyar pártvezetés remélt, egyes lépések Kádár szemében a szocializmus feladását jelentették. A legnagyobb probléma azonban az volt, hogy Dubček miközben elvárta a nemzetközi fórumokon Kádár támogatását – amit egyébként meg is kapott –, cserébe semmit nem ajánlott fel Kádárnak. A dokumentumokból nem világos, hogy Kádárnak egy ponton túl miért lett volna érdeke Dubček mellett maradnia a Szovjetunióval szemben. Lásd erről: Mitrovits, 2012. 125–146.

helyzetet, és megpróbáltak valamiféle kompromisszumos megoldási javaslatot előterjeszteni: *„Nincs megfogható jogalapunk, az anonim csehszlovák nyilatkozat nem pótolhatja a baloldal beígért nyílt fellépését. A jelenlegi helyzetet jellemzi, hogy nincs hatalom, mert új hatalmi központ nem létesült, a régi pedig meg van bénulva és működésképtelen. [...] Fennáll és fokozódik hadseregeink és a csehszlovák tömegek közötti erőszakos összeütközések, a nagymértékű vérontás veszélye."* A kialakult súlyos helyzetből három lehetséges kiutat vázolt fel a magyar delegáció: 1. Egy „baloldali, progresszív pártvezetés és kormány" létesítését irreálisnak minősítették. 2. A számunkra leginkább elfogadható forgatókönyvnek azt tartották, hogy ha „Svobodával, a régi Elnökséggel, a jogilag létező kormánnyal" kompromisszumot kötnek. Ha mindez nem sikerül, akkor a legrosszabb verzió 3. „az ország teljes katonai megszállása, a katonai közigazgatás teljes bevezetése, a csehszlovák politikai szervek és hatóságok nélkül". A feljegyzésben azt is hangsúlyozza a magyar vezetés, hogy „ez nemkívánatos és minden lehetőséget meg kell tenni, hogy elkerüljük".[8] A Svobodával, a régi Elnökséggel és a jogilag létező kormánnyal való kompromisszum alapjának a bratislavai és az ágcsernyői megállapodásokat kell tekinteni, cserébe meg kell kezdeni az idegen csapatok kivonását – áll Kádárék javaslatában.

Összességében az MSZMP PB és személyesen Kádár János is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a csehszlovák ügyben minden pártnak felül kellene vizsgálnia az eddig folytatott politikáját, és valamennyi önkritikát gyakorolhatna. Amennyiben a katonai beavatkozás előtti néhány hónap, illetve az azt követően folytatott gyakorlatot viszik tovább, nem lehet a csehszlovák válságot megoldani. Mivel Kádárt több okból kifolyólag nyomasztotta a katonai akció – nem oldódott meg a csehszlovák belpolitikai válság, a magyar társadalom többsége elutasította a fellépést, a számítások ellenére veszélybe került a magyar reformok kibontakozása, a nemzetközi elszigeteltség megnövekedése miatt veszélybe került a nyugati nyitás politikája –, megpróbált reális, középtávú megoldási javaslatokat tenni.

1968. szeptember 13-án az MSZMP Politikai Bizottsága alaposan megtárgyalta a csehszlovákiai eseményeket és határozott arról, hogy következtetéseit levél formájában közli a többi párt vezetőivel is (név szerint Władysław Gomułkával, Todor Zsivkovval, Leonyid Brezsnyevvel és Walter Ulbrichttal).[9] Az ülésen elfogadott határozatban úgy foglalt állást a Politikai Bizottság, hogy „időt kell adni a csehszlovák párt- és állami vezetésnek, hogy a megegyezés végrehajtásához szükséges politikai feltételeket megteremtse". Vagyis semmit nem kell siettetni, a katonai bevonulás ellenére a csehszlovák vezetőknek kell megoldani a belpolitikai válságot. A PB sem az ülésen lezajlott vitában, sem a határozatban nem foglalt állást név szerint senki mellett, senkit nem emeltek ki Svobodán kívül.

8 MNL OL, M-KS 288. f. 47. cs. 744. ő. e. 184–186.

9 A PB-ülésre azért került sor, hogy az egy nappal korábban (szeptember 12.) Legnicában megtartott katonai konzultáció tükrében az MSZMP vezetése kialakítsa álláspontját. Legnicában a honvédelmi miniszterek, így magyar részről Czinege Lajos vett részt. Czinege javasolta a lengyel és a magyar csapatok kivonását Csehszlovákia területéről. Álláspontja szerint a szovjet csapatok egy megkötendő szovjet–csehszlovák szerződés értelmében maradhatnak az országban.

Az ülés másnapján Kádár János elküldte levelét az említett négy párt vezetőjéhez, amelyben a korábbiaknál még konkrétabban foglalta össze a tennivalókat.[10] Itt már név szerint kiemeli a Ludvík Svoboda, Oldřich Černík, Gustáv Husák triumvirátust, azokat, akik „a moszkvai megállapodások megvalósításáért küzdenek", de jelzi, hogy tevékenységük számos ellentmondással terhelt, nem lépnek fel önálló „baloldali erőként". A nyílt fellépésük elmaradt, ami rendkívül problematikus, hiszen „csapataink bevonulására vonatkozó elhatározásunk alapja az ő, hozzánk továbbított kérésük volt".[11] Kádár elsőrendű feladatnak jelölte meg a csehszlovák belpolitikai élet politikai differenciálódásának (polarizálódás) elősegítését, „a szocializmushoz hű erők önálló harcának kibontakoztatását". Ugyanakkor nem ítélte el a prágai tavasz egész időszakát, szerinte az 1968. januári és májusi plénumok „helyes állásfoglalásait" támogatni kell.

Végül a magyar vezetés nagy örömmel fogadta a hírt, hogy végre sor kerül a várva várt csehszlovák–szovjet tárgyalásokra, ahol megegyezés születik a „szovjet csapatok ideiglenes tartózkodásáról Csehszlovákiában". Kádár János a betegszabadságát megszakítva szeptember 27-én Moszkvába, a szocialista országok párt- és kormányküldöttségének tanácskozására utazott, ahol végül elfogadták azt a forgatókönyvet, hogy 5-6 szovjet hadosztály marad Csehszlovákiában, a többit még a tél beállta előtt kivonják.[12] Kádár a saját politikáját látta igazolódni, hiszen e tanácskozás, valamint az a tény, hogy hamarosan aláírnak egy csehszlovák–szovjet megállapodást a szovjet csapatok csehszlovákiai állomásozásáról – egyébként az 1957-es magyar–szovjet szerződés mintájára –, a magyar pártvezetés egy hónapos vágya volt. Ráadásul mindez szovjet kezdeményezésre történt anélkül, hogy előtte kikényszerítettek volna Prágában bármilyen személycserét. Sőt inkább ezzel a szerződéssel akarták Dubčeket sarokba szorítani és az úgynevezett „jobboldali, ellenforradalmi" erők előtt lejáratni.

Brezsnyev egyértelműen Dubčeket tette felelőssé, hogy a moszkvai megállapodások nem teljesülnek az elvárt mértékben, valamint azért, hogy a katonai bevonulásnak nincs kézzelfogható politikai eredménye. Kádár viszont ezen a tanácskozáson is kiállt azon javaslata mellett, hogy ne személyi, hanem elvi politikát folytassanak a csehszlovákokkal kapcsolatban. Hangsúlyozta, hogy még az egyes emberek „nem futották be a pályájukat", másrészt mindig ellenkező hatást értek el azzal, ha konkrétan beleszóltak személyi dolgokba: „Akit bíráltunk – népszerű lett, akit dicsértünk – elszigetelődött."[13] Kádár tehát nem állt ki sem Husák, sem

10 MNL OL, M-KS 288. f. 9/1968/9. ő. e. Magyarul közli: Huszár, 2002. 343–348.

11 Megjegyzendő, hogy a magyar forrásokból az derül ki, hogy Kádár nem látott soha úgynevezett behívólevelet, ami a csehszlovák vezetők részéről érkezett volna. Ezt többször szóvá is tette a szovjeteknek, többek között az itt idézett levélben is.

12 Erről 1968. október 1-jén számolt be a magyar küldöttség a PB tagjai előtt. MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 473. ő. e.

13 Uo.

Dubček, sem Lubomír Štrougal mellett.[14] A tanácskozást a magyar delegáció sikernek tekintette, különösen azért is, mert Brezsnyev – egyedüli vezetőként – reagált Kádár szeptember 14-i levelére is. A szovjet vezető ezzel kapcsolatban közölte, hogy „nincs észrevételük, ellenvetésük, mert a levél gondolatai és az SZKP elképzelései között nincs ellentmondás". A tárgyalásoknak és a magyar szándékoknak megfelelően 1968. október 30-ig a magyar hadsereget (8. zalaegerszegi gépkocsizó lövészhadosztály) kivonták Csehszlovákiából, ezzel lezárult egy korszak a magyar–csehszlovák kapcsolatokban is.

1968. december 6–7-én Kádár fogadta Jurij Andropovot. A kötetlen megbeszélésen elsősorban a csehszlovák események konzekvenciáiról, illetve a további tennivalókról esett szó. Andropov szerint a CSKP KB novemberi plénumának „nagy pozitívuma, hogy a vezetésben lévő egészséges erők (Vasil Biľak, Alois Indra) megértették: a jobboldal (Dubček, Josef Smrkovský és Dušan Slavík) ellen egyesülniük kell a realistákkal (Svobodával, Černíkkel, Husákkal és Štrougallal)". Kádár más megközelítést alkalmazott, ahogy korábban is. Nem személyi, hanem elvi kérdésként tekintett a problémára: *„Csehszlovákiában nem képzelhető el egészséges kibontakozás két dolog nélkül: egyrészt a hibákat ki kell javítani, másrészt belül kell lennie olyan csehszlovák erőknek, amelyek ezt a harcot vezetik, s akiket mi támogatunk."*[15]

Kádár szerepe Husák első titkárrá választásában

Mint szó volt róla, Kádár és a magyar vezetés elvi és nem személyi kérdésként kezelte a csehszlovák válságot. Az MSZMP Politikai Bizottságának ülésein soha nem került szóba, hogy a magyar vezetők kit látnának szívesen a CSKP élén. Még a szovjet vezetők által felvetett nevekre (főleg Štrougal és Husák) sem reagált Kádár egyszer sem. Ez a magatartás egyrészt valóban abból adódott, hogy Kádár szerint mindegy volt, ki vezeti a CSKP-t, ha az illető politikailag elvhű, következetes és határozott, a szocializmus érdekeit képviseli. Dubček meggyőzése érdekében még az is felmerült, hogy Kádár nemhivatalosan találkozik vele, de az ötletet viszonylag gyorsan elvetették, hiszen ezzel legitimálták volna Dubčeket, akit a „jobboldali erők" – ha nem is valódi, de szimbolikus – vezetőjének tekintettek. Másfelől a meggyőzés sikerében sem bíztak túlságosan a szovjetek. Így az 1968. augusztus 21-i intervenció utáni első legfelsőbb szintű kétoldalú találkozót végül nem a két párt első titkára, hanem a két ország miniszterelnöke, Fock Jenő és Oldřich Černík között tervezték

14 A magyar források szerint a szovjetek Štrougalt tartották a legalkalmasabbnak a CSKP KB első titkára posztjára. Kádár egyébként azt javasolta, hogy ne Dubček írja alá a csehszlovák–szovjet szerződést, hiszen hosszú távon nem tesz jót az ügynek, ha egy lejáratódott személy kézjegye szerepel az okmányon. Példaként említette, hogy a hasonló magyar–szovjet szerződést is a külügyminiszterek és a honvédelmi miniszterek jegyezték. Az 1957. május 27-én, Budapesten aláírt egyezményt a szovjet fél részéről Andrej Gromiko külügyminiszter és Grigorij Zsukov honvédelmi miniszter, magyar részről Horváth Imre külügyminiszter és Révész Géza honvédelmi miniszter látták el kézjegyükkel. A magyar–szovjet egyezmény szövege: *Népszabadság*, 1957. május 29. 1–2.

15 MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 479. ő. e. 115–134.

lebonyolítani 1969. április 10–13. között. A felemás „csúcstalálkozót" végül a március 28–29-i csehszlovák események miatt a magyar fél lemondta.[16]

1969. március végén Stockholmban rendezték a jégkorong-világbajnokságot, ahol a csehszlovák válogatottnak kis túlzással két mérkőzésből állt a torna: kétszer játszott ugyanis a szovjet válogatottal, és március 21-én 2:0, március 28-án 4:3 arányban le is győzte a világ akkori legjobbjait. A csehszlovákok számára ezek a győzelmek a nemzeti ellenállás részeivé váltak. A második győzelem után – ami ellenére egyébként a körbeverések miatt a szovjetek nyerték meg az aranyérmet – Csehszlovákiában több helyen szovjetellenes zavargásokra került sor. Megtámadták a hivatalos szovjet képviseleteket Prágában, Pozsonyban, Olomoucban és más városokban, szétzúzták a prágai Aeroflot irodát, Hradec Královéban megrongálták a szovjet felszabadítási emlékművet, szovjetellenes tüntetések és erőszakos megmozdulások zajlottak mindenfelé az országban. Ústí nad Labemben megtámadták a szovjet katonai helyőrséget is.

A szovjet vezetők szerint a csehszlovák vezetés és a hatóságok nem léptek fel kellőképpen az eseményekkel szemben, felháborodásuk nyomatékosítására levélben tiltakoztak a CSKP KB első titkáránál és a miniszterelnöknél. A szovjetek szerint a *„jégkorongmérkőzés csak ürügyül szolgált ahhoz a széles ellenforradalmi tüntetéshez, amely az országban lévő helyzet normalizálására irányuló erőfeszítések ellen bontakozott ki".*[17] Valójában a szovjetek számára szolgáltak az események ürügyként, hogy kikényszerítsék a régen várt vezetőváltást a CSKP élén. Az SZKP ezúttal nagyon határozottan lépett fel és nyíltan megfenyegette a csehszlovák vezetést: *„Az SZKP KB és a szovjet kormány szükségesnek véli hivatalosan figyelmeztetni arra, hogy újabb szovjetellenes akciók, szocialistaellenes provokációk és katonai alakulatok elleni támadások esetén a szovjet fél kénytelen lesz hathatós intézkedéseket foganatosítani. Fenntartjuk magunknak azt a jogot, hogy meghatározzuk ezen intézkedések jellegét attól függően, milyen konkrét lépéseket tesz a csehszlovák vezetés a maga részéről az ellenséges, szocialistaellenes erők kirohanásainak megelőzésére és meghiúsítására."*[18]

Március 31-én Koszigin szovjet miniszterelnök tájékoztatta a magyar vezetést a csehszlovák zavargásokkal kapcsolatos szovjet álláspontról, majd ennek ismeretében az MSZMP KB Titkársága döntött arról, hogy az SZKP-hoz hasonlóan a magyar párt is levelet küld a CSKP KB-nak. A magyar vezetés az SZKP által elküldött kemény hangú levélhez csatlakozván hasonló tartalmú, bár jóval visszafogottabb levelet küldött Prágába. *„Most a szocializmus csehszlovákiai vívmányainak sorsa és közös, nemzetközi érdekeink miatti mély aggodalom érzésétől eltelve fordulunk Önökhöz ezen emlékeztetővel. [...] Még fokozták aggodalmunkat azok a Prágában és Csehszlovákia-szerte március 28–29-én – jégkorongmérkőzés ürügyén – kirobbantott, a Szovjetunió és valójában más szövetséges szocialista országok el-*

16 Az MSZMP PB 1969. április 9-én döntött úgy, hogy a találkozót későbbi időpontban kell megtartani. MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 487. ő. e.

17 A szovjetek elküldték a levelet Kádárnak is, és arra kérték, hogy ő is fogalmazzon meg hasonlót a CSKP KB vezetésének. MNL OL, M-KS 288. f. 32/1969/2. ő. e.

18 Uo.

len is irányuló vad, nacionalista, ellenforradalmi kilengések. Ezeket a jelenségeket és fellépéseket mi, a magunk részéről a leghatározottabban elítéljük." A magyar vezetés felhívta a CSKP figyelmét, hogy a megnyilvánulásaik nem megfelelőek, az ellentmondásos nyilatkozataik *„semmiféle visszatartó erővel nem bírnak, ellenkezőleg, akarva-akaratlanul inkább bátorítják a szocialistaellenes erőket"*.[19]

A nyomásgyakorlás elérte célját, a CSKP KB április 17-i plenáris ülésén felmentették Alexander Dubčeket, és Gustáv Husákot választották meg első titkárnak. 1969. május 6-án az MSZMP Politikai Bizottsága módosította az április 9-i döntését, és meghívót küldött az új csehszlovák vezetés részére. Így került sor Kádár és Husák első találkozójára 1969. május 15–16-án, Budapesten.

A magyar tapasztalatok és a normalizáció

A CSKP KB 1969. május 29-i plénumán elfogadott határozatok végül kimondták, hogy 1968. január óta a fő veszélyt a jobboldali, szovjetellenes erők, a párton belül a jobboldali opportunista erők képezték. Ez vált a normalizációs korszak alapdogmájává, ez tükröződik az 1970 decemberében elfogadott, *„A CSKP XIII. kongresszusa után a pártban és a társadalomban kialakult válság tanulságai"* című terjedelmes dokumentumban is.[20] Kádár „kívánsága" részben teljesült: végbement a csehszlovák politika differenciálódása (a polarizáció), a várva várt „baloldal" végre keményen fellépett, kézbe vette a párt irányítását és leszámolt az úgynevezett „jobboldali, revizionista, ellenforradalmi" személyekkel. Kérdés, vajon ez a folyamat és a CSKP új vezetése által folytatott politika mélyebb ideológiai és gyakorlati tartalma milyen mértékben állt összhangban a kádári politikával. Természetesen Kádár és a magyar vezetés tisztában volt vele, hogy a csehszlovákoknak a rendteremtés során nem az 1968-as magyar gyakorlatot kell követni, hanem inkább az 1957-est, de ennek ellenére a túlzott konzervativizmus nem állt érdekében Kádárnak. Azért sem, mert az 1968-as év dubčeki programja, ha fokozatosan és szigorúan ellenőrzött feltételek mellett kibontakozott volna, új lendületet adhatott volna a magyarországi mérsékeltebb reformoknak.[21] Kádár éppen ezért hangoztatta folyamatosan, hogy nem lehet visszatérni az 1968 januárja előtti állapotokhoz. Ez rendkívül ellentmondásos álláspont volt részéről: egyszerre szerette volna, ha a CSKP „baloldala" kemény kézzel „rendet tesz", és valamilyen módon megtörténik a szembenézés a múlt hibáival, illetve ha mérsékeltebb formában is, de folytatódik a reform. Ez volt Kádár saját, bevált receptje: az 1956-os forradalom leverése után Magyarországon Kádár előbb rendet teremtett úgy, hogy a sztálinizmust sem engedte tovább érvényesülni, majd fokozatosan, „szövetségi politikával", meggyőzéssel és reformokkal megvalósította a forradalom számos célkitűzését.[22]

19 MNL OL, M-KS 288. f. 32/1969/2. ő. e.
20 Magyarul lásd: *A CSKP 13. kongresszusa*. 1974.
21 Tőkés, 1998. 63.
22 Lásd erről: Földes, 2012. 192–214.

Kádár 1969 folyamán négyszer folytatott kétoldalú tanácskozást Gustáv Husákkal és a CSKP új vezetésével. Az első találkozóra közvetlenül Husák megválasztása után, május 15–16-án, Budapesten került sor. A második tárgyalás 1969. július 30-án szintén a magyar fővárosban zajlott le, amikor Gustáv Husák Bulgáriából hazatérőben Budapesten megszakította utazását és találkozott Kádár Jánossal, Biszku Bélával, Aczél Györggyel és Perjési Lászlóval. A harmadik e sorba illeszthető konzultációra Kelet-Berlinben került sor. 1969. október 5–6-án, a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) kongresszusa alatt Gustáv Husák és Vasil Biľak külön megbeszéléseket folytatott Kádár Jánossal és Fock Jenővel. Végül 1969. december 16–17-én Kádár János látogatott el Prágába, ahol Husákkal kölcsönösen tájékoztatták egymást országaik belső helyzetéről, áttekintették a magyar–csehszlovák kapcsolatokat, s informálták egymást nemzetközi kérdésekről is.

A májusi találkozó a kezdődő normalizáció szempontjából fontos volt mind Husák, mind Kádár számára. A csehszlovák vezető tanácsokat kért az 56-os tapasztalatokkal rendelkező Kádártól, utóbbi pedig úgy fogta fel, hogy tanácsaival talán alakítani tudja a csehszlovák belpolitikai válság megoldását úgy, hogy az a legkevesebb kárral járjon a magyar reformok szempontjából. A CSKP ekkor még nem dolgozta ki a prágai tavasszal kapcsolatos téziseit, így Husák meglehetősen szűkszavú „értékelést" adott: *„Novotný és környezete hibáiból, a szubjektivizmusból adódóan, 1968 elejére politikai válság keletkezett Csehszlovákiában. Dubčekék 1968–1969. évi tevékenysége még jobban elmélyítette ezt a krízist."*[23] Persze Kádár alaposan ismerte a csehszlovák eseményeket, de ez a semmitmondó husáki értékelés szembetűnő volt. Ugyanakkor számos kérdést is megfogalmazott a CSKP első titkára a tennivalókkal kapcsolatban, azaz konkrét tanácsokat kért a magyar pártvezetőtől: mi legyen a Novotný-éra kompromittálódott személyeivel, akik Dubček bukásában most a saját politikájuk igazolását látják; milyen mély legyen a párttagság felülvizsgálata; hogyan lehet értékelni az öt ország katonai beavatkozását, amely azt a benyomást erősítette, hogy a CSKP képtelen saját ügyei megoldására; mit mondjanak a szovjet csapatok csehszlovákiai tartózkodásáról; végül miről tárgyalt 1968. augusztus 17-én Kádár Dubčekkel?[24]

Kádár válaszában összehasonlította az 1956-os lengyel, magyar és az 1968-as csehszlovák eseményeket. A három esemény közös vonását abban ragadta meg, hogy mind a három országban a személyi kultusz és a szubjektivizmus eredményeként meggyengült a proletariátus diktatúrája. Ebben a helyzetben a burzsoázia kísérletet tett a hatalom megragadására: *„Magyarországon mi végigjátszottuk a drámának mind a tíz felvonását, az események eljutottak a végkifejlődésig, a nyílt*

23 MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 490. ő. e.

24 1969–1970 folyamán a csehszlovák sajtó irányítói is többször jártak Budapesten, hogy a magyar eljárásokat tanulmányozzák, és élénken érdeklődtek az 1956-os magyar események utáni tapasztalatok iránt. 1970-ben, amikor a csehszlovák sajtó irányítói a keményebb rendszabályozás mellett döntöttek, a magyar fél önmérsékletre intette őket. Prága azonban a sajtóval kapcsolatban sem fogadta meg a tanácsokat. Összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy míg Csehszlovákiában 1968–1972 között mintegy 1900 újságírótól vált meg a párt (ez szövetségi szinten 40 százalékos, csak Szlovákiát tekintve körülbelül 27 százalékos arányt jelentett), addig Magyarországon 1956 után nagyjából ezer újságírót zártak ki a pártból, ami kicsivel a szlovák szint felett volt. Lásd Takács, 2008. 69–80.

fegyveres osztály-összeütközésig. Csehszlovákiában csak kilenc felvonást játszottak le, de előre megmondhatjuk, mi lett volna a tizedik felvonás tartalma." A kádári válságértelmezés a következőképpen hangzott: *„Maga a válság rendszerint azért áll elő, mert a személyi kultusz, vagy a szubjektivizmus hibáiból következően ellentét keletkezik a kommunisták által hirdetett eszmék és a valóság között. Ebben a szituációban eszmei zűrzavar keletkezik, a kommunisták demoralizálódnak, a széles néptömegek elvesztik az orientációt, s szabad kezet kap az osztályellenség."* Pontosan ezért szükséges, hogy a párt vezetése szilárdan képviselje a marxista–leninista elveket, a Központi Bizottságnak világos, egységes platformja legyen, ha ez nincs meg, akkor felbátorodik az osztályellenség és kísérletet tesz a hatalom megragadására.[25] Kádár a Magyarországon bevált „kétfrontos harcot" javasolta Husáknak: *„A május 29-i KB-ülésen olyan messzire menjenek el a jobboldaliakra mért csapásban, amennyire az erőik megfeszítéséből telik"*, ugyanakkor *„helyre kell állítani a lenini normákat"*, ami azt is jelentette, hogy a kollektív vezetést érvényre kell juttatni. A pártból történő tömeges kizárást nem tartotta reálisnak az MSZMP első titkára, a Novotný-éra embereivel kapcsolatosan pedig azt javasolta, hogy minden egyes esetben a „párt elvi platformjához való viszonyt kell tekinteni", vagyis aki elfogadja a normalizáció elvi alapjait, annak felmentést lehet adni a korábbi hibái ellenére is. Az ifjúság, az értelmiség és a szakszervezetek ügyében Kádár szerint később lehet előrelépni, első feladat a párt vezető szerepének a teljes körű biztosítása. Ez volt a kádári normalizáció tapasztalata.

A CSKP KB május 29–30-i plénuma olyan határozatokat fogadott el, amelyekkel Kádár elégedett lehetett. A plénum megállapította, hogy az 1968 januárjában elfogadott politikai vonal megváltoztatására nincs szükség, de fordulatot kell végrehajtani annak megvalósításában.[26] Mindez egyszerre jelentette a Novotný-időszaktól és a dubčeki politikától való burkolt elhatárolódást, de önmagában még nem jelölt ki semmilyen utat a jövőre nézve. Az a tény, hogy a határozat az 1966-ban megtartott XIII. kongresszusra mint kiindulási pontra hivatkozott, jó jel lehetett volna a gazdasági reformok mérsékeltebb formában történő folytatása szempontjából, de a szöveg és a beszámolók többségéből világossá vált, hogy a CSKP nem a gazdasági reform, hanem éppen ellenkezőleg a szigorúbb tervutasításos gazdaságirányításhoz való visszatérést tűzte ki célul.

A CSKP vezetése – csakúgy, mint a prágai tavasz idején – a normalizáció első szakaszában is olyan partnerként és szövetségesként tekintett Magyarországra, az MSZMP-re, amely tapasztalatait hasznosíthatja és segítségét elfogadja. 1970 decemberében az MSZMP X. kongresszusa idején több olyan hosszadalmas cikk is megjelent a cseh és a szlovák pártsajtóban, ami a két ország és a két párt hasonló tapasztalatait vetette össze. Elsősorban a *Rudé Právo* és a szlovák *Pravda* közölt olyan publicisztikákat, amelyek bizonyos párhuzamot vontak az 1956-os magyar és az 1968-os csehszlovák események között, elemezték az MSZMP 1956 óta foly-

25 Kádár egyébként ezt az eszmefuttatását számos alkalommal előadta Dubčeknek is 1968 folyamán éppen azért, hogy figyelmeztesse a várható végkifejletre.

26 A KB-plénumon elfogadott határozatok kimondták, hogy január óta a fő veszélyt a jobboldali, szovjetellenes erők, a párton belül a jobboldali opportunista erők képezték.

tatott politikáját, annak kimagasló eredményeit, és nem egy esetben kifejezésre juttatták, hogy van mit és érdemes tanulni a magyar kommunistáktól. A *Rudé Právo* kongresszusi beharangozójában egyenesen azt írják: *„Számunkra [...] a magyar kommunisták tapasztalatai figyelemre méltóak és tanulságosak. [...] Magyarországon 1956-ban, Csehszlovákiában pedig 1968-ban veszélyben forogtak a szocializmus vívmányai, a munkásosztály hatalma. Nem kívánunk mechanikus párhuzamot vonni, de megéri felfigyelni arra, milyen helyzetet, milyen problémákat kellett megoldaniuk és milyen harcot kellett vívniuk a magyar kommunistáknak az ellenforradalom leverése után a konszolidáción keresztül egész napjainkig."*[27] A pozsonyi magyar főkonzul beszámolójában azt is megjegyzi, hogy „nem egészen nyíltan, de észrevehető szándékkal tesznek egyes lapok említést az MSZMP politikájának kétfrontos harcáról" (mivel nem kevesen szeretnék azt látni a CSKP politikájában is).[28]

Az MSZMP X. kongresszusával egy időben fogadta el a CSKP KB *„A CSKP XIII. kongresszusa után a pártban és a társadalomban kialakult válság tanulságai"* című dokumentumot, ami a csehszlovák normalizációs időszak legitimációs alapjává vált egészen 1989-ig, a rendszer bukásáig. A dokumentumot a KB nem vitatta meg, a plénum előtt Husák a szovjet vezetéssel egyeztetett, a KB-tagok között csupán szétosztották azt. Annak ellenére, hogy Husák személyesen többször beszélt Kádárral, illetve hogy a csehszlovák sajtó gyakran hivatkozott a magyar tapasztalatokra, e dokumentum nem a magyar gyakorlatot követte. Összehasonlítva az MSZMP KB 1956. december 5-i ülésén elfogadott, hasonló céllal született magyar dokumentummal, számos különbséget fedezhetünk fel. A CSKP vezetése nem lépett az úgynevezett „kétfrontos harc" útjára, azaz nem lépett fel egyszerre a régi konzervatívok (sztálinisták) és a revizionisták (Dubčekék) ellen azonos erővel. A pártot „kiemelték", felmagasztalták, a kialakult válságot nem a párt tévedéseinek, hanem „szubjektív" hibák eredményeként állították be. Maga a CSKP története e dokumentumban tiszta, Novotný „szubjektív" hibái miatt és az úgynevezett „jobboldaliak" (ez egy rendkívül széles kör, a marxistáktól a valóban liberálisokig mindenki annak számított, aki aktivizálta magát a prágai tavasz idején) előretörése miatt alakult ki a válság, Dubček első titkárrá választását pedig kompromisszumként írták le. A válság ellenforradalommá válása egyértelműen Dubček hibája, aki *„a fejlődés irányát már az első percektől kezdve az ösztönösségre hagyta, s ezzel lehetővé tette a jobboldal szervezett fellépését"*. A dokumentum természetesen érvényteleníti az 1968-as akcióprogramot és a XIV. rendkívüli (vysočanyi) kongresszust, elítéli a *2000 szó* című manifesztumot, amely szerinte nyíltan a szocialista rendszer megdöntésére szólított fel. Amikor a párt vezetése és a legfontosabb állami funkciók már a „jobboldal" kezébe kerültek, akkor a cionista és imperialista erők is támadásba

27 Lásd: *Pravda*, 1970. november 2. és 3. (Miloš Marko cikkei), *Rudé Právo*, 1970. november 19. és 21. (Pavol Cipka cikkei). A kongresszust nemcsak a központi, hanem a vidéki lapok is figyelemmel kísérték, gyakran képekkel illusztrálva hosszabb-rövidebb cikkeket közöltek róla. A legtöbb újság részletesen ismertette az MSZMP KB beszámolóját, részleteket közöltek Biszku Béla, Komócsin Zoltán, Gáspár Sándor, Fock Jenő és Kádár János beszédeiből. A *Rudé Právo* 1970. november 27-i száma „Ideológiai kérdések a magyar kommunisták kongresszusán" címmel külön cikket szentelt a kérdésnek.

28 MNL OL, M-KS 288. f. 32/1970/90. ő. e. 295.

lendültek Csehszlovákia ellen. A dokumentum gyakorlatilag minden szerepet vállalt csehszlovák politikust elítélt, aki vezető funkcióban vagy véleményformálóként jelent meg 1968 januárja és augusztusa között, kivéve a normalizáció három legfontosabb alakját, Biľakot, Husákot és Svobodát.

Az 1956 végén született MSZMP KB-határozattal szemben, amely a forradalom okait volt hivatott értékelni, a CSKP tézisei egyáltalán nem foglalkoznak a sztálinizmussal, a törvénysértő perekkel, sőt Klement Gottwald politikai teljesítményét még ki is emeli az írás. Kádár 1956 decemberében a válság okai között az első helyre tette a Rákosi Mátyás és Gerő Ernő vezette „klikket", amely *„a párt- és állami életben, valamint a gazdasági élet irányításában szektás és dogmatikus politikát, ellentmondást nem tűrő, parancsolgató és bürokratikus vezetési módszereket honosított meg. Káros módszereik rendkívül súlyos hibákhoz és bűnökhöz vezettek párt- és állami életünkben egyaránt. Akadályozták a párt- és társadalmi élet demokratizmusának kiszélesítését, durván megsértették a szocialista törvényességet."*[29] Csupán a második helyre helyezte Nagy Imre „áruló magatartását": *„ a pártellenzék e csoportjának tevékenysége pozitívnak tekinthető mindaddig, amíg harcuk – az egész pártellenzékkel együtt – a Rákosi–Gerő-klikk politikája ellen irányult. [...] Nagy Imre és társai a revizionista, burzsoá nacionalista nézetektől törvényszerűen jutottak el a legreakciósabb, imperialista erőkkel való szövetséghez, a munkáshatalom, a népi demokratikus rendszer, a dolgozó magyar nép és a szocialista haza elárulásáig."* A harmadik és negyedik tényezőként pedig a párton kívüli ellenségek megjelenése, vagyis a Horthy-rendszer restaurációjára törekvők tábora és az amerikai imperializmus támadása szerepelt.

Kádár ezeket a téziseket gyakorlatilag 1989-ig következetesen képviselte (kisebb változás történt, amikor a Nagy Imre-per idején főképpen a második pontot hangsúlyozták). Ez volt a kétfrontos harc, majd a szövetségi politika (aki nincs ellenünk, az velünk van), a mezőgazdaság viszonylag erőszakmentes kollektivizálása, majd a gazdaságirányítási reformok origója: egyenlő távolságot kell tartani a sztálinistáktól és a revizionistáktól is. Husák nem ezt az utat választotta, a CSKP által elfogadott „tanulságok"-dokumentum nem vetett számot a múlttal, egyetlen szót sem szólt a cseh és szlovák társadalmat izgató rehabilitációs kérdésekről vagy a sztálinista kultúrpolitika hatásáról. Érdemes ezt azért is hangsúlyozni, mert Husák maga is „Gottwald börtönében" ült 1954 és 1960 között,[30] és csak 1963-ban rehabilitálták. Személyes oka éppenséggel lett volna a desztalinizációs folyamat felélesztésére, de ellenkezőleg történt, még arra is vigyáztak, hogy utalás se történjen a sztálinista perekre és a rehabilitáció problematikájára. 1970-re tehát a csehszlovák és a magyar belpolitika jelentős aszinkronba került egymással. Azt a legitimációs politikát, amit a Husák vezette Elnökség folytatott, a Kádár vezette MSZMP már régen meghaladta. A husáki legitimáció végül nemhogy nem követte az 1968–1969-es magyar politikai gyakorlatot, hanem még az 1956–1957-est sem: Csehszlovákiában nem

29 Ságvári–Vass, 1964. 13–17.

30 Persze csak szimbolikusan, hiszen Klement Gottwald 1953-ban meghalt, de utóda, Antonín Novotný folytatta a sztálinista represszió, és 1953–1954 folyamán több koncepciós pert is rendeztek. Husákot az úgynevezett burzsoá nacionalisták elleni perben ítélték el.

került sor a sztálinizmussal való szembenézésre, így nem is lehetett a kádári „szövetségi politikához" hasonlóan szélesebbre nyitni a CSKP politikáját. Az is kiderült hamarosan, hogy Csehszlovákia semmilyen formában nem folytatja a gazdaságirányítási reformokat, így Magyarország egyedül maradt a szocialista táboron belül, míg 1974-ben szovjet nyomásra le nem állították a további kezdeményezéseket.

Husák és Kádár a normalizáció után

A CSKP 1971. május 25–29. között megtartott XIV. kongresszusa hivatalosan lezárta a normalizációt, és Husák megszilárdította a helyzetét. Ettől kezdve a csehszlovák–magyar kapcsolatok – ennélfogva Kádár és Husák viszonya is – a szocialista táboron belül normálisnak mondható mederbe került. A kongresszus után jelentősen megritkultak a kétoldalú csúcstalálkozók, mindössze hétszer került sor ilyen tárgyalásra, 1986-ban utoljára. Ez csak egy alkalommal több, mint amennyiszer Kádár tizenegy év alatt Novotnýval, illetve nyolc hónap alatt Dubčekkel találkozott *(1. táblázat)*.[31]

1. táblázat. Kádár János és a CSKP KB első titkárai kétoldalú tárgyalásai

	Antonín Novotný (1956–1967)	Alexander Dubček (1968. jan.–aug.)	Gustáv Husák (1969–1971)	Gustáv Husák (1971–1989)
1.	1958. dec. 10–16. (Prága)	1968. jan. 22. (Tapolcsány)	1969. máj. 15–16. (Budapest)	1972. jún. 8. (Pozsony)
2.	1959. febr. 18–20 (Prága)	1968. febr. 4–5. (Révkomárom)	1969. júl. 30. (Budapest)	1974. ápr. 10–12. (Prága)
3.	1961. febr. 20–24. (Budapest)	1968. febr. 21–23. (Prága)	1969. okt. 5–6. (Kelet-Berlin)	1977. szept. 14–16. (Budapest)
4.	1963. okt. 1–4. (Prága)	1968. jún. 13–15. (Budapest)	1969. okt. 16–17. (Prága)	1982. szept. 13. (Budapest)
5.	1964. szept. 28.–okt. 3. (Budapest)	1968. júl. 13. (Révkomárom)	–	1983. nov. 10. (Prága)
6.	1967. okt. 10–14. (Prága)	1968. aug. 17. (Révkomárom)	–	1984. nov. 27. (Budapest)
7.	–	–	–	1986. okt. 30. (Budapest)

1972. június 8-án egynapos nem hivatalos baráti látogatásra érkezett Kádár Pozsonyba. Ekkor már a normalizálódott viszonyoknak megfelelően kölcsönösen tájékoztatta a két vezető egymást az aktuális belpolitikai ügyekről. Ugyanakkor a két ország kapcsolatában kisebb zavart okozott egy a francia és az olasz sajtóban megjelent információ, miszerint Vasil Biľak a CSKP KB plénumán (1971. október 21.) elmondott beszédében a magyarországi szocialista fejlődést bírálta. A francia *Le Monde* 1972. február 12-i számában „idézték" Biľak beszédét, de Magyarország-

31 A táblázat nem tartalmazza a pártkongresszusokon, a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testület ülésein, valamint az állami ünnepségek alkalmával létrejött beszélgetések időpontjait.

ról ekkor még nem írtak. Másnap a római *Corriere della Sera* a *Le Monde* cikkére támaszkodva szintén nem szólt Magyarországról. Ám február 14-én ugyanez a lap már azt írta, hogy az említett plénumon Biľak bírálta Magyarországot is: *„Magyarországon Biľak szerint ugyanazokat a hibákat követik el most, amiket a csehszlovák vezetők 1966-ban és 1967-ben követtek el: a magyar gazdasági reform ugyanazokat a politikai következményeket vonja maga után, mint amilyeneket a »kis reformok« váltottak ki Csehszlovákiában, amelyeket Novotný diktatúrájának végső időszakában valósítottak meg."* 1972. február 16-án már a *Le Monde* hivatkozik a *Corriere della Sera*ára és külön cikket szentelt az ügynek „Magyarország helyzete" címmel.[32] A nyugati sajtó figyelme Magyarország iránt azért élénkült fel hirtelen, mert éppen 1972. február 11–14. között zajlottak a Moszkva melletti Zavidovóban a szovjet–magyar tárgyalások, ahol Brezsnyev leállíttatta a magyar gazdasági reformokat.[33] Az olasz lap munkatársa is megjegyzi, hogy *„a Kreml láthatóan megkülönböztetett figyelemmel kíséri Magyarország gazdasági és politikai fejlődését. Kádár János két hét leforgása alatt két alkalommal is találkozott a szovjet vezetőkkel Moszkvában."* A *Corriere della Sera* azt is hangoztatta, hogy a magyar gazdasági fejlődés nem találkozik fenntartás nélküli támogatással keleten.[34]

A magyar pártvezetés az ügy kivizsgálására mozgósította a külügyminisztériumon keresztül a prágai magyar nagykövetséget és az MSZMP KB Külügyi Osztályát is. Biľak teljes beszédét egyik szervnek sem sikerült megszereznie, de a prágai magyar nagykövet betekintést nyerhetett a plénum eredeti jegyzőkönyvébe, és jelentésében megállapította, hogy Biľak semmilyen negatív megjegyzést nem tett a magyar szocialista fejlődésre. Igaz, azt is megjegyezte, hogy a *Le Monde* cikkében idézettek a magyarokra vonatkozó részt leszámítva megfeleltek a valóságnak.[35] A helyzetet bonyolította, hogy március 2-án Georges Marchais, a Francia Kommunista Párt (FKP) elnöke közölte Aczél Györggyel, hogy a *Le Monde* cikkében leírtak hitelesek.[36]

Kádár annak ellenére, hogy személyesen nem látta a Biľak beszédéről készült jegyzőkönyvet, jobban hitt a prágai magyar nagykövetnek és a csehszlovák vezetőknek, mint az FKP elnökének és a *Le Monde* újságíróinak: az említett pozsonyi találkozón Kádár le is zárta az ügyet, közölte Husákkal, hogy nem kívánnak azzal tovább foglalkozni. Biľak – a jelenleg hozzáférhető csehszlovák források szerint – valóban nem tett negatív megjegyzést Magyarországra nézve, sőt inkább kiemelte a kétoldalú kapcsolatokban rejlő hatalmas lehetőségeket.[37] Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy csehszlovák részről valóban számos bírálat érte a magyar gyakorlatot.

32 Lásd: MNL OL, M-KS 288. f. 11. cs. 3322. ő. e. 3–4.

33 Lásd erről: Huszár, 2003. 238–243.

34 MNL OL, XIX-J-1-j, Csehszlovákia, 1972. év, 29-80. 002561. Hasonló tartalmú cikkeket és kommentárokat közölt még e napokban többek között az *Il Resto del Carlino* (február 17.), az *Il Mattino* (február 17.), a *Daily Express* (február 25.) és a *Der Tagesspiegel* (február 25.) is. Utóbbi Biľakot a sztálinisták és Moszkva szócsövének tekintette.

35 Uo. Például az, hogy Biľak revizionizmussal vádolta a lengyel és a román, illetve dogmatizmussal a keletnémet vezetést.

36 MNL OL, M-KS 288. f. 11. cs. 3322. ő. e. 5.

37 NA, ÚV KSČ fond 01, sv. 229, aj. 140, bod 3a.

A két ország viszonyában főképpen kulturális területen akadtak problémák, de összességében minden csehszlovák kritikának volt ideológiai tartalma. Előfordult, hogy egy nyilvánosan nem is vetített magyar filmről megjelent csehszlovák recenzióban a filmet szocialistaellenesnek minősítették,[38] vagy az, hogy a pozsonyi *Pravdá*ban Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című műve is „ellenforradalmi értékelést" kapott.[39] Problematikus maradt a szlovákiai magyarok helyzete is,[40] különösen azért, mert a prágai tavasz idején felerősödött a szlovák nacionalizmus, ami sokszor magyarellenes megnyilvánulásokban volt tetten érhető. Kádár felhívta Husák figyelmét, akit állítólag szlovák nacionalistának tartott,[41] hogy *„szükséges fokozottabban ügyelni arra, hogy az ellenforradalmi hullám leverése ürügyén ne kerüljön sor »egyéni számlák« kiegyenlítésére, a nemzetiségi politika káros torzulására. Úgy véljük, ügyelni kell arra, hogy a szlovákiai magyar kisebbség a híd szerepét töltse be országaink között."*[42] Husák elismerte Kádár jogos kritikáit, és megígérte, hogy a párt mindent megtesz a problémák megoldása érdekében.

A hosszú válságos évek miatt 1967 októberétől egészen 1974 áprilisáig nem került sor a magyar párt- és kormánydelegáció hivatalos csehszlovákiai útjára. Csak a viszonyok rendeződése után jöhetett létre Kádár János vezetésével egy kétnapos prágai és plzeňi látogatás. Mivel a felek jól ismerték egymás problémáit, inkább azon volt a hangsúly, hogy a Husák-vezetés bizonyítsa a magyar vezetésnek a normalizáció sikerét. Ezért is vitték el a magyar delegációt a plzeňi Škoda-gyárba, ahol meleg hangulatú baráti gyűlésen vehettek részt a munkások között. Kádár az MSZMP PB április 23-i ülésén tartott szóbeli beszámolójában konstatálta, hogy *„a csehszlovák politikai konszolidáció, amely a mi régebbi értékelésünk szerint, ha vontatottan is, halad, alapjában véve politikailag rendeződtek a viszonyok".*[43]

Kádár egyetlen aktuális politikai problémát említett a PB ülésén, ami Husákot érintette. Miután Svoboda egészségi állapota súlyos volt, felmerült a köztársasági elnöki funkció betöltésének problémája. Kádár vitát érzékelt a CSKP vezetői között ebben a kérdésben, de ő támogatta Husákot a pozíció betöltésében. A kérdést még Brezsnyev előtt is felvetette Varsóban a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete április 17–18-i ülése közben, ahol informálisan szintén támogatta Husák államfővé választását.[44] Husák is hasonló baráti gesztusokat tett Kádár irányában. A magyar küldöttség látogatása alkalmából rendezett „barátsági nagygyűlésen" a

38 Bacsó Péter *Jelenidő* című filmjéről van szó (1971). A filmet azért érte kritika, mert éppen arra világít rá, hogy hova vezet az olyan „fellazulás" a filmgyártás területén, mint amilyen Csehszlovákiában 1964 után bekövetkezett. Az 1972. július 20. és augusztus 1. között megrendezett Karlovy Vary-i filmfesztiválra küldött magyar filmet (Gaál István: *Holt vidék*) szintén erős kritika érte: Jiřina Švorcová KB-tag és a fesztivál csehszlovák zsűrije kétségbe vonta a film szocialista tartalmát. Hasonló szellemben írtak a *Rudé Právo* 1972. július 29-i számában is. MNL OL, XIX-J-1-j, Csehszlovákia, 1972. év, 29–76, 003027. Ennek ellenére a legjobb női alakításért díjat kapott a főszereplő, Törőcsik Mari.

39 Kosztolányi legismertebb művét 1926-ban írta, és Ladislav Novomeský fordította le szlovákra.

40 A szlovákiai magyarokra: Popély, 2006; Popély, 2008.

41 Lásd: Tőkés, 1998. 62.

42 MNL OL, M-KS 288. f. 11. cs. 3391. ő. e.

43 MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 635. ő. e.

44 Uo.

CSKP első titkára Kádárt a nemzetközi munkásmozgalom „tapasztalt és kiváló" személyiségeként és a csehszlovák nép nagy barátjaként jellemezte.[45]

A hivatalos viszontlátogatásra három évvel később, 1977. szeptember 14–16. között került sor Magyarországon. E tárgyalások már valódi vitákat, eredményeket, illetve „baráti" konzultációt is hoztak. Egyfelől a találkozó alatt aláírták az évtizedek óta húzódó bős–nagymarosi vízlépcső felépítéséről szóló államközi szerződést. Kádár az MSZMP PB ülésén érzékeltette, hogy az építkezést a csehszlovák fél jobban akarta, mint a magyar, ezért a tervek szerint eleinte nagyobb összeget is fordítanak a beruházásokra. Másfelől vita alakult ki a magyar nemzetiség státusza körül. Kádár szerette volna, ha a közös nyilatkozatba belekerül a szlovákiai magyarság *hídszerepéről* szóló passzus, ahogy az a magyar–román közös nyilatkozatban is szerepelt. Husák végül nem fogadta el a magyarok javaslatát. Kádár szerint Husák félt a nemzetiségi kérdés kidomborításától, így végül engedtek neki.[46] Végül szóba kerültek a csehszlovák belpolitikai problémák is, mint a Charta '77 vagy az 1968-as események közelgő 10. évfordulója. Husák érzékeltette Kádárral, hogy problémákat jelenthet számunkra, ha a nyugati országok, illetve a nyugati kommunista pártok (főleg az olasz és a francia) „belemásznak" az ügybe. Ezért arra kérte Kádárt, hogy a napi kontaktusain keresztül próbáljon elérni valamit az olasz és a francia pártoknál, hogy ez a viszony ne romoljon tovább. A négyszemközti beszélgetésen Husák őszintén szólt a 68-as tapasztalatokról, elismerte, hogy bár katonailag jól volt előkészítve, politikailag nem. Kádár végül így összegezte a tárgyalásokat: *„A magam részéről csak azt tudom mondani, az ismert módon, ahogy eddig is dolgoztunk a csehszlovák elvtársakkal, kell a jövőben is dolgozni. Jó és fontos partner lehet. Legfeljebb a mindennapi együttműködésben vigyázni kell, hogy azokban a kérdésekben, amikben nem szorosan azonos a megítélés, abban mi ne lépjünk fel, mert az nem válik az ügy javára."*[47]

Az 1980-as években egynapos munkalátogatásokra szűkült le a két vezető kapcsolattartása, pedig két ügy továbbra is meghatározta a kétoldalú kapcsolatok milyenségét. A bős–nagymarosi vízlépcső építését Magyarországon az 1980-as évek elejétől mind a tudományos, mind az alakuló környezetvédő (ellenzéki) körökből egyre többen támadták. A csehszlovákiai magyar nemzetiség helyzetének rendezése, javítása szintén váratott magára. Míg az előbbi ügy igazán a rendszerváltás idején vált súlyos politikai problémává,[48] addig a kisebbségekkel kapcsolatban történt – még ha nem is nagy – előrelépés. 1986 októberében a csehszlovák–magyar kulturális egyezménybe sikerült a magyar félnek külön cikkben rögzíteni, hogy *„a szerződő felek támogatják az együttműködést az országaikban élő magyar, illetve szlovák nemzeti-*

45 MNL OL, XIX-J-1-j, Csehszlovákia, 1974. év, 29–130, 001213/64.

46 MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 727. ő. e. A csehszlovákiai magyarság „hídszerepét" később is határozottan elutasította a csehszlovák fél: 1986 első felében a Szlovák Kommunista Párt KB Marxizmus–leninizmus Intézete készített egy több mint 150 oldalas dokumentumot, amelyben a csehszlovákiai nemzetiségek helyzetét elemezték. Ebben a következő megállapítás olvasható: „Elutasítjuk ugyanakkor azt a tudománytalan koncepciót, amely szerint a magyar nemzetiség a CSSZSZK-ban a *hidat* képezi, amely népeinket a magyar néppel és az MNK-val összeköti." Lásd: Postavenie národností v ČSSR s osobitným zreteľom na maďarskú národnost. MNL OL, XIX-J-1-j, Csehszlovákia, 1986. év, 29–27. 003723.

47 Uo.

48 Lásd: Mitrovits, 2013. 148–176.

ségű állampolgárok kulturális fejlődésének biztosításában". Ez volt az első olyan, szomszédos országgal kötött egyezmény, amelybe a magyar félnek sikerült belefoglalni a nemzetiségi együttműködés kérdését.[49] Az egy héttel később lebonyolított utolsó Kádár–Husák-találkozón pedig aláírták a két ország 2000. évig szóló gazdasági és műszaki-tudományos együttműködésének hosszú távú programját.[50]

*

Összegezve megállapítható, hogy a prágai tavasz, illetve a Varsói Szerződés tagállamai által végrehajtott katonai intervenció alapjában meghatározta Kádár és Husák kapcsolatát. Kádár aktívan részt vett a „csehszlovák válság" kezelésében mind az intervenció előtt, mind utána. Igyekezett elvi politikát folytatni, és elsősorban a magyar reformok továbbvitelének nemzetközi feltételeit megőrizni. Mindezt nem csupán azért tette, mert „bele akart szólni" a csehszlovák ügyekbe, hanem azért is, mert mind Dubček, mind Husák igényt is tartott Kádár tanácsaira, kíváncsiak voltak a szerintük is sikeres magyar konszolidációra. Kádárnak pedig volt tapasztalata mind a desztalinizáció és a reformpolitika terén, mind pedig a kemény rendteremtésben. A Dubčeknek, majd Husáknak szánt tanácsai, a szovjetekkel és a többi szocialista országgal folytatott formális és informális tárgyalásai természetesen magyar célokat is szolgáltak: olyan körülményeket kell teremteni, hogy a saját politikája folytatható legyen.

A kapcsolatokat másfelől Husák politikája is befolyásolta: nem fogadta meg a kádári konszolidációs politika elveit, nem követte az úgynevezett „kétfrontos harc" taktikáját, végeredményben nem tudott sem a társadalom felé nyitni, sem megmenteni az augusztus előtti eredményeket, sem pedig újabb reformokba kezdeni, ami Kádár számára politikailag fontos lett volna. Így Kádár számításai nem váltak be. A számos létező probléma ellenére a két politikus kapcsolata az 1980-as évekre formálissá vált.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MNL OL =Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)
M-KS = Magyar Szocialista Munkáspárt központi szerveinek iratai
XIX-J-1-u = Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok
XIX-J-1-j = Külügyminisztérium, TÜK iratok

NA = Národní archiv (Praha)
ÚV KSČ = Ústřední výbor Komunistické strany Československa

ÚSD = Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky (Praha)
KV CSFR = Komise vlády CSFR pro analýzu událostí let 1967–1970

49 A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Kormánya között 1986. október 22-én, Budapesten aláírt kulturális és tudományos együttműködési egyezményről van szó. MNL OL, XIX-J-1-j, Csehszlovákia, 1986. év. 29-27. 003769.

50 *Népszabadság*, 1986. október 31. 1–3.

2. Kiadott források

A CSKP 13. kongresszusa
1974 *A CSKP 13. kongresszusa után a pártban és a társadalomban kialakult válság tanulságai. A CSKP Központi Bizottságának határozata a pártegység időszerű kérdéseiről* (2. kiadás). Bratislava, 1974.

Csehoszlovackij krizisz
2010 *Чехословацкий кризис 1967–69 гг в документах ЦК КПСС*. Сост.: Величанская, Лю. А.–Джалилов, Т. А.–Кишкина, М. Ф.–Прозуменщиков, М. Ю. Москва, 2010.

Huszár
2002 *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989*. Szerk.: Huszár Tibor. Bp., 2002.

Mezinárodní souvislosti československé krize
1995–2011 *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Sv. 4/1. *Prosinec 1967–červenec 1968*. Sv. 4/2. *Červenec–srpen 1968*. Sv. 4/3. *Září 1968–květen 1970*. Sv. 4/4. *Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*. Ed.: Vondrová, Jitka–Navrátil, Jaromír. Praha–Brno, 1995–2011.

Mlynář
1987 Mlynář, Zdeněk: *A Kreml felől jő a fagy*. Bp., 1987.

Prager Frühling
2008 *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. Bd. 1. *Beiträge*. Bd. 2. *Dokumente*. Hrsg.: Karner, Stefan–Tomilina, Natalja Georgievna–Tschubarjan, Alexander–Iščenko, Viktor Vladimirovich–Prozumenščikow, Michail–Ruggenthaler, Peter–Tůma, Oldřich–Wilke, Manfred. Köln, 2008.

Ságvári–Vass
1964 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Szerk.: Ságvári Ágnes–Vass Henrik. Bp., 1964.

The Prague Spring
1998 *The Prague Spring, 1968. A National Security Archive documents reader*. Compiled and edited: Navrátil, Jaromír–Benčík, Antonín et al. Bp., 1998.

3. Szakirodalom

Békés
2008 Békés Csaba: Kádár János és a prágai tavasz. In: *Beszélő*, 13. (2008) 7–8. sz. 97–113.

Bysrtycký
2008 Bysrtycký, Valerián a kol.: *Rok 1968 na Slovensku a v Československu. Chronológia udalostí*. Bratislava, 2008.

Földes
2012 Földes György: Kádár János és a magyar desztalinizáció. In: *Múltunk*, 57. (2012) 2. sz. 192–214.

Huszár
1998 Huszár Tibor: *1968. Prága – Budapest – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai katonai intervenció*. Bp., 1998.

2003 Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november–1989. június*. 2. kötet. Bp., 2003.

Mitrovits
2012 Mitrovits Miklós: Kádár és Dubček 1968-ban. In: *Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok*. Szerk.: Földes György–Mitrovits Miklós. Bp., 2012. 125–146.
2013 Mitrovits Miklós: Csehszlovákia felbomlása és a magyar politika (1989–1993). In: *Múltunk*, 58. (2013) 1. sz. 148–176.

Pauer
2004 Pauer, Jan: *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – Plánování – Provedení*. Praha, 2004.

Pithar
1993 Pithart, Petr: *Hatvannyolc*. Pozsony, 1993.

Popély
2006 Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja, 2006.
2008 Popély Árpád: A prágai tavasz és a csehszlovákiai magyarság. In: *Kisebbségkutatás*, 17. (2008) 4. sz. 642–661.

Takács
2008 Takács Róbert: A csehszlovák sajtóirányítás a hatvanas és a hetvenes évek fordulóján, Budapestről nézve. In: *Médiakutató*, 9. (2008) 4. sz. 69–80.

Tőkés
1998 Tőkés Rudolf: *A kialkudott forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Bp., 1998.

Williams
1997 Williams, Kieran: *The Prague Spring and its Aftermath. Czechoslovak Politics 1968–1970*. Cambridge, 1997.

MIKLÓS MITROVITS

HUSÁK AND KÁDÁR

CZECHOSLOVAKIAN–HUNGARIAN RELATIONSHIPS BETWEEN APPEASEMENT AND CONFLICT (1968–1989)

In the night of 20–21 August 1968 five member-states of the Warsaw Pact launched military attack against Czechoslovakia and occupied the country in a few hours, putting an end to the eight months period called the "Prague Spring". This study analyses the evolution of the Czechoslovakian-Hungarian political relationships after the intervention. The purpose of the research is to show how the Hungarian leadership responded to the new situation and what policies they pursued in order to overcome the crisis. János Kádár, after being pressed to join the military action, which he had opposed all the time before, immediately started to find an accommodation with the new Czechoslovak leadership. The study presents Kádár's standpoint after the military intervention and the role he played in the process which led to the appointment of Gustáv Husák as the first secretary of the Communist Party of Czechoslovakia. The article also charts the political relationship between Husák and Kádár during and after the "normalization", and sheds light on the conflicts occurring between the two countries in the 1970s and 1980s.

EGEDY GERGELY

A brit örökség védelmében

Kirk Amerika brit kultúrájáról

A „posztmodern" korban egyre több kihívás éri az Egyesült Államok magkultúráját alkotó brit kultúrát. Az amerikai konzervatív gondolkodás egyik legtekintélyesebb képviselője, a II. világháború utáni konzervatív reneszánsz egyik elindítója, *„A konzervatív tudat"* szerzője, Russell Kirk (1918–1994), akihez Barry Goldwater, Richard Nixon és Ronald Reagan egyaránt tanácsért fordult, a konzervatívok alapvető fontosságú feladatának tekintette a brit szellemi örökség megőrzését.[1] Miért? E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy áttekintse a gazdag életművet alkotó Kirknek a brit kultúra amerikai szerepéről kifejtett érveit, az erről kialakított koncepcióját.

Az amerikai rend gyökerei

A brit örökség fontosságának hangsúlyozása azért vált aktuálissá a 20. század utolsó negyedében, fejtette ki Kirk, mert egyre többen kezdték követelni, hogy Amerika szakítson európai kulturális gyökereivel, az úgynevezett „eurocentrizmussal". E kérdésnek a neves konzervatív gondolkodó akkora jelentőséget tulajdonított, hogy élete utolsó éveiben külön monográfiát is írt róla, *„Amerika brit kultúrája"* (1993) címmel, de a brit kultúra szerepével korábbi munkáiban is részletesen foglalkozott. Abból indult ki, hogy bár az afrikai, az ázsiai és a latin-amerikai hatások korábban is befolyásolták és színesítették hazájának a kultúráját, ezek mind beleolvadtak az Egyesült Államok brit hagyományokra épülő kultúrájába (amely az angol mellett természetesen skót, ír és walesi elemeket is tartalmaz).[2] Ez a kultúra az amerikai kultúra meghatározó elemévé vált, s csaknem 400 éven át képesnek bizonyult minden más hatás asszimilálására. E ponton érdemes utalni arra, hogy a neves politikatudós, Samuel Huntington hasonlóan vélekedett erről: szerinte az amerikai identitást történetileg négy tényező alakította ki, a faj, az etnikum, a kultúra és a politikai „hitvallás", s mivel a II. világháború óta az első kettő erősen háttérbe szorult, a „hitvallást" is befolyásoló kultúra még inkább felértékelődött. Amerika „magkultúrája" pedig, hangsúlyozza Huntington a *„Kik*

1 Kirk pályafutásához és életművének áttekintéséhez: Person, 1999; McDonald, 2004.
2 Kirk, 1993a. 6–7.

vagyunk mi?" című, magyarra is lefordított könyvében, az alapító telepesek kultúrája, amely „a brit kultúra általános elemei mellett" azoknak a töredéktársadalmaknak (szektáknak) a sajátos vonásait is magában foglalta, ahonnan a telepesek kikerültek.[3] Az Oxford University Press által megjelentetett, impozáns terjedelmű és alaposságú munkájában David Hackett Fischer ugyancsak arra a következtetésre jutott, hogy a brit hagyományokhoz kell fordulnunk, ha meg akarjuk érteni a mai Amerika arculatát és működését.[4]

Az USA társadalmának karakterét meghatározó vonások eredetére nézve az elmúlt évszázadban három elmélet kristályosodott ki. Az egyik az európai – különösen pedig a germán – örökséget állította előtérbe, ez a 19. században a keleti part nagyvárosaiban egyértelműen uralkodó volt. A századfordulótól a 20. század közepéig viszont a legnagyobb népszerűségnek az amerikai környezet és a „frontier", vagyis a „határ" szerepét kiemelő elmélet örvendett, amely leginkább a nagy hatású történész, Frederick Jackson Turner nevével kapcsolódott össze.[5] A 20. század második felében teret nyert viszont az úgynevezett „migrációs modell", amelyet elsősorban a közép- és kelet-európai bevándorlók karoltak fel. Fischer kifejti, hogy míg a 19. században kevés hiteles forrással tudták alátámasztani az európai hatás elsőbbségének tézisét, a modern kutatások fényében bátran állítható a brit hatás meghatározó volta. Bár a mai amerikaiak nem egészen 20 százalékának vannak brit ősei, az amerikai népesség döntő hányadát mégis azok a „népszokások" (folkways) irányítják, amelyeknek a gyökereit a brit telepesek az anyaországból hozták magukkal.[6]

Kirk megközelítésében ez az erkölcsi és szokásbeli örökség alkotja azt a társadalmi tudást, melyet Burke „őseink bölcsességeként" (wisdom of our ancestors) emlegetett, s amely a társadalmi cselekvés iránytűjeként szolgál nehéz helyzetekben is. Kirk egyenesen úgy fogalmaz, hogy ha a brit komponenst kiemelnék valahogy az ország kultúrájából, az amerikaiak koherens kultúra nélkül maradnának, sőt barbárokká válnának. Amerikát éppen a brit kulturális örökség tette olyan vonzóvá, hogy oda a világ minden pontjáról jöttek és jönnek a bevándorlók, törvényes vagy törvénytelen úton egyaránt. Büszkén vallja ezért: az Amerikába transzplantált brit kultúra az emberiség egyik legsikeresebb teljesítménye![7] Kirk konzervatív világképében a kulturális hagyomány megőrzésének roppant fontos funkcionális szerep jutott: ahogy *„A konzervativizmus perspektívái"* című művében hangsúlyozta, a tradíció az az eszköz, amellyel az egyén az előtte járó – és az őt követő – generációkhoz kapcsolódni tud, és így biztosítani képes a társadalom folytonosságát.[8] Ez a gondolat megfogalmazódik *„A konzervatív tudat"* (The Conservative Mind, 1953) című, az amerikai politikai gondolkodás történetében korszakos jelentőségűnek

3 Huntington, 2005. 76–78.; 106.

4 Munkájában Fischer négy nagy brit bevándorlási hullámról, ennek megfelelően négy „folkway"-ről, életmódról és kultúráról beszél, az Új Angliát megalapító puritánokéról, a Délt reprezentáló virginiaiakéról, a pennsylvaniai kvékerekéről és a „Backcountry", a „hátország" úttörőiéről. Fischer, 1989.

5 Vö. Pease, 1994.

6 Fischer, 1989. 4–7.

7 Kirk, 1993a. 7. („The transplanted culture of Britain in America has been one of humankind's more successful achievements.")

8 Kirk, 1956. 263.

tekintett művében is, amelyben Kirk azt bizonyította be, hogy – az uralkodó felfogással ellentétben – Amerika politikai hagyományai közé nemcsak az európai értelemben vett liberalizmus, hanem a konzervativizmus is beletartozik. A brit hagyomány fontosságának elismerése és tisztelete ugyanakkor egyáltalán nem jelentett Kirk esetében valamiféle kisebbrendűségi érzést az anyaországgal szemben, noha többen is ezt állították: öntudatos amerikaiként nagyon is tudatában volt Amerika kivételes teljesítményének.[9] Az ő megközelítése azonban kétségtelenül szemben állt azokéval, akik az „új Sion" mítoszának híveiként az Óvilágtól való teljes elszakadást és az újrakezdést hangsúlyozták, akik Európában a bűnös múltat látták. S akik szemében ezért – Békés Márton találó szavaival – az amerikai identitás viszonyítási pontja nem a múlt, hanem a jövő volt.[10]

Az Amerikát a maga képére formáló brit kulturális örökség alaposabb megvizsgálása előtt azonban szóljunk ennek a gyökereiről is, melyeknek a jelentősége szintén nem kerülte el Kirk figyelmét. Számára egyértelmű volt ugyanis, hogy az amerikai civilizáció – az *„Amerika ügye"* című művében használt megfogalmazással szólva – „önmagában nem áll meg", sőt maga a brit kultúra is számos forrásból táplálkozik.[11] *„Az amerikai rend gyökerei"* című nagyszabású, csaknem ötszáz oldalas könyvében Kirk arra vállalkozott, hogy feltárja mindazon eszmei szálakat és előzményeket, amelyek hozzájárultak az amerikai politikai közösség kialakulásához és fejlődéséhez. S a gyökereket nagyon messzire vezeti vissza. *„A rend forrásait kutató utunk négy városba vezet el: Jeruzsálembe, Athénba, Rómába és Londonba"* – írja az első fejezetben, egyértelműen kijelölve, hogy mely tradíciókat tekinti az amerikai civilizációra nézve relevánsnak.[12] A zsidó hagyomány kapcsán az Istennek tetsző morális lét gondolatát emeli ki, a görög kapcsán a filozófiai és politikai öntudatra ébredést, a római tekintetében pedig a jogot és az államszervezést. Bár városhoz nem köti, de nagyra értékeli a kereszténység eszméit és a középkor szellemi örökségét. Londonhoz mindenekelőtt az Angliában kialakult szabadságfogalmat kapcsolja, amely meghatározó szerephez jutott az amerikai politikai közösségben is. Amerika gyarmati korszakát elemezve ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a telepesek közösségépítését nagymértékben segítette a befelé forduló anyaország „jótékony nemtörődömsége" („salutary neglect"). A függetlenségi háborút Burke-höz hasonlóan tárgyalja, vagyis abban nem forradalmat, hanem annak az ellentétét, a tradíciókhoz való ragaszkodást és az Angliából kiinduló erőszakos „innováció" elleni tiltakozást látja. Forradalom helyett ezzel éppen hogy megakadályozták a forradalmat – állítja![13]

9 Jól bizonyítja ezt az *„Amerika ügye"* című könyve is, amelyet tudatosan azzal a szándékkal írt 1957-ben, hogy a hidegháború légkörében az amerikaiakat ráébressze politikai berendezkedésük és kultúrájuk értékeire. (Sokatmondó, hogy a könyv terjesztésébe a washingtoni kormányzat is besegített.) Kirk, 2004.

10 Békés, 2008. 55. A befolyásos konzervatív Kendall könyve előszavában például azzal vádolta Kirköt, hogy nem tudott eléggé azonosulni saját hazájának a hagyományaival, ezért fordította a figyelmét az európai gyökerekre. Kendall, 1963. xi.

11 Kirk, 2004. 9. („American civilization does not stand by itself.")

12 Kirk, 1974. 6.

13 Kirk, 1974. 395–401. („A revolution not made, but prevented.")

Nehéz lenne vitatni azt a megállapítását, hogy az anyaországgal való éles politikai szakítás ellenére az egykori gyarmatokon továbbra is a brit kultúra maradt a meghatározó, s ez alkotja az amerikai identitás alapját a mai napig. Melyek a meghatározó elemei ennek a brit örökségnek? Kirk négy összetevőt különböztet meg az *„Amerika brit kultúrája"* című művében.[14] Az első a világot meghódító angol nyelv és a hozzá kapcsolódó rendkívül gazdag irodalom. Másodikként a jog uralmának az eszméjét emeli ki, hozzáfűzve, hogy az angol eredetű amerikai jogrendszer „teljesebb körű védelmet ad az egyénnek, mint a világ bármely más országának a jogrendszere". A harmadik kulcselem a képviseleti kormányzás elve és gyakorlata, amely a középkori brit intézményekből fejlődött ki, s amely – a kétségtelen különbségekkel együtt is – a „parlamentek anyjának", a Westminsternek a mintájára épült ki Amerikában. A negyedik pedig a britektől kapott erkölcsi örökség, vagyis azon erkölcsök, szokások és konvenciók összessége, amelyek az amerikai köztársaság sikerességének a végső forrását alkotják.

A jog uralma és Blackstone hatása

A nyelv jelentősége eléggé nyilvánvaló, így az alábbiakban a másik három tényezőre összpontosítjuk figyelmünket. A jog vonatkozásában mindenekelőtt azt érdemes kiemelni, hogy a „common law", vagyis a bírók által alkotott precedensjog Angliában kialakított rendszerét Amerika is átvette.[15] Ezt gyakran íratlan jognak nevezik, pedig a lényege az, hogy bíró alkotta jogról van szó; ez hozzáférhető írásos formában is, ám nem egy törvényhozó testület terméke. Kirk hangsúlyozza: a francia hagyományú Louisiana kivételével az amerikai államokban ma is ez a domináns rendszer. Eszmei alapja a *„stare decisis"* doktrínája, vagyis a már eldöntött ügyekből való kiindulás elve. Fűzzük ehhez hozzá: a híres alkotmányjogász, a Kirk által is hivatkozott V. A. Dicey *„Bevezetés a brit alkotmányjogba"* (Introduction to the Study of the Law of the Constitution, 1885) című, 1902-ben magyarul is kiadott nevezetes művében a következő három kulcselemet emelte ki a brit joguralom eszméjéből. (Ezek mindegyike átment az amerikai gyakorlatba is, ezért érdemes hangsúlyozni őket.)

Elsőként azt, hogy „a kormányzatnak nincs arbitrarius hatalma", azaz senki sem büntethető, hacsak nem sért meg egy szabályosan megállapított törvényt. *„Ebben az értelemben a jog uralma ellentétbe van helyezve az olyan kormányrendszerrel, melyben egyes hivatali személyek tág, arbitrarius vagy discretionarius kényszerjogokat gyakorolnak."*[16] A joguralom tehát eltér minden olyan jogrendtől, amelyben a jog alkalmazása személyektől, a hatalmon lévők önkényétől függ. A jognak ez a felfogása kifejezetten Nagy-Britanniára és „az angol hagyományokat öröklő" országokra, így az Egyesült Államokra jellemző, s még Nyugat-Európától is számottevően különbözik, más régiók államairól nem is szólva.

14 Kirk, 1993a. 70–73.

15 Az amerikai jog történetéhez lásd Friedman klasszikus művének legújabb kiadását: Friedman, 2005. (A gyarmati korszakbeli gyökerekhez: 1–62.)

16 Dicey, 1902. 177.

A joguralom eszméjének második kardinális előfeltevése az, hogy senki sem állhat a jog felett: a hatalom csúcsain levők is éppúgy alá vannak vetve a jognak, mint az egyszerű polgárok – és pontosan ugyanazoknak a jogszabályoknak. Dicey szavaival: *„A rendes bíróságok kezelte rendes törvényeknek mindenki alá van vetve."*[17] Ez a jogegyenlőség elve, amelynek alapján *„minden tisztviselőt a miniszterelnöktől le a közrendőrig vagy adószedőig az a felelősség terheli jogilag nem igazolható tetteiért, mint minden más polgárt"*. A Dicey által kiemelt harmadik vonás pedig az, hogy *„az alkotmányjog általános szabályai az ország közönséges jogának folyományai"*, vagyis az íratlan brit és az írott amerikai alkotmány egyaránt a szokásokból és a hagyományokból nőtt ki; *„az alkotmány nem készült, hanem termett"*. A jog uralma tehát nem az alkotmány akaratának köszönhető, hanem fordítva, az alkotmány nőtt ki a joguralom gyakorlatából. S bár az amerikai alkotmány írott, ez rá éppúgy áll. Dicey *expressis verbis* elismeri: *„A jog uralma az Egyesült Államoknak éppoly jellemvonása, mint Angliának."*[18]

Kirk hangsúlyozza, hogy a *„rule of law"*, a joguralom eszméje nagyon jól megfelelt a 17. és 18. századi amerikai közösségeknek, amelyek az uralkodótól, az arisztokratáktól és a püspököktől „biztonságos távolságban" éltek. A parlamenti vagy kongresszusi jóváhagyást nem igénylő szokásjog uralma nagyfokú biztonságtudatot adott a polgároknak azzal, hogy tudták: a jog nem változtatható meg önkényesen évről évre.[19] Az ehhez kapcsolódó, s ismét csak angol eredetű esküdtszéki rendszer ugyancsak sokat tett az állampolgári felelősségvállalás és öntudat erősítéséért. A jognak ez a felfogása nem a francia felvilágosodás és forradalom absztrakt eszméiből indult ki, hanem – konzervatív módon – a konkrét társadalmi gyakorlatból, a partikuláris helyzetekből, és a társadalmi harmónia helyreállítását szolgálta.

Az anyaország szerepét elemezve Kirk joggal utal arra több írásában is, hogy az észak-amerikai gyarmatokra különösen nagy hatással volt a neves angol jogász, William Blackstone *„Kommentárok Anglia törvényeiről"* (Commentaries on the Laws of England) című négykötetes, a brit szokásjogi rendszert módszeresen kifejtő és összefoglaló munkája. (Érdekes módon talán még nagyobb is volt a hatása, mint otthon, a szigetországban. Egy beszédében Edmund Burke is megjegyezte, hogy éppannyi példányt adtak el a *„Kommentárokból"* az Újvilágban, mint a sokkal nagyobb népességű anyaországban.) Bár Blackstone maga nem rokonszenvezett az amerikai függetlenségi mozgalommal, a Magna Chartából eredeztetett szabadságjogok hangsúlyozásával az amerikai telepeseket fontos érvekkel látta el a Koronával vívott küzdelmükben. Hatása a függetlenség kivívása után is megmaradt, noha ezt követően jó ideig minden, ami kifejezetten angol volt, erősen népszerűtlenné vált. Jogászok generációi nőttek fel a munkáján, s a

17 Uo. 182–183.
18 Uo. 189.
19 Kirk, 1993a. 32.

polgárháborúig az amerikai jogászképzés alapját alkotta; eszméinek továbbadásában nagy szerepet játszott Joseph Story.[20]

A képviselet eszméje

Ami a képviseleti kormányzást illeti, Kirk abból indult ki, hogy ezt az amerikaiak egészen természetesnek találják, noha nemzetközi kitekintésben ez a kormányzási mód sokkal inkább kivétel, mint szabály. Sok amerikai talán nem is gondol arra, hogy ez is brit „import". Az ókori civilizációkban tulajdonképpen nem is ismerték a képviseleti kormányzás elvét: sem a görög városállamokban, sem pedig a Római Birodalomban nem merült fel, hogy a központtól távol levő területeket valamilyen módon „képviseljék". Az Amerikában alkalmazott képviseleti intézmények gyökerei a középkori Angliába nyúlnak vissza.

Többnyire az 1215-ös Magna Chartát szokták kiindulópontként megjelölni, de ez pontatlan, jegyzi meg Kirk: ez a fontos dokumentum ténylegesen hozzájárult ugyan a mai Alsóház elődjének az összehívásához, erre azonban csak 1242-ben került sor, III. Henrik uralkodása alatt. (Ő arra utasította a seriffeket, hogy megyénként két-két választott lovagot küldjenek a királlyal való tanácskozásra.) A „modell-parlament" (Model Parliament) pedig, amelyen már a városok küldöttei is részt vettek, I. Edward alatt 1295-ben ült össze.[21] E helyütt azonban aligha szükséges a brit képviseleti intézményrendszer fejlődésének a történetébe részletesen belebonyolódni, a lényeg az, hogy az észak-amerikai telepesek már a 17. században gyakorolták a képviseleti úton történő kormányzást. Így aztán amikor a függetlenségi mozgalmuk szabadságot követelt, nem új jogokat igényeltek maguknak, hanem – legalábbis Kirk (Burke-öt követő) megközelítésében – régtől élvezett jogaik megőrzéséhez ragaszkodtak. S bár az amerikai gyarmatok jogilag több típusra oszlottak (chartered, royal, proprietary), mindegyikükben hasonló – brit szellemiségű – kormányzati struktúra alakult ki. Egyesekben már az alapító oklevelek (charters) is rendelkeztek képviseleti testületek felállításáról, másokban maguk a telepesek alakítottak ilyeneket.[22] (Virginia kormányzója már 12 évvel az első telepesgyarmat megalapítása után képviseleti gyűlést hívott össze.) Ily módon a király által kijelölt (vagy jóváhagyott) kormányzókkal mindenütt egy választott gyűlés állt szemben. Marcus Wilson Jernagan szerint az előbbi az uralkodó szócsöve volt, a konzervatív és a birodalmi érdekeket képviselte, az utóbbi viszont a telepesek véleményének adott hangot, gyakran radikális módon, és a gyarmatot fontosabbnak tartotta az összbirodalomnál.[23] Kirk hangsúlyozza, hogy ezek a gyűlések a kezükben tartották a pénztárca feletti ellenőrzést, és készek volt megtagadni az adóztatást. (Még a kormányzó fizetéséről is ők döntöttek.)

20 Blackstone amerikai hatásának az elemzéséhez részletesebben: Kirk, 1974. 368–374. Kirk úgy vélte, hogy amit sokan Locke szellemiségének tulajdonítanak az amerikai alkotmányban, az valójában Blackstone-é.
21 Az angol minta értékeléséhez: Kirk, 1974. 192–199.
22 Uo. 324–325.
23 Jernagan, 1965. 277.

A 18. század folyamán a „jótékony közömbösséget" tanúsító anyaország és az őt képviselő kormányzók befolyása fokozatosan gyengült a választott testületekkel szemben. A sorsfordító konfliktus, mint ismeretes, annak kapcsán robbant ki, hogy a brit kormányzat elkezdte adóztatni észak-amerikai gyarmatait. (III. György trónra lépéséig London nem kívánt adót szedni a telepesektől.) London pénzügyi követeléseire válaszul a „patrióták" mozgalma kimondta: „Nincs adózás képviselet nélkül!" Kirk ennek kapcsán rámutat: a közhiedelemmel ellentétben a gyarmatok legfőbb kívánsága valójában nem az volt, hogy legyen néhány képviselőjük a westminsteri törvényhozásban, hiszen ők mindenképp gyenge kisebbségben lettek volna, hanem az, hogy csak akkor vethessenek ki rájuk adót, ha ehhez a saját képviseleti intézményeik hozzájárulnak.[24]

Az angol mintának a gyarmatok általi „recepciója" és meggyökereztetése tette lehetővé, hogy az 1787-es philadelphiai alkotmányozó gyűlésen „nagy léptékben", vagyis a szövetségi állam szintjén is kialakítsák a képviseleti rendszert. Ezt Kirk olyan egyedülálló teljesítményként értékeli, amelyet még nem haladtak meg a történelemben. A szabadságharc után a 13 gyarmati kormányzatot a brit modellt követve alakították át állami kormányzatokká. E folyamatot a Kirk által idézett John Fiske úgy írta le, hogy az egyes államok irányítási struktúrája Anglia háromszintű kormányzati rendszerét vette át. A helyi kormányzó a királynak felelt meg, azzal a különbséggel, hogy csak meghatározott időre választották meg. A szenátus a Lordok Házának felelt meg, azzal a különbséggel, hogy nem örökletes, hanem képviseleti alapon szerveződött. A Képviselőház pedig a westminsteri Alsóháznak felelt meg, azzal a különbséggel, hogy a jogkörét lényeges vonatkozásokban korlátozta a szenátus, míg a londoni mintáét a Lordok Háza nem korlátozhatta érdemben.[25] Az egyes amerikai tagállamok kormányzata a mai napig erre a rendszerre épül, de a mintát nem a brit grófságok (megyék), hanem a központi kormányzat parlamentáris modellje adta. A lényeg azonban az, mutat rá Kirk, hogy a függetlenség kivívásakor a képviseleti rendszer semmiképp sem számított innovációnak.

Ezzel együtt az Egyesült Államok egy roppant lényeges területen úttörő módon járult hozzá a modern politikai intézményrendszer fejlődéséhez. Kirk az amerikaiak originális vívmányát az 1787-ben kialakított föderális rendszerben látja.[26] Szerinte hasonló föderális struktúrát korábban sehol sem lehetett találni a világon. Ez lényegében egy kompromisszumra épült, az erős központi állam híveinek és a tagállami szuverenitást maximalizálni kívánóknak az alkujára. A kialakított modell sikeresnek bizonyult – nem véletlen, hogy Tocqueville figyelmét és dicséretét is kiváltotta. Ez a megoldás a „kettős képviselet" elvét valósította meg: „nemzeti minőségükben" az amerikaiak Washingtonba küldenek képviselőket, egy tagállam

24 Kirk, 1997. 45–46.; Kirk, 1993a. 56. A gyarmatok képviselő-testületei a saját adminisztratív feladataik ellátására több-kevesebb rendszerességgel adóztattak, de az anyaország velük kapcsolatos (katonai) kiadásainak fedezésére csak igen szűkmarkúan adakoztak.

25 Fiskét idézi Kirk, 1993a. 61.

26 Az amerikai föderalizmushoz lásd: Kirk, 1974. 421–427.; Kirk, 1993a. 60–67. Kirk föderalizmusfelfogására: Russello, 2010. 137–142.

polgáraiként viszont saját államuk fővárosába. Bár az Egyesült Államok föderális rendszere nem a brit gyakorlatból származik, az amerikai kormányzati rendszer egészén belül mégis jól felismerhetőek a brit eredet vonásai. Fentebb már volt szó a helyi kormányzatok szintjén jelentkező hasonlóságokról; szövetségi szinten ugyancsak beszélhetünk brit párhuzamokról. A szövetségi Képviselőház (House of Representatives) félreismerhetetlenül hasonlít az Alsóházra (House of Commons), különösen a függetlenségi háború időszakának Alsóházára. Mára ugyanis a brit törvényhozás Alsóháza az akkorinál sokkal nagyobb befolyásra tett szert, míg a mai washingtoni Képviselőház a nagyjából kétszáz évvel ezelőtti jogkörrel rendelkezik. Közös vonásuk az a fontos elv is, miszerint a Képviselőház, illetve az Alsóház joga a pénzügyi törvények kezdeményezése.

Akárcsak helyi szinten, a Szenátus szövetségi szinten is a Lordok Házának az egyesült államokbeli megfelelője, természetesen itt sem öröklött, hanem választott tagsággal. Kirk emlékeztet arra, hogy 1913-ig a szenátorokat az egyes államok törvényhozása választotta, nem pedig a nép; a korábbi gyakorlatot jobbnak tartotta, mondván, hogy alkalmasabb és jellemesebb embereket küldött Washingtonba. A Szenátus jóval fontosabb szerepet játszik az amerikai közjogi rendszerben, mint a Lordok Háza a britben, a közös gyökerek mégis kitapinthatóak, amint arra a neves angol jogtörténész, Sir Henry Maine is rámutatott.[27]

Bár az amerikai elnök és a brit uralkodó státusza között első pillantásra igen nagy a különbség, Kirk szerint az előbbi is a brit mintából származtatható. Az Egyesült Államok elnöke ugyanis egy választott király – állítja.[28] Erre egyébként, tegyük hozzá, már a fentebb idézett Maine is felhívta a figyelmet: *„Az Egyesült Államok elnökének egy európai királyhoz, különösen pedig Nagy-Britannia uralkodójához való hasonlatossága túlságosan is feltűnő ahhoz, hogy ne vegyük észre."* Ez az állítás azonban pontosítást igényel: az elnöki tisztség mintájául szolgáló uralkodói szerep nem II. Erzsébeté, még csak nem is Viktóriáé, hanem a hosszú életű III Györgyé volt, aki az amerikai alkotmányos rendszer kikristályosodásának periódusában uralkodott. Kirk emlékeztet arra, hogy a brit politikára ma jellemző erős kabinetrendszer akkoriban még csak kialakulóban volt, az amerikai elnök jogköre viszont – épp ellenkezőleg – a 18. század utolsó harmada óta jelentősen kibővült.[29] Kétségtelen tény, fűzhető hozzá, hogy az amerikaiak többsége nagyobb jelentőséget tulajdonít az őket „virtuálisan" képviselő elnöknek, mint „tényleges" képviselőiknek, vagyis a szenátoroknak és a kongresszusi képviselőknek.[30]

27 Maine, 1885. 186. (A Képviselőházban pedig az Alsóház „reprodukcióját" látta Maine.)
28 Kirk, 1974. 427–428.; Kirk, 1993a. 64.
29 Uo. 65.
30 A „tényleges" és a „virtuális" képviselet között Edmund Burke világos választóvonalat húzott. Az utóbbi esetben egy közösség választás nélküli képviseletéről van szó; ezt ő jobbnak tartotta, azzal érvelve, hogy ez a megoldás úgy rendelkezik a képviselet előnyeivel, hogy közben mentes a tényleges képviselet működési zavaraitól. A „virtuális" képviselet elméleti hátteréhez: Sartori, 1999. 26–27.

Az erkölcsök szerepe

Az amerikai politikai közösség sikerének az okát kutatva már Tocqueville eljutott ahhoz a felismeréshez az 1830-as évek elején, hogy ebben kulcsszerepet játszanak az Amerikában uralkodó erkölcsök és szokások. *„Az erkölcsöket tartom azon fő okok egyikének, amelyeknek a demokratikus köztársaság fennmaradását tulajdoníthatjuk az Egyesült Államokban"* – írta a kiváló francia gondolkodó.[31] S ezek is brit eredetűek – hangsúlyozza a Tocqueville vélekedését maximálisan osztó Kirk. A bevándorlók milliói ezt a morális hagyományt vették át *„kevés tiltakozással, s igen gyakran nagy lelkesedéssel"*.[32]

Kirk az erkölcsöket és szokásokat elválaszthatatlannak tartotta a kultúrától, amelyet viszont – az általa különösen tisztelt, Nobel-díjas költőt, T. S. Eliotot követve – a vallásból vezetett le.[33] Meg volt tehát győződve arról, hogy az amerikai kultúrára és az ehhez kapcsolódó erkölcsi értékrendre a legmélyebb hatást a vallás gyakorolta, még konkrétabban „a brit formájú kereszténység" („Christianity in British forms"). Huntingtontól eltérően viszont – talán azzal összefüggésben, hogy felnőttkorában katolizált – jóval kevésbé emeli ki ennek a „brit formának" az eredendően protestáns jellegét. (Huntington szerint az amerikaiak vallása, „bármilyen legyen is a felekezeti megjelölése, határozottan protestáns".)[34] Kirk hangsúlyozza ugyanakkor – s *„Az amerikai rend gyökerei"*-ben hosszan részletezi is –, hogy bár ez a vallás „Jeruzsálemből Róma át érkezett", s nem Canterburyben született, a kereszténységet Észak-Amerika mégis „brit szájakból és brit tollakból" („from British lips and British pens") ismerte meg, s az egyes felekezetek mindegyike – a jelentékeny dogmatikai különbségek ellenére – „a brit gondolkodás klímájában" formálódott.[35] Ezt már Tocqueville is észlelte, megjegyezve, noha számtalan szekta van az Egyesült Államokban, s mind eltérő módon tiszteli Istent, valamennyien egyetértenek abban, hogy melyek az emberek kötelességei egymással szemben. Vagyis Isten nevében lényegében ugyanazt a moralitást képviselik és hirdetik.

Amerika erkölcse tehát Kirk olvasatában a kereszténység brit változataiból fakad. Az amerikai népre jellemző erkölcsi és kulturális vonások közül kiemeli a veszélyhelyzetben tanúsított bátorságot, az áldozatvállalási készséget, különösen akkor, ha erre a jövő érdekében van szükség, az individualizmust, a nagyfokú gyakorlatiasságot, a korrekt üzleti magatartást és az intellektuális kíváncsiságot.[36]

Brit mintára épült ki az amerikai felsőoktatás is. A függetlenség kivívása előtt Amerikában kilenc felsőoktatási intézményt alapítottak, s ezek mindegyike a két

31 Tocqueville, 1993. 411.

32 Kirk, 1974. 69.

33 Eliot, 2003. Kirkre e kérdésben nagy hatással volt az Eliotot is befolyásoló jeles angol történész, Christopher Dawson is, a *„Religion and the Rise of Western Culture"* (1950) szerzője. Kirk kultúrafelfogásához részletesebben: Kirk, 1993c. 191–205.

34 Huntington, 2005. 161.

35 Kirk, 1974. 71.

36 Az *„Amerika ügye"* című művében Kirk hangsúlyozza, alaptalan az a vád, hogy az amerikaiakat kizárólag a materialista szempontok vezetik. Kirk, 2004. 135–136.

patinás angol egyetemet, Oxfordot és Cambridge-et tekintette mintának. Önmagát ugyan akkoriban még egyik sem merte egyetemnek nevezni, de tananyagaik a brit mintát tükrözték: középpontban állt a héber, a görög és a latin nyelv, valamint a teológia oktatása. Thomas Jefferson és hívei egy rövid időre megpróbálták ugyan az angol modellt a franciával felváltani, ez azonban éppúgy nem sikerült, mint ahogy a 19. század első felében az erős német hatás sem tudott a brit hagyomány fölébe kerekedni. Kirk e tradíció lényegét abban a törekvésben látta, hogy a college-ok és az egyetemek mindenekelőtt a „filozofikus mentalitás" kialakítására, a jellem erősítésére és a „gentleman"-ekből álló vezetői elit megteremtésére törekedtek, az utilitarista célok háttérbe szorításával.[37]

Az „angol-konformitás" megkérdőjelezése

Kétségtelen szociológiai tény, hogy minden korban és minden társadalomban vannak olyan csoportok, amelyek lázadni akarnak saját örökségük és hagyományaik ellen. Ez nem is minden tekintetben rossz: Kirk szerint a kritika és az ellenállás szelleme bizonyos mértékig előremutató és hasznos lehet, ha ennek képviselete egy kreatív kisebbségre korlátozódik, ám nagyon veszélyes lesz, ha tömeges méretűvé válik, és nem ismer korlátokat. S ő úgy ítélte meg, hogy az Egyesült Államokban a 20. század végére egy ilyen helyzet kezdett kialakulni. *„Ha egy nép elfeledkezik atyáinak hamvairól és isteneinek a templomairól, a következmények gyorsan megmutatkoznak a törvényeiben és a nemzetközi ügyeiben egyaránt"* – írja.[38] A fenyegetés fő forrását a multikulturalizmus divatos eszméjében találta meg, s konzervatív gondolkodóként úgy vélte, hogy az ezt felkaroló liberális elit egyre nagyobb és egyre sikeresebb erőfeszítéseket tesz az Egyesült Államok zsidó–keresztény alapozottságú brit kultúrájának a lebontására.[39] A multikulturalizmus elvi síkon is tagadja, hogy Amerikának van egy közös, mindenki által elfogadott „magkultúrája". Kirk olvasatában a fő veszélyt tehát nem a kínai vagy vietnami bevándorlók jelentették, még csak nem is a spanyol anyanyelvűek, akik legalább nem vonják kétségbe az európai civilizáció értékeit, hanem mindenekelőtt az akadémiai-egyetemi világ azon fanatikus ideológusai, akik olyan radikális követeléseket fogalmaznak meg, mint például azt, hogy a főiskolákon és egyetemeken nem lehetnek kötelező olvasmányok olyan könyvek, amelyeket „halott fehér férfiak" írtak. Kiiktatnák az amerikai gondolkodásból Platónt és Arisztotelészt, Dantét és Shakespeare-t, hogy aztán sokadrangú „kisebbségi" írók és harcos feministák műveit állítsák középpontba...[40]

37 Kirk, 1993b. 241. A „filozofikus mentalitás" („a philosophical habit of mind") kifejezést John Henry Newman bíborostól, a viktoriánus Anglia neves teológusától vette át Kirk. Newman egyetemkoncepciójához: Kirk, 1953. 251–259.

38 Kirk, 1993a. 86.

39 A multikulturalizmus elvi dilemmáihoz részletesebben: Egedy, 2001. 222–240.

40 Kirk, 1993a. 8.

Illusztrációképp Kirk hivatkozik arra a jelentésre, amelyet New York államban a társadalomtudományi jellegű tanulmányok szakmai felülvizsgálásával foglalkozó bizottság készített 1991-ben: ez „fehér nacionalizmussal" vádolta meg az addig alkalmazott tananyagot. E kérdésben Kirk mélyen egyetértett a bizottságban helyet foglaló Arthur Schlesingernek, a konzervatívnak semmiképp sem nevezhető, ismert liberális gondolkodónak az álláspontjával. Az anyaghoz fűzött különvéleményében, melyet a Wall Street Journal 1991. június 25-i számában ismertetett *(Toward a Divisive Diversity)*, Schlesinger leszögezte: *„A jelentés alapjául szolgáló filozófia az én olvasatomban az, hogy a legtöbb amerikai számára az etnikai hovatartozás a legfontosabb. Vagyis állandóak és eltörölhetetlenek az etnikai szálak, s az etnikai csoportokba való tagolódás alkotja az amerikai társadalom alapstruktúráját. A közoktatás egyik fő céljának ebből fakadóan az etnikai eredettudat és identitás védelmének, erősítésének, ünneplésének és megörökítésének kell lennie."*[41] Schlesinger azzal zárja sorait, hogy megkéri a kollégáit, gondolják át, milyen nemzetté válik az amerikai, ha a kulturális szeparatizmus és az etnikai fragmentálódás irányában indul el.[42]

Kirk ezzel egyetértve nem vitatja, hogy hazájának kortárs kultúrája sokféle forrásból származik, s ezek tanulmányozása hasznos, ám ez nem vezethet szerinte arra a következtetésre, hogy elfeledkezzünk e kultúrának a legrégebbi és legfontosabb eleméről, a britről. A helyzet egyik paradox vonásaként utal arra, hogy saját ifjúkorában, tehát jóval a multikulturalizmus teóriájának a születése előtt az amerikai iskolák zömében sokkal többet tanítottak az afrikai, ázsiai és latin-amerikai országokról, mint a 20. század végén.[43] Ha egyszer győzedelmeskednének a multikulturalizmus amerikai bajnokai, a különféle etnikai hátterű amerikaiak többé nem tudnának összefogni és együttműködni – vonja le a következtetést. Tegyük hozzá: a multikulturalizmus politikájában rejlő veszélyeket, a „dekonstrukcionista" törekvéseket hasonlóan ítélte meg Huntington is, de ő – Kirknél később, már a 21. század elején írva – a legsúlyosabb kihívást az Egyesült Államok „hispanizálódásában" és két teljesen eltérő kultúrájú társadalom kialakulásában látta.[44]

Edmund Burke alapvetését követő konzervatívként Kirk számolt a változások szükségességével: osztotta Burke nézetét, miszerint a szükséges változások elfogadása a megmaradás nélkülözhetetlen eszköze. Ezért meg volt arról győződve, hogy a kultúrához sem viszonyulhatunk statikusan. Minden generációnak újra kell teremtenie a kultúrát, hangsúlyozta, de úgy gondolta, hogy ennek során az amerikaiaknak nem szabad lemondaniuk a kontinuitást biztosító brit örökségről. A múlthoz való viszonyát konzervatívként így fogalmazta meg: törpék vagyunk, akik óriások vállán állnak, s ha azt gondoljuk, hogy megszabadítjuk magunkat a múlttól azzal, hogy leugrunk az óriásokról, akkor csak a tudatlanság szakadékába zuhanunk... Emiatt nem feledkezhetnek el az amerikaiak büntetlenül a brit kapcsolatról.

41 A cikket idézi Kirk, 1993a. 10.
42 A Wall Street Journal-cikkben megfogalmazott, Kirk által idézett véleményét Schlesinger sokkal részletesebben is kifejtette: Schlesinger, 1992.
43 Kirk, 1992. 4.
44 Huntington, 2005. 349–402.

Abban is biztos volt, hogy az egyes kultúrák hosszú fejlődés eredményei, a homogenizációs kísérletek szükségképp csak kárt okoznak. Ezért sorolta a konzervativizmus alapelvei közé a *„Hordozható konzervatív olvasókönyv"* (The Portable Conservative Reader) bevezetésében a „változatosság elvének" tiszteletét.[45] Nem hitt az amerikai kultúra exportálhatóságában sem – az erre irányuló kísérleteket éppúgy elutasította, mint az amerikai politikai rendszer elveinek erőszakos terjesztését.[46] Huntingtonhoz hasonlóan nem kívánta sem azt, hogy Amerika újraformálja a világot, sem pedig azt, hogy a világ formálja át Amerikát: Amerika különbözősége mellett szállt síkra, s e különbözőség alapját hazája egyedi brit karakterű kultúrájában látta. Bár írásaiban sokat foglalkozott azokkal a veszélyekkel, amelyek ezt az opciót fenyegették, mégsem volt pesszimista: elfogadva Arnold Toynbee nevezetes elméletét, miszerint a kultúrák és civilizációk sorsa az új jelenségekre adott válaszoktól függ, abban bizakodott, hogy a multikulturalizmus kihívása meg fogja erősíteni a brit gyökerekbe kapaszkodó amerikai kultúrát.[47] Ma még bizonyára korai lenne állást foglalni azzal kapcsolatban, hogy e feltevése mennyire volt megalapozott...

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Kirk
1953 Kirk, Russell: *The Conservative Mind. From Burke to Santayana*. Chicago, 1953.
1956 Kirk, Russell: *Prospects for Conservatives*. Chicago, 1956.
1974 Kirk, Russell: *The Roots of American Order*. La Salle, Illinois, 1974.
1982 Kirk, Russell: Introduction. In: *The Portable Conservative Reader*. Ed., introd. Kirk, Russell. Harmondsworth, New York, 1982. xi–xl.
1992 Kirk, Russell: *The Fraud of Multiculturalism*. Washington, 1992. (The Heritage Lectures, 396.) http://www.heritage.org/research/lecture/the-fraud-of-multiculturalism (A letöltés ideje: 2013. február.)
1993a Kirk, Russell: *America's British Culture*. New Brunswick, New Yersey, 1993.
1993b Kirk, Russell: Cultivating Educational Wastelands. In: Kirk, Russell: *The Politics of Prudence*. Bryn Mawr, Pennsylvania, 1993. 239–252.
1993c Kirk, Russell: The Cultural Conservatives. In: Kirk, Russell: *The Politics of Prudence*. Bryn Mawr, Pennsylvania, 1993. 191–205.
1993d Kirk, Russell: Toward a Prudent Foreign Policy. In: Kirk, Russell: *The Politics of Prudence*. Bryn Mawr, Pennsylvania, 1993. 206–222.
1997 Kirk, Russell: *Edmund Burke. A Genius Reconsidered*. Wilmington, Delaware, 1997.
2004 Kirk, Russell: *The American Cause* (With a New Introduction by Gleaves Whitney). Wilmington, Delaware, 2004.

45 Kirk, 1982. xvii. („Conservatives pay attention to the principle of variety.")
46 Kirk, 1993d. 206–222.
47 Kirk, 1992. 6.

2. Szakirodalom

Békés
2008 Békés Márton: *Amerikai neokonzervativizmus. Egy kisiklott ellenforradalom*. Bp., 2008.

Dicely
1902 Dicey, Albert Venn: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Bp., 1902.

Egedy
2001 Egedy Gergely: *Konzervativizmus az ezredfordulón*. Bp., 2001.

Eliot
2003 Eliot, Thomas Stearns: *A kultúra meghatározása*. Bp., 2003.

Fischer
1989 Fischer, David Hackett: *Albion's Seed: Four British Folkways in America*. Oxford–New York, 1989.

Friedman
2005 Friedman, Lawrence M: *A History of American Law*. New York, 2005.[3]

Huntington
2005 Huntington, Samuel P.: *Kik vagyunk mi? Az amerikai identitás dilemmái*. Bp., 2005.

Jernagan
1965 Jernagan, Marcus Wilson: *The American Colonies, 1492–1750. A Study of Their Political, Economic, and Social Development*. New York, 1965.

Kendall
1963 Kendall, Willmoore: *The Conservative Affirmation*. Chicago, 1963.

Maine
1885 Maine, Henry, Sir: *Popular Government*. London, 1885.

McDonald
2004 McDonald, Wesley: *Russell Kirk and the Age of Ideology*. London, 2004.

Pease
1994 *National Identities and Post-Americanist Narratives*. Ed.: Pease, Donald. Durham, N. C., 1994.

Person
1999 Person, James, E. Jr.: *Russell Kirk. A Critical Biography of a Conservative Mind*. Lanham–New York–Oxford, 1999.

Russello, Gerald, J.: Russell Kirk, Traditionalist Conservatism in a Postmodern Age. In: *The Dilemmas of American Conservatism*. Eds.: Deutsch, Kenneth–Fishman, Ethan. Lexington, Kentucy, 2010. 125–150.

Sartori
1999 Sartori, Giovanni: *Demokrácia*. Bp., 1999.

Schlesinger
1992 Schlesinger, Arthur, Jr.: *The Disuniting of America*. New York, 1992.

Tocqueville
1993 Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Bp., 1993.

GERGELY EGEDY

THE BRITISH LEGACY IN THE UNITED STATES – KIRK'S ASSESSMENT

This study is concerned with Russell Kirk's analysis of the impact of British culture upon America. The noted conservative thinker, author of the "*Conservative Mind*" expressed his views concerning this issue in some of his important works, such as "*The American Cause*", "*The Roots of American Order*" and in "*America's British Culture*" and came to the conclusion that the successes of the United States had been made possible by the vigor of British culture which most Americans even now take for granted. Kirk is convinced that the transplanted culture of Britain in the United States "has been one of humankind's more successful achievements". The present author reviews Kirk's arguments concerning the impact of the transference of British traditions across the Atlantic. The study concentrates its attention on the four main fields in which British culture has been absorbed by the United States: the English language and literature, the British system of common law, the British tradition of representative government, patterned upon British institutions of medieval times and the moral beliefs called by Tocqueville *mores*. The concluding part of the study analyzes Kirk's arguments against multiculturalism which he considered to be a crucial threat to the survival of the British traditions in America's culture.

A cseh ferencesek a késő középkorban[1]

Petr Hlaváček, a Český Budějovice-i egyetem fiatal tanára a ferences obszervancia azon kevés közép-európai kutatói közé tartozik, akik eredményeiket rendszeresen publikálják idegen nyelven. Itt ismertetett kötetének irodalomjegyzékében 27 vonatkozó tanulmánya szerepel, ebből 18 nem cseh, hanem nagyrészt német és angol, egy-egy pedig olasz és francia nyelvű. A szerző tehát komoly kutatói múlttal, jelentős külföldi szakmai ismertséggel a háta mögött vállalkozott kutatásai monografikus összefoglalására. Szándéka szerint a korábbi csehországi – elsősorban kolostorközpontú, sokszor kompilatív és kevéssé problémaérzékeny – kutatásokból kiindulva, a bőségesen fennmaradt helyi levéltári forrásokat és a késő középkori ferences krónikák anyagát értékesítve, a ferences obszervancia csehországi fejlődésének strukturális monográfiáját kívánja nyújtani. Ugyanakkor – és ez nem feltétlenül kritikus, inkább csak tényszerű megállapítás – a kötet voltaképpen a szerző korábbi fontosabb tanulmányainak gyűjteménye, vagyis tematikus tanulmánykötet, amelyben alapvetően négy problémát jár körül, a kötet második felében pedig négy életrajzi tanulmányt közöl újra.

A kötet bevezetőjében Hlaváček áttekintést nyújt a csehországi ferencesség forrásviszonyairól és historiográfiájáról. A külföldi kutató csak irigykedve vehet tudomást arról a bőséges dokumentációról, amellyel a cseh kollégák dolgozhatnak: a prágai kolostorban őrzött rendtartományi levéltár a rend betiltása után a prágai Nemzeti Levéltárba került, és rendezett állapotban a történészek rendelkezésére áll. Az eredeti okleveleket jól kiegészíti a 16. század elején összeállított négy ferences krónika, amelyek anyagát a szerző bőségesen hasznosította. A kitűnő cseh forrásanyag mellett mindenképpen érdemes lett volna felhasználni a kötet bizonyos értelemben főszereplőjének számító Kapisztrán Szent János levelezését, amelyről korszerű regesztagyűjtemény áll a rendelkezésünkre.[2] Az összeállításból kiderül, hogy Kapisztrán csehországi missziójával kapcsolatban mintegy 35 kiadatlan levél található különböző gyűjteményekben, leginkább a capestranói ferences kolostorban. A kronológiai határokat (1450–1530) maga a szerző is rendhagyónak tekinti, a ferences történelem periodizációja szempontjából azonban teljesen logikus a határévek kiválasztása,

1 Hlaváček, Petr: *Die böhmischen Franziskaner im ausgehenden Mittelalter. Studien zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostmitteleuropas.* (A cseh ferencesek a késő középkorban. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa egyház- és kultúrtörténetéhez.) Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2011. 220 p. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 40.)

2 Bonmann, Ottokar–Gál, Gedeon–Miskuly, Jason M.: A provisional calendar of St. John Capistran's correspondence. In: *Franciscan Studies,* 49. (1989) 255–345.; 50. (1990) 323–389.; 52. (1992) 283–327.

nem véletlen, hogy a magyarországi obszervancia történetét monografikusan feldolgozó Marie-Madeleine de Cevins hasonló évkörben vizsgálódott.[3]

A kötet bevezető tanulmánya strukturális és társadalomtörténeti szempontból közelít a ferences obszervancia csehországi történetéhez. Az obszerváns mozgalom európai történetének bemutatása után tárgyalja a sokáig közös szervezeti keretek között mozgó osztrák–cseh–lengyel reformirányzat fejlődését. Már ebben a fejezetben is megmutatkozik a kötet egyik legfőbb erénye: a problémaközpontúsága. Elemzi az obszervanciához csatlakozó ferencesek megtelepedési formáit, azaz a remeteséget és a városi rendházakat (a konventuálisoktól eltérően nem *conventus*, hanem *locus*), illetve ehhez kapcsolódóan az alapítók szándékainak megfelelően a *locus*ok reprezentatív városi kolostorokká válását, ami alapvetően ellentétes volt az obszerváns mozgalom alapeszméivel. Nagyon fontosnak érzem az obszervancia egyik lényegi elemének tekintett mobilitás kihangsúlyozását: az „út spiritualitása" a kisebb testvérek egyik legfontosabb jellemzőjének számított.

A fejezet legerősebb vonulata a mozgalom társadalmi kapcsolatrendszerének bemutatása. Számos példával illusztrálja a ferencesek ambivalens fogadtatását a korabeli cseh társadalom részéről. Az egyházi közegen belül – elsősorban a világi papság és a lelkipásztorkodásban érintett más szerzetesrendek viszonylatában – számos konfliktust regisztrálhatunk, amelyek összességében a pápai kiváltságoknak köszönhetően a ferencesek javára dőltek el. Ezzel szemben a nemesség mint alapító, adományozó és védelmező nagyon sokban segítette az obszerváns mozgalom csehországi terjedését, támogató magatartása mögött az egyéni devóción túl presztízsszempontokat és egyházpolitikai aspirációkat lehet felfedezni. A főurak részéről érkező támogatás fontos formája volt a rendtartományi káptalanok finanszírozása, míg a sokirányú segítségért cserébe a ferences elöljárók hálából számos cseh nemest vettek fel a rend imaközösségébe. A világi kapcsolatrendszer fontos elemét jelentette az uralkodókkal való kapcsolat: izgalmas a kelyhes Podjebrád Györgyhöz fűződő viszonyuk és Mátyás magyar királlyal való szoros összefonódásuk.

A fejezet – és tulajdonképpen a könyv – egyik legnagyobb hiányossága, hogy az itt tárgyalt jelenségeknél, a szerző kitűnő nemzetközi szakirodalmi tájékozottsága ellenére, tulajdonképpen hiányzik a közép-európai összehasonlító perspektíva. Marie-Madeleine de Cevins fentebb említett monográfiája, illetve az annak alapjául szolgáló tanulmányok kitűnő alapot szolgáltathattak volna a magyarországi viszonyokkal történő összevetéshez, amelyből egyébként teljesen világosan kiderül: a cseh sajátosságnak érzett jelenségek – különösen a társadalmi kapcsolatrendszer vagy az uralkodóhoz fűződő viszony tekintetében – a magyarországi fejlődésre ugyanúgy jellemzőek voltak. Ugyancsak hasznos lett volna, ha a szerző nem egyetlen rövidke oldalon foglalja össze az obszervancia 16. század eleji hanyatlásának történetét (még ha később ez a probléma vissza is tér a kötet negyedik fejezetében), hanem szélesebb perspektívában vizsgálja a cseh ferencesség bukásának összetevőit.

A második fejezet a késő középkori cseh egyháztörténelem egyik legérdekesebb jelenségével, a cseh rendtartományon belüli nemzeti viszály történetével ismertet meg. Ez a problémakör különösen az elmúlt évtizedekben felélénkült nacionalizmus-viták számára lehet izgalmas: milyen mértékben tekinthetők a késő középkori és kora újkori protonacionalista, patrióta eszmék a 18–19. századi nacionalizmus közvetlen előzményeinek? Mindenképpen hasznos lett volna, ha a szerző – ismét közép-európai kontextusba ágyazva – az egyébként rendkívül izgalmas és nagyon korai cseh példa kapcsán reflektál a vitára. Az

3 Cevins, Marie-Madeleine de: *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450–vers 1540).* Roma, 2008. (Bibliotheca Seraphico-Cappucina, 83.)

ugyanis a cseh ferencesek példájából is kiderül, hogy a modern nacionalizmus előfutárai teljesen egyértelműen egyházi közegben formálódtak, és ebben nemcsak a protestáns egyházak (jelen esetben a cseh reformáció, a huszitizmus képviselői) játszottak döntő szerepet, hanem a katolikus egyház is (vagyis itt a ferencesek). Az obszerváns mozgalom egyik legnagyobb belső ellentmondása, hogy az itáliai kezdetek egyértelműen egy sajátos transznacionális univerzalizmust közvetítettek, míg ugyanez a reformirányzat Közép-Európában a korai nemzeti törekvések egyik kiindulópontjává vált.

A szerző igen alaposan és mintaszerű precizitással mutatja be a nemzeti ellentétek megjelenésének, kibontakozásának és végül eltűnésének fordulatokban és tanulságokban gazdag históriáját Kapisztrán Szent János működésétől és az első bécsi soknemzetiségű (német–olasz–magyar) alapítás bukásától kezdve (1451). Az olasz atyák univerzalisztikus elképzelései folyamatosan vereséget szenvedtek a lengyel és cseh barátok nemzeti partikularizmusa miatt, amelynek elsődleges célpontja a provincián belüli német túlsúly kiegyenlítése volt. A bécsi kudarc után a második fiaskót a lengyelek lázadása (1460), majd hosszabb küzdelem után az önálló osztrák és lengyel vikária megalapítása (1467) jelentette. Az így erősen leszűkült területű cseh vikárián belül ettől kezdve állandósult a cseh kisebbség küzdelme a vikáriát irányító német többség ellen. A konfliktusok hullámai a ferences rend vezetéséig értek, a csehek önállósulási törekvéseiről az 1490. évi urbinói generális káptalan is tárgyalt.

A folyamat végigkövetésére itt nincs mód, csupán néhány fontos jelenségre szeretnék utalni. Mindenekelőtt rendkívül érdekes körülmény, hogy a cseh ferencesek nemzeti tudatával szemben nem létezett egyfajta német nemzeti tudat, hanem sokkal inkább német nyelvű regionális identitás. A németek nem saját németségüket állították a csehekkel szembe, hanem elítélték a nemzeti aspirációk minden formáját. A csehek törekvéseiket leginkább lelkipásztori és egyházkormányzati érvekkel támasztották alá, de a nyelvi különbségek és a nemzeti gyűlölködés önálló argumentumként is megjelentek. Nagyon fontos a vikária nyelvi és etnikai megoszlásáról szóló elemzés, ennek fő forrása a vikária 1493. évi katalógusa, amely közel 700 szerzetes nevét tartalmazza. A katalógus és a nekrológiumok alapján a cseh vikária tagjainak mindössze egynegyede volt cseh nemzetiségű. A viták enyhüléséhez a 16. század első éveiben a cseh rendtagoknak a vikária vezetésébe való bejutása, a cseh kommisszárius kinevezése, és mindenekelőtt két új veszély vezetett: egyrészt a szász ferencesek expanziós törekvése (1509), amely ellen a cseh vikária tagjai egységesen mint *Bohemi* léptek fel, másrészt pedig a német reformáció, amely néhány évtizeden belül a csehországi ferencesség összeomlását eredményezte. Izgalmas a nemzeti konfliktusok újragenerálódása az újkorban: a cseh obszerváns rendtartomány 17. századi újjáéledése után a nemzeti viták először az itáliaiak és a csehországiak, majd a németek és az írekkel összefogó csehek között éleződtek ki.

A harmadik nagy fejezetben Hlaváček a csehországi obszervanciának a képzéshez, illetve a kultúra egészéhez való ambivalens viszonyát tárgyalja. Az ellentmondásos viszony genezise magában a rendalapító személyiségében és a rend létrejöttében keresendő, hiszen szinte alig feloldható antagonizmus rejlik a Szent Ferenc-i szegénység és alázatosság, illetve a rend kitűnő adottságaiból adódó intellektuális jellegű feladatvállalások között. A rendi reformok, így az obszervancia számára tehát a képzés igen nehéz kérdést jelentett: az eredeti ideákhoz való visszatérés gondolatát kellett összeegyeztetni az egyre súlyosabb vallási-szellemi kihívásokkal. A két eszme egymásnak feszülését egyébként a legalaposabban Pietro Maranesi jó egy évtizeddel ezelőtt megjelent monográfiája mutatja be, amelyet

mindenképpen érdemes lett volna idézni a könyvben.[4] Míg az itáliai obszervancia számára, nagyrészt a vezetők kiemelkedő képzettsége és széles látóköre miatt, a magas színvonalú képzés a mozgalom lényegét jelentő prédikációs tevékenység elengedhetetlen előfeltételét jelentette, addig a közép-európai ferencesek számára a Szent Ferenc-i gyökerekhez való visszatérés szándéka antiintellektualizmussal párosult.

Hlaváček mindenekelőtt a humanizmus és a középkori gyökerű szerzetesi kultúra szembenállását, illetve a cseh ferencesek képzés- és kultúraellenességét emeli ki – az igazat megvallva a fejezet megfontolandó, az elsődleges forrásokra is bőségesen építő fejtegetéseit olvasva a szerző ezen alaptézisét túlhangsúlyozottnak érzem. Mindenekelőtt Kristeller alapvető írásai óta tudjuk, hogy a szerzetesi műveltségnek a 15. században meghatározó részévé vált a humanista (elsősorban természetesen retorikai) kultúra, ez, ha korlátozottabb mértékben is, Közép-Európában sem volt másképpen. Másrészt viszont éppen a szerző által felsorakoztatott adatok bizonyítják, hogy a cseh obszervancia sem volt teljesen érzéketlen a kulturális kihívások iránt, még ha természetesen az egyszerű fráterek tömegei nem is olvasták rendszeresen a humanista szerzők műveit. Kapisztrán egyetemisták közötti működésének eredményeitől kezdve Filipec János korábbi váradi püspök és társai szerepén át a ferences könyvekkel és könyvtárakkal kapcsolatos információkig, vagy az obszervánsok művészetkoncepciójának bemutatásáig Hlaváček minden adata azt igazolja, hogy – ha bizonyos antiintellektuális tendenciák kimutathatók is – az általánosításokkal óvatosan kell bánnunk. A szerzőnek abban viszont nyilvánvalóan igaza lehet, hogy a tanulmányok és főleg a rendi főiskola kérdésének a rendtartomány defenzív alapállásából adódó nem túl hatékony kezelése sokban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a német reformáció vallási-kulturális kihívásaira a cseh obszerváns rendtartomány már nem tudott adekvát választ adni.

Az utolsó nagy fejezet a ferences obszervancia és a két reformáció, vagyis a cseh huszitizmus és a német lutheranizmus viszonyát vizsgálja. Csehország vallási szempontból valóban egyedülálló helyzetben volt a nyugati kereszténység késő középkori történetében, hiszen itt már a 15. századtól kezdve, törvényes keretek között, többségi egyházként volt jelen egy, a katolikus egyház által eretneknek tekintett (mai kifejezéssel nonkonformista) felekezet. A katolikus egyház tehát nagyjából olyan helyzetben volt, mint a reformáció után a protestáns többségű és államvallású országokban. A huszita háborúk során súlyos károkat szenvedett katolikus intézményrendszer legerősebb eleme a 15. század második felétől – belső problémái ellenére – a ferences rend obszerváns ága lett, ami jelentősen meghatározta a cseh reformációhoz való viszonyát. Kapisztrán alapvetően sikertelen csehországi missziója (1451–1454) után a vikária vezetése megpróbált együttműködni a kelyhes Podjebrád György királlyal (1458–1471). Az uralkodó egyházpolitikai okokból támogatta az obszervánsokat, a barátok, különösen Gabriele Rangoni da Verona vikárius pedig a Rómával való szövetség kecsegtetésével próbálták őt katolikus hitre téríteni. A közeledési kísérlet bukása után a ferencesek kategorikusan szembefordultak a királlyal, és erőteljesen exponálták magukat Mátyás magyar király mellett a Podjebrád elleni keresztes háborúban. Ez a szerepvállalás nyilván a következő évtizedekre is meghatározta a ferencesek pozícióit a cseh társadalomban: több adatunk van ferences prédikációról, térítési kísérletekről, hitvitáról, sikerek helyett azonban inkább a barátok elleni atrocitásokról tudósítanak a források. Szintén több barátról maradt ránk adat, akik részben a huszita, részben pedig a spirituális gyökerű eretnekmozgalmak hatására kiléptek a rendből. A szerző által cseh sajátosságnak gondolt

4 Maranesi, Pietro: *Nescientes litteras. L'ammonizione della regola francescana e la questione degli studi nell'ordine (sec. XIII–XVI)*. Roma, 2000. (Bibliotheca Seraphico-Capuccina, 61.)

jelenségek (beginákkal kapcsolatos fegyelmi problémák, az egyházi intézményrendszer és a klérus elleni prédikációk, ferences aposztaták) viszont egyáltalán nem csak a cseh vikáriára jellemzőek, ezeket a problémákat ugyanúgy megtaláljuk Magyarországon is a 16. század elején, különösen a Dózsa-féle parasztháború (1514) utáni években – ez a körülmény ismét csak a közép-európai tájékozódás szükségességét húzza alá.

Nyilvánvalóan a cseh reformáció által okozott lassú, de tartós amortizációt kereshetjük annak a ténynek a hátterében, hogy a cseh obszerváns rendtartomány a német reformáció hatására gyakorlatilag néhány év alatt összeomlott. Az 1520-as években még a barikád mindkét oldalán a barátok álltak, a század közepére viszont az obszervánsok egyharmada hitet váltott, a század második harmadának végére pedig szinte teljesen elfogytak a ferencesek Csehországban. A közép-európai párhuzam itt sem lett volna érdektelen: Magyarországon nem tudunk ferencesek tömeges áttéréséről, ellenben Csehországban szinte egész kolostorok csatlakoztak az új hithez. A legnagyobb csapást a rendi elit hitváltása jelentette: 1522-ben Breslauban szűnt meg a ferences kolostor, 1524-ben a kaadeni lektor és tanítványai csatlakoztak egyszerre Luther mozgalmához. A reformáció ilyen fokú győzelme a csehországi obszerváns ferencesség felett több tényezőnek köszönhető: a huszitizmus és a belső nemzeti ellentétek mellett nyilván a reformáció vallási-kulturális kínálatának – legalábbis ideiglenesen – nagyobb ereje vonzotta a megújulásra vágyó barátokat a számos belső feszültségtől terhelt cseh ferences rendtartományból a hitújítók táborába. Ugyanakkor az újabb reformációtörténeti kutatások egyik fontos megfigyelése, hogy a katolikus intézményrendszer pusztulását nem elsősorban a morális elégtelenség vagy a teológiai háttér megrendülése, és nem is az erőszakos fejedelmi vagy földesúri reformáció, hanem a társadalmi elit támogatásának megszűnése idézte elő. Ez az aspektus érzésem szerint nem kap elég figyelmet Hlaváček elemzéseiben.

A könyvet négy életrajzi tanulmány zárja. A szerző Kapisztrán Szent János csehországi missziójának bemutatásával, továbbá Gabriele Rangoni da Verona cseh vikárius, a ferences orvos Vinzenz Eysack, illetve a teológus és krónikás Eberhard Ablauff de Rheno profiljának megrajzolásával árnyalja és elmélyíti a könyv fő részében elmondottakat. A művet 13 igen hasznos táblázat (a cseh koronához tartozó kolostorok, a csehországi ferencesek származás szerinti megoszlása, a rendtartományi káptalanok és tisztségviselők jegyzéke), rövid fogalommagyarázatok, forrás- és irodalomjegyzék, hely- és személynévmutatók, illetve 12 kép zárja. A csehországi topográfiában járatlan olvasót leginkább a térképek hiánya zavarhatja: mindenképpen szükség lett volna egy a kolostorokat feltüntető térképre. A bibliográfia említett hiányosságai mellett néhány pontatlanságot regisztrálhatunk: az Analecta Franciscana sorozat nem állt meg 1970-ben a 11. kötetnél, hanem 2011-ben jelent meg a 18. kötete (188. p.), illetve nem illik egy német nyelvű munkában Francis Rapp híres könyvét a cseh nyelvű kiadásból idézni (22. p.).

Az ismertetésben megfogalmazott kritikai észrevételeim ellenére Petr Hlaváček könyve a ferences obszervancia kutatásának fontos mérföldköve, amely lehetővé teszi, hogy a rend csehországi történetét az európai kutatás is megismerje. A kötet kitűnően tagolt, problémaérzékeny, reflektál a modern kutatás kérdésfeltevéseire, világos stílusban megírt munka, amely megkerülhetetlen alapmű a közép-európai ferencesség kutatásában.

Molnár Antal

Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején[1]

Sashalmi Endre, a Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszékének professzora szakmai nóvumnak tűnő, műfajában és feldolgozásmódjában is kísérletinek számító kötettel jelentkezett. A *„Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején (1682–1725)"* című művében olyan területre merészkedett, amely eddig – mint bevezetőjében írja – a művészettörténészek felségterületének számított. Koncepciója szerint a képi ábrázolás napjainkban fontos forrás a történészek számára, akármelyik kort kutatják is. Ennek köszönhetően jelent és erősödött meg egy új műfaj, a *politikai ikonográfia*. Az ikonográfia a szerző definíciója szerint a képek és a képi ábrázolások mögöttes, kódolt jelentésének feltárásával és megértésével foglalkozó tudomány. A hatalmi ideológia vizuális megjelenítése, mint kifejti, különösen fontos volt Oroszországban, egyrészt mert az emberek jelentős része írástudatlan volt, másrészt a nyomdatechnika késői elterjedése miatt. Az 1500-as évektől 1700-ig terjedő időszakban körülbelül mindössze 500 kiadvány jelent meg, nagyon kis példányszámban (1200–2400). Mindezek folytán a hatalom üzenete elsősorban képi ábrázolások formájában jutott el az alattvalókhoz. Sashalmi módszertani újítása, hogy a korszak írott (például szónoklatok) és képi forrásanyagát (például ikonok, metszetek) komplex vizsgálatban, egymással párhuzamosan mutatja be.

A szerző a *trónöröklésben* találta meg azt a problémát, amelyen keresztül a hatalom jellegének és képi ábrázolásának bemutatását elvégezhette. Témáját jól szemlélteti a könyv borítója is: a Sztorozsevi Szent Szavva halálának 600. évfordulója alkalmából, 2007 táján készült modern ikon, amely Szavvát, az Isten által kiválasztott cárok védőszentjét a Rurik- és a Romanov-ház uralkodóival ábrázolja. A szerző az ikon segítségével illusztrálja az Isten által adott örökletes hatalom eszméjét, amely képi motívumokkal fejezi ki a bibliai alapelvet: *„Mert nincs hatalom, csak Istentől."* Az ikon történeti kontextusának elemzésében a szerző nyomatékos jelentőséget tulajdonít az orosz egyház 1551-es zsinati határozatának, amely engedélyezte élő uralkodók ábrázolását az ikonokon. Ez azért fontos, mert teológiai értelemben a megfelelően festett ikonon a Szentlélek lakozik, így az egyes ikonok szakrális jelentőséggel bírnak. Szintén teológiai jelentősége van, amint Sashalmi rámutat, hogy az ilyen ikonok „összemossák" a földi téren és időn kívüli létet a földi térben és időben létező uralkodó ábrázolásával, és ily módon egyértelműen a dinasztia szakralizálását szolgálják.

A bevezetőben a szerző elméleti érvénnyel tisztázza, hogy a *primogenitúra* (az örökletesség elve a trónutódlásban) és a *királyi hatalom isteni jellege*, azaz isteni jogalapja egymással szorosan összefüggő, de korántsem azonos jelenségek. Az uralkodó hatalma

1 Sashalmi Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején (1682–1725). Az írott források és az ikonográfia tükrében.* Pécs, Kronosz, 2013. 223 p.

ugyanis nem pusztán analógiája, hanem egyenes folytatása az isteni hatalomnak, ahogy a Biblia írja: *„Általam uralkodnak a királyok."* A nyugati kultúrkörben a két jelenség gyakran szétválik, Oroszországban viszont Sashalmi koncepciója szerint nem választható el egymástól.

Az első, historiográfiai fejezet a témára vonatkozó szakirodalmat tekinti át. A második fejezetben a trónöröklés és az isteni jogalap 1613–1682 közötti oroszországi meghatározását mutatja be a szerző. Kiindulópontja a Mihail Romanov 1613-as trónra lépését megerősítő irat, amelynek elemzése során arra a következtetésre jut, hogy itt nem a duma döntéséről vagy a nép akaratának kinyilvánításáról van szó, *„hanem Isten szándékának kitalálásáról"*. Az isteni jogalap és az örökletesség elve összefonódott, az irat egyúttal hangsúlyozza a Romanovok rokonságát a Rurikidákkal.

A harmadik fejezet az oszmánellenesség megjelenésével és ennek képi ábrázolásával foglalkozik a cárok isteni jogalapjának elemzése során. Hely hiányában és a teljesség igénye nélkül ebből a fejezetből *„A cári lovasportrék megjelenése"* című alfejezetet emeljük ki. Az 1550–1650 közötti nyugati lovasportrékról a szerző a szakirodalom alapján megállapítja, ezeken három domináns témát lehet megkülönböztetni (császári, keresztény, uralkodási). A lován szilárdan ülő király az állam stabil kormányzását testesíti meg, a kezében lévő lovaglópálca pedig a jogar megfelelője – az ilyen típusú lovasportrék az isteni jogalap képi kifejezői voltak. Mihail és Alekszej cárok posztumusz lovasportréinak elemzése során Sashalmi Endre a hétágú Konstantin-kereszt alapján – más kutatóktól eltérően – Nagy Konstantin kultuszát olvassa ki. Összegzésében rámutat, hogy az Alekszej cár korától megjelenő ábrázolási módok az isteni jogalap mellett a cárok oszmánellenességét is hangsúlyozzák.

A kötet negyedik fejezete a trónöröklés módját tekinti át 1682–1696 között. Itt a fő problémát a kettős cárság kérdése jelenti, 1682–1689 között ugyanis két legitim cár uralkodott egyidejűleg, amire egy rövid zavaros időszakot leszámítva az orosz történelemben korábban nem volt példa. Ez a moszkvai hagyományok megkérdőjelezését hozta magával, annál is inkább, mert a régensi szerepet nem Péter anyja, hanem féltestvérének nővére, Szofja töltötte be, amire korábban szintén nem volt precedens. Bár az alkalmasság elve a fiatalabb fivér, Péter mellett szólt volna (és először valóban őt kiáltották ki cárrá), Szofja politikai ambíciói miatt végül kettős hatalom alakult ki. Az utódlás hivatalos indoklásában, amelyben kerülték a hivatkozást az isteni szándék kitalálásának gondolatára, már nagyon halványan, óvatosan megfogalmazva kibontakozik egy új, az államérdeket számba vevő koncepció. Az új helyzet új teológiai-politikai paradigmát hozott magával, és részleges ideológiai megújulással járt.

Sashalmi Endre utal arra, hogy ebben a helyzetben megváltozik a politikai nyelvezet, gyakoribbá válik például az *alattvaló* szó használata, felbukkan a korábban ismeretlen *közjó* fogalma, illetve megjelenik az *állam (goszudarsztvo)* fogalmának az uralkodó személyétől határozottabban elkülönülő használata is. A szerző kiemeli a metszetek elterjedésének fontosságát a korszakban, amelyek már önállóan és nem mint a könyvek díszítőelemei jelennek meg. A műfaj Ukrajnából eredt, a kijevi barlangkolostor szerzetesei készítettek először önálló metszeteket, innen jutott el aztán egész Oroszhonba. Sashalmi a metszeteket elemezve arra a következtetésre jut, hogy az 1682–1689 között egyidejűleg működő három „szuverén" (a két cár és a régens Szofja) közül Szofja tekinthető az első számúnak. (Erről egyébiránt a korszakban is viták folytak.) A mindössze 200–300 példányban megjelenő metszetek akkora politikai veszélyt jelentettek Péterre, hogy hatalomra kerülése után mindent megtett a felkutatásukra és megsemmisítésükre. Ennek tudható be, hogy nagyon kevés maradt fenn belőlük.

Szofja carevna koronázási vagy „sasos" portréjának elemzése során a szerző bemutatja, hogy a portrén a hét erény allegorikus ábrázolása látható. A továbbiakban a szerző leírja, miként tértek vissza az úgynevezett krisztocentrikus ikonográfiához Szofja hatalomból való eltávolítása (1689) után, valamint ismerteti egy új műfaj, a *konklúzió* létrejöttét. Az új kifejezési mód azért izgalmas, mert szöveges és képi motívumok együttesen jelentek meg benne. A szintén ukrán hatásra létrejött, korábban ismeretlen műfaj szöveges része filozófiai, teológiai, logikai disputák összefoglalását – nevének megfelelően konklúzióit – tartalmazta, amelyhez később olyan képi ábrázolások társultak, amelyek nem voltak feltétlenül kapcsolatban a szöveggel, és amelyeket nem a szöveg alkotója készített. Az ilyen újszerű ábrázolásokat az uralkodóknak ajánlották, az ajánlás hamarosan laudációvá változott, a hozzá kapcsolódó allegorikus kép feladata pedig az égi és a földi szféra összekapcsolása volt. Mindez az uralkodói dicsőség legitimációjának egy újabb eszközévé vált.

Az ötödik fejezetben a szerző az *ikonográfiai forradalom és a trónöröklés* problematikájával foglalkozik 1696–1725 között. Az ikonográfiai változások lényegét abban látja, hogy az ábrázolások Péter azovi győzelme és moszkvai bevonulása után döntően már nem a korábbi, vallásos, hanem az antik Rómában szokásos mintát követték. Ezt tükrözik az új típusú ábrázolások, valamint a *„Jöttem, láttam, győztem"* jellegű feliratok is. A legfontosabb teológiai változás, hogy a dicsőítés már nem elsősorban a győztest oltalmazó istenségnek szól, hanem magának a győzelmet arató személynek, akinek alakját már az antik mitológia szereplőivel rokonítják. A már szinte menetrendszerű diadalmenetek során Pétert például előszeretettel hasonlították Herculeshez. Megfigyelhető a szimbólumrendszer egészének átalakulása, ami kiterjedt az épületek díszítésére, a zászlókra, a kalendáriumokra, a grafikus művészetre, a pénzérmékre. Az 1704 után vert ezüstrubel, amit főként a felsőbb osztályok használtak, már európai mintát követett.

Nagy Péter *„Szimbólumok és jelképek"* című, 1705-ben megjelent könyvének címlapja alapján rámutat a szerző a hatalom új ikonográfiájának elemeire. Az újítások megjelenését az uralkodó nyugat-európai utazásával hozza összefüggésbe, amely után forradalmi változások kezdődtek, elsősorban a grafikus művészet terén. Péter részletesen elemzett művét az új ikonográfia kézikönyvének szánták, és akként is használták. Kétnyelvű feliratai és szimbólumaival jelezte a kötet, hogy Oroszország is belépett az európai jelképrendszerbe.

1715–1722 között a szónoklatok, illetve a képi ábrázolások közül a metszetek – s közülük is különösen a konklúziók – gyakorolták a legnagyobb hatást a kor gondolkodására. Ebben az időszakban már a portré játszotta a vezető szerepet, részben önállóan, részben pedig csataképek vagy konklúziók elemeként. Az ukrán rézmetszők által meghonosított műfaj ekkori alkotásaira jellemző, hogy a szentek – elhagyva szokásos helyüket – a felhőkből a földre ereszkednek, és a valóságos földi „hősökkel" együtt tevékenykednek.

A korszakban elemi erővel vetődött fel a legitimitás és az idoneitás dilemmája. Ezt a problémát és megoldási módját elsősorban Feofán Prokopovics *„Dicsőítő szónoklat Péter Petrovicsnak, a legnemesebb uralkodó cárevicsnek és nagyfejedelemnek születésnapja alkalmából"* című műve (1716) alapján vizsgálja a szerző. Az ukrán származású Prokopovics Péter tetteinek legfőbb dicsőítője volt, nevéhez fűződik a cári hatalom modernizált, nyugati elemekkel átszőtt ideológiájának a megalkotása és a reformok legitimálása. Idézett szónoklatát aktuálpolitikai kérdés tette szükségessé: Alekszej cárevics, a trónörökös ugyanis apja elvárásai ellenére nem kívánt reformer cár lenni. 1715-ben azonban megszületett Péter cár második házasságából származó fia, Péter Petrovics, valamint Alekszej fia, Péter Alekszejevics is, így a trónöröklés kérdése nyitottá vált. Prokopovics koncepciójának lényegét egy korabeli cári levél egyik mondata fejezi ki legtalálóbban. Péter azt írta Alekszejnek: *„Jobb*

lesz egy méltó idegen, mint a méltatlan saját fiam." Ismerve Péter fenntartásait alkalmatlannak tartott elsőszülött fiával kapcsolatban, Prokopovics Alekszej cáreviccsel szemben az idoneitás mellett tette le a voksát, és világossá tette, hogy az örökös Péter Petrovicsban látja. Mivel Péter másodszülött fia még kiskorú volt, megkezdődött Katalin, Péter második felesége uralkodói imázsának a tudatos felépítése. Ebben úgyszintén a szónoklatok és a metszetek játszották a vezető szerepet. Az udvari teoretikusra, Prokopovicsra alapvető feladat hárult. A szónoklatok központi elemévé vált, hogy erényeiben égi patrónusához hasonlították Katalint, a cári feleséget. Ezt később látványos konklúziók is megerősítették, például Alekszej Zubov 1717-es névnapi metszete.

A szerző felveti a koronázás mint ikonográfiai és teológiai probléma kérdését. Péter idején vált gyakorivá Oroszországban az olyan ábrázolási mód, amelyben az uralkodót szárnyas alakok koronázzák meg. Victoria, a győzelem és hatalom istennője koronázta meg az antikvitás korában a császárokat és a dicső hadvezéreket: ezt a szerepet a 18. század eleji Oroszországban nyugati hatásra szárnyas angyalok veszik át. Történészek számára különösen érdekes lehet a korszak felfogása a történettudományról, amit ismét csak Feofan Prokopovics fejtett ki *„Költői művészetről"* című írásában. Markánsan, pontokba szedve nevesítette azokat a különbségeket, amelyek a történetírást a költészettől megkülönböztetik. Utóbbi verses, előbbi prózai kifejezésmódban alkot, a történész ragaszkodik a rövidséghez, a világossághoz és az igazsághoz, a történész a dolgok kronológiai rendjét követi, saját elbeszélésmódja van, és valóságos eseményt mond el.

Az Alekszej trónfosztásától (1718) a trónöröklésről szóló törvényig (1722) terjedő időszak bemutatása során a szerző kiemeli, hogy a kizárási folyamat 1718-ban egy komplett rituálé keretében történt, amelyen 53-an vettek részt „nyitott ablakok mellett", hogy minél többen hallják. A 21 pontból álló manifesztum pedig kimondja, Péter mint apa és uralkodó megfoszthatja a cárevicset az öröklés jogától. A jelzett időszak szellemi terméke, Prokopovics virágvasárnapi szónoklata 1718-ban *„A cári hatalomról és tiszteletről"* azért érdemel figyelmet, mert ötvöződnek benne az isteni jogalap régi és új elemei, miként az a részletes elemzésből világosan kiderül.

Nem véletlenül 1722-ben, az örökösödési törvény megalkotása évében született Prokopovics alkotása, *„Az uralkodó akaratának joga az állam örökösének meghatározására"*. A műben a termékeny szerző jogi, racionális, bibliai példák sokaságával igazolja, hogy bármelyik uralkodónak, így tehát Péternek is joga van bárkit kijelölni utódjául, akit arra méltónak tart, a méltatlan vérrokonát pedig jogosult kizárni. Az idoneitás szempontja tehát felülírta a legitimitásban megtestesülő, korábban oly fontosnak tartott jogot. Az isteni akarat letéteményese az uralkodó – érvel a szerző –, tehát az uralkodó akarata Isten akarata.

Nagyon fontos volt az udvari filozófus és Péter számára is, hogy bizonyítsák a kortársak és a külföld előtt: Katalin kettős felhatalmazás alapján lesz (lett) uralkodó. Ahogy Prokopovics fogalmaz: *„Katalin Isten és Péter akaratából lett császárnő."* Ennek képi kifejezését láthatjuk Ivan Zubov konklúziójában Katalin megkoronázásáról 1724-ből, ami a szerző szerint az egyik leggyakrabban idézett konklúzió. A koronázásra készült érmeveret is megerősíti a fentebb ismertetett politikai szándékot. *„Isten és a császár által"* – olvashatjuk rajta. Nagy Péter sikerrel járt: megalapozta Katalin utódlását, aki annak ellenére, hogy Péter nem jelölte ki egyértelműen utódját, különösebb nehézségek nélkül átvette a hatalmat. 1725-ben bekövetkezett halála azonban új korszakot indított el az orosz történelemben, amelyet a palotaforradalmak vagy gárdapuccsok koraként tart számon a történetírás, és amelynek egyik fő oka – Sashalmi Endre és a recenzens szerint is – az 1722-es örökösödési törvény.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a kötet jól illik a szerző elsősorban államfejlődéssel és politikai gondolkodással foglalkozó eddigi történészi munkássága keretébe. Sashalmi Endre ezúttal új színnel, új dimenzióval bővítette a kutatásait, olyan területet vont be a történettudomány vizsgálódási körébe, amely eddig külön kutatások tárgyát még nem képezte. A szerző írott és képi források szintézisére épülő, magabiztos teológiai háttértudással megírt nagyszabású kísérletét sikeresnek gondoljuk. Ez a fajta új metodika minden bizonnyal új szempontrendszert állít a korszak más kutatói elé is.

Bebesi György

Az európai gazdaságtörténet tankönyve[1]

A *The Cambridge Economic History of Modern Europe* nagy múltra visszatekintő sorozatának 2010-ben megjelent két újabb kötete az újkori és modern kori Európa gazdaságtörténetét mutatja be az 1700-as évektől napjainkig. A szerkesztőpáros nem titkolt célja, hogy megbontsa a sorozat korábban megjelent köteteire jellemző szemléletmódot, szerkezeti tagolást és az ennek megfelelő országspecifikus elemzéseket. Az egyes nemzetgazdaságok elemzése helyett a szerzők tematikus elrendezésben mutatják be a több mint három évszázad gazdaság- és pénztörténetét, s a kontinens egészét érintő folyamatokat globális szemszögből vizsgálják. Az eredmény egy kétkötetes, átfogó, összetett és terjedelmes tankönyv az európai gazdaságtörténetről: az első kötet az 1700–1870 közötti, míg a második az 1870-től napjainkig terjedő időszakot öleli fel.

A könyv több tekintetben is összefoglaló munka. Az egyes tematikus egységek szerzőinek többsége elismert közgazdász, de akadnak közöttük történészek is. Ilyen például George Alter, a Michigani Egyetem professzora, Dan Bogart, a matematikából és történelemből is diplomát szerzett, majd közgazdaságtanból doktorált amerikai professzor vagy a Ránki György-díjjal is kitüntetett (az Economic History Association díja) Jean-Laurent Rosenthal amerikai történész. Az első kötet szerzőinek tekintélyes része amerikai professzor, ám a második kötetben a szerzők között – egy-két kivételtől eltekintve – szinte kizárólag európai tudósokat találunk. Ilyen például Piotr Franaszek, a Krakkói Egyetem történésze, vagy Stefano Battilossi, az olasz származású gazdaságtörténész professzor, vagy a Tübingeni Egyetemen dolgozó Jörg Baten.

Annak ellenére, hogy a szerzőket tekintve a mérleg nyelve a közgazdászok javára billen, és elsősorban kvantitatív módszerekkel találkozunk a könyvben, nem jellemzőek a matematikai és statisztikai számításokkal terhelt szövegek, csupán néhány, a hosszú távú gazdasági tendenciákat bemutató grafikon, ábra és táblázat szakítja meg a gördülékeny szöveg folytonosságát. Az átlátható szerkezet és közérthető nyelvezet egyaránt alkalmassá teszi a könyvet arra, hogy közgazdász- és történészhallgatók egyetemi tankönyvként használhassák.

Minden fejezet egy bevezetéssel kezdődik, melyben az adott rész témájának rövid bemutatása és a hipotézis található, illetve minden fejezet a konklúziók levonásával és a legfontosabb tudnivalók összefoglalásával zárul. A folyamatos visszacsatolások és ismétlések pedig megkönnyítik az olvasottak megértését és rögzülését. A könyv egyik legfontosabb erénye, hogy a klasszikus nemzetközi szakirodalom mellett alapvetően a legújabb közgazdasági és történeti munkákra, illetve a legfrissebb kutatási eredményekre támaszkodik.

---

1 *The Cambridge Economic History of Modern Europe.* Vol. I. *1700–1870.* Vol. II. *1870 to the Present.* Eds.: Broadberry, Stephen–O'Rourke, Kevin H. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 329 p., 468 p.

A kötetek szerkezeti tagolása három fő tárgykör alapján történik: a globális gazdasági növekedés és gazdasági ciklusok vizsgálata, a gazdaság egyes ágainak fejlődése (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatói szektor), illetve mindennek a társadalomra gyakorolt hatása, ideértve a vagyoneloszlást is. A további tematikai tagolást az adott kor gazdasági jellemzői határozzák meg; földrajzilag pedig Európát három fő régióra osztják (Észak- és Nyugat-Európa, Dél-Európa, Kelet-Közép-Európa). Az első kötet a modern gazdaság kialakulásának korát, azaz az 1700–1870 közötti időszakot öleli fel. A korszak meghatározó gazdasági eseményei az ipari forradalomhoz köthetőek, illetve ahhoz az átmenethez, amelynek eredményeképpen kialakult a modern gazdasági rendszer. A gazdasági átalakulás és modernizáció másik fontos eleme – az ipari forradalom mellett – az úgynevezett demográfiai forradalom vagy átmenet, amelynek során az alapvetően magas születésszám és magas halálozási arány csökkenni kezdett, és a 19. század végére már a modern gazdaságra jellemző demográfiai mutatókkal találkozunk. Kiemelt figyelmet fordítanak a szerzők az intézménytörténetre, elsősorban a politikai intézmények fejlődésére, mivel a nemzetállamok kialakulása és a folyamatos centralizáció révén ezek is meghatározó változásokon mentek keresztül a korszakban. A kötetet a mezőgazdasággal, az iparral és a szolgáltatói szektorral külön-külön foglalkozó elemzéseket követően egy rövid értekezés zárja.

Az *Európa ázsiai tükörben: az „európai csoda"* címet viselő fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy az ipari forradalomként ismert, óriási volumenű gazdasági fellendülés, amelynek során Európa meghatározó szerephez jutott a világgazdaságon belül, miért éppen Angliában, illetve Nyugat-Európában indult meg először. A klasszikus megközelítés szerint *„Európa és különösen Északnyugat-Európa fejlettebb, és néhány esetben rendkívüli gazdasági fejlettséggel és társadalmi intézményekkel rendelkezett már jóval a nagy fellendülés előtt"* (265. p.), és ez teremtette meg az alapot az ipari forradalom kibontakozásához. Ezzel szemben olyan kutatások eredményei kerültek be a fejezetbe, amelyek szerint Kína és India is ugyanolyan szintű gazdasági és társadalmi fejlettséggel rendelkezett a 18. században, mint Európa. A komparatív elemzések eredményeit több rokon tudomány vizsgálati módszerével egészítik ki, így például antropometriai, műveltségi vagy urbanizációs mutatókkal. Európa és Ázsia gazdasági teljesítményének és fejlődésének összehasonlítása a reálbérek alakulásán, a városiasodás mértékén, a piacok működésén és a távolsági kereskedelem volumenén keresztül történik.

A második kötet az európai gazdaság 1870 utáni történetét dolgozza fel napjainkig. A könyv tehát a korszakolás tekintetében is túllép a hagyományos monográfiák keretein, mert a hosszú 19. század „csúcspontjának" számító 1870-es dátumot teszi meg kezdőpontnak. A korszakolás újdonsága a globális gazdaságpolitikai nézőponton alapszik. A „hosszú" 20. századi gazdaság első szakasza tehát 1870-től az I. világháború kitöréséig tartó időszak, melynek legfontosabb jellegzetessége a folyamatos nemzetköziesedés, valamint a világgazdaságon – és világpolitikán – belül érvényesülő európai dominancia. Az első kötet központi tárgykörét adó ipari forradalom igazi következményeivel ezt az időszakot vizsgálva ismerkedhetünk meg igazán. Az intenzív ipari fejlődés, a gyorsuló kommunikáció és technológiai modernizáció eredményeképpen létrejövő – gazdasági, politikai és kulturális értelemben – aszimmetrikus világot egyértelműen Európa uralta. Ez az első, 1870–1913 közötti periódus hozta meg az ipari forradalom igazi eredményét, minden idők egyik legdinamikusabb gazdasági fejlődését mind Európában, mind pedig Európán kívül is. *„Volt egy sokkal sikeresebb Európa Európán kívül"* (32. p.) – az Egyesült Államok, Ausztrália és Új-Zéland növekedése példátlan méreteket öltött. A korszakra vonatkozó olyan általános jellemzéseket, miszerint ez volt a *„tőkeáramlás, a kereskedelmi integráció és globális migráció »aranykora« az első világháború előtt"* (85. p.) né-

miképp árnyalni kívánja a gazdasági ciklusokat bemutató és elemző fejezet. Az aranystandard időszakának alaposabb vizsgálata során fény derül a rendszer ellentmondásaira, melyekre a szakirodalom már az 1960-as évektől kezdve rámutatott. *„Néhány központi bank egyenlőbb volt a többinél, ha külföldi befektetésekről volt szó"* (96. p.), azaz úgynevezett húzóerővel (pulling power) rendelkeztek. *„A rendszer könnyebben működött a »centrum«-országok (Nagy-Britannia) esetében, míg viszonylag nehezen a »periféria« (Argentína) esetében."* (96. p.)

Ezzel szemben éles ellentétben áll a következő, 1914–1945 közötti időszak, melynek legfontosabb ismérvei a *„háború, gazdasági protekcionizmus és depresszió: egy »második harmincéves háború«, melynek során Európa darabokra szaggatta önmagát"*. Európa elvesztette korábbi dominanciáját a világgazdaságon belül, az aranystandard tarthatatlanná vált – bár ezt a tényt a döntéshozók csak késve ismerték fel, a háborús adósságok és jóvátételek *„mérgező öröksége"* pedig a nemzetközi együttműködés helyreállításának útjában állt. A második ipari forradalomként ismert, a két világháború között kibontakozó technológiai fejlődés és strukturális változások ellenére a korszakot alapvetően lassú és ingatag gazdasági növekedés, magas infláció és tömeges munkanélküliség jellemezte. A korszakban jelentkező gazdasági problémák egyértelműen jelezték a gazdaságpolitika és a gazdasági döntések erejét, illetve befolyását az emberek életére. A politika és a gazdaság viszonya és kölcsönhatása a két világháború közötti időszak egyik legfontosabb és legtanulságosabb kérdése. Következményei súlyos történelmi leckét hagytak az utókorra, hiszen a nem megfelelő gazdaságpolitika nem csupán a nagy gazdasági válság kiváltó oka volt, de a magas munkanélküliség közvetlenül szerepet játszott és felelős volt Hitler hatalomra jutásában.

A polgárháborúkkal, éhínségekkel, gazdasági recessziókkal, valamint a két világháborúval járó időszakot elemezve azt látjuk, hogy az 1950 után kibontakozó gazdasági növekedés és az életszínvonal emelkedésének technológiai alapjai már ekkor terjedni kezdtek. Emellett az I. világháborút követő gazdasági válságok, recessziók, hiperinflációk és deflációk, majd a nagy gazdasági világválság átalakították a monetáris és fiskális politikáról alkotott korábbi felfogást. A pénzügyi stabilitás megteremtése érdekében folytatott „kísérletek" néhány eleme pedig napjainkig is érvényben van. Pénzügyi és gazdasági szakemberek, illetve politikusok együttműködése során, valamint a két világháború közötti időszak terhes tapasztalatainak levonása után alakult ki az a pénzügyi és gazdasági stabilitást nyújtó rendszer, amelyet 1944-ben Bretton Woodsban állítottak föl.

A harmadik nagyobb egység az 1950-től napjainkig tartó időszakot öleli fel, melynek gazdaságtörténetét a kettéosztott kontinens egymástól eltérő gazdasági rendszerei határozták meg. A háborút követő időszakban Nyugat-Európa fokozatosan visszakapcsolódott a világgazdaság vérkeringésébe, helyreálltak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok a térségen belül is. Kelet-Európa majd csak az 1990-es évektől kezdve tudott fokozatosan bekapcsolódni ebbe az integrációba. A kontinens a 19. század végén a világgazdaságon belül betöltött szerepét soha nem nyerte vissza, de a folyamatos és stabil gazdasági és politikai integrációnak köszönhetően Európa az 1957-es római szerződéstől a 2007-es európai uniós bővítésig terjedő időszakban *„hat ország klubjából huszonhét ország uniójává nőtte ki magát"* (271. p.).

A kötetek tehát kétségtelenül nem csupán oktatási céllal, tankönyvként használhatóak, de kiváló segítséget nyújtanak a jelenlegi válságot megérteni kívánó olvasó számára is. A világgazdaság fejlődésének, illetve a legfontosabb gazdasági és pénzügyi folyamatoknak a megértése nem nélkülözheti a történeti megközelítést. Ehhez nyújt segítséget az elmúlt három évszázad európai gazdaságtörténetét feldolgozó *The Cambridge Economic History of Modern Europe* kétkötetes kiadványa.

Gergely Marianna

Új kézikönyv az európai kitelepítésekről és etnikai tisztogatásokról[1]

A Detlef Brandes, Holm Sundhaussen és Stefan Troebst szerkesztésében kiadott, több mint 800 oldalas kötet – a címe alapján – szisztematikus bemutatását ígéri azoknak a folyamatoknak és intézkedéseknek, amelyek társadalmi csoportokat ideológiai és politikai alapon megsemmisítettek vagy migrációra kényszerítettek a 20. században. A lexikon egy olyan kérdés első német nyelvű összegző kézikönyve, amely már jó néhány évtizede kutatások meghatározó témája, valamint a társadalmi köztudatban is fontos szerepet játszik. Bár korábban voltak hasonló kezdeményezések,[2] ennyire átfogó és ilyen nagy terjedelmű munka ezzel a kötettel jelent meg először a könyvpiacon. A lexikon célja, hogy bemutassa a kutatási eredmények jelenlegi állását (2010) az 1912–1999 közötti európai deportálások, kényszerkitelepítések, etnikai tisztogatások vonatkozásában. Ugyanakkor mind térben, mind időben sokkal nagyobb teret ölel fel, a címben jelzettnél sokkal átfogóbb irodalmat kapunk. Az egyes etnikumok, illetve területek bemutatásánál sokszor a kora újkori előzmények feltárásáig is eljutnak a szakcikkek írói. A térbeli és időbeli horizont kitágítását a könyv szerkesztői rögtön az előszóban tisztázzák. Az Európa-fogalom a kötetben nem földrajzi értelemben használatos, hanem olyan történeti kategóriaként, amely magában foglalja a Levante-útvonalat és a Kaukázust is, ezáltal az Oszmán Birodalom, illetve a cári Oroszország, a Szovjetunió, majd a Független Államok Közössége területeit is.

A téma pedig – mint tudjuk – óriási. Míg a hétköznapi embereknek a deportálásokkal, kitelepítésekkel kapcsolatban többnyire a holokauszt vagy a Gulag jut az eszébe, a szakszerűen szerkesztett kötetben a közel 120 szerző mintegy 308 önálló szócikkben mutatja be a sajnos nagyon is széles témakört. Mindezek következtében a lexikonban nem csupán a 20. század két nagy világégéséhez köthető etnocídiumok, szociocídiumok kaptak helyet, de azok a népcsoportok, személyek is, amelyek a kemény vagy puha diktatúrák ideje alatt, majd a kommunista államok felbomlásakor lettek az üldöztetés áldozatai.

---

1 *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts.* (Az elűzések lexikona. Deportálás, kényszerkitelepítés és etnikai tisztogatás Európában a 20. században.) Hg. Brandes, Detlef–Sundhaussen, Holm–Troebst, Stefan. Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 2010. 801 p.

2 Például: *Lexikon des Holocaust.* Hrsg. Benz, Wolfgang. München, 2002.; *The Ethnopolitical Encyclopedia of Europe.* Eds. Cordell, Karl–Wolff, Stefan. New York, 2004.; Schechtman, Joseph B.: *European Population Transfers, 1939–1945.* New York, 1946.; Schechtman, Joseph B.: *Postwar Population Transfers in Europe 1945–1955.* Philadelphia, 1962.; Bell-Fialkoff, Andrew: *Ethnic Cleansing.* New York, 1996.; Naimark, Norman M.: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe.* Cambridge, Mass., 2001.; Lieberman, Benjamin David: *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe.* Chicago, 2006.

A cikkek – de terjedelmükből adódóan nevezhetjük őket tanulmányoknak is – témájukat tekintve több csoportra oszthatók. Nagy többségben vannak az etnikumokat bemutató tanulmányok (például németek Litvániában, Kaukázuson túli németek stb.), amelyek vagy az egyes népcsoport által korábban lakott terület alapján, vagy a kitelepítés szempontjából tárgyalják az eseményeket. Jelentős teret kapnak a jogi és politikai rendezéssel kapcsolatos fogalmak (nemzetközi jog, etnikai tisztogatás, nemzeti kisebbség, konferenciák, határozatok). Külön tanulmányokat szenteltek a szerkesztők a történetpolitikának és a kulturális emlékezetnek (például szerepel szócikk a Német–Cseh és Cseh–Német Történészbizottságról). A kulturális emlékezet mint történetírói módszer a tanulmányok felépítését, struktúráját mindvégig meghatározza, így a kötet nemcsak hasznos, új ismereteket közöl, de követendő példát is mutat, mivel 21. századi arculatot tükröz.

A szerkesztők a kötet bevezetőjében meghatározták azokat az alapelveket, amelyek alapján feldolgozták a problémaköröket. Minden európai kényszermigrációt, kitelepítést ugyanazzal a súllyal igyekeztek kezelni. A szerzőket különböző országokból válogatták össze, így nemzetközi szakértői csoport teljesítménye a kötet. A szócikkek megírásánál a szerzők hangsúlyosan törekedtek arra, hogy mondanivalójukat könnyen érthető stílusban fogalmazzák meg, tekintettel arra, hogy a kötet célközönsége vegyes. A szócikkek célja, hogy a legfrissebb kutatási eredményeket interpretálják, emellett bibliográfiát is tartalmaznak.

Bár a kötet használatát kiváló mutató segíti, véleményem szerint a kimaradt tartalomjegyzék egy esetleges második kiadásnál vagy idegen nyelvű megjelentetésnél mindenképp pótolandó lenne. Például „Deutsch" kezdetű szócikkből a 126–212. oldal között, tehát közel száz oldalon több mint 30 van, amelyek az egyes földrajzi területek alapján különülnek el (például Németek Szlovákiában, Németek Magyarországon). A keresést azonban az egyes országok területének 20. századbeli igen gyakori változása miatt bonyolulttá teszi. A zsidósággal kapcsolatban is több cikket tartalmaz a kötet, az ezek közötti eligazodást is nagyban segítené egy tartalomjegyzék. Ugyanígy térkép- és képmellékletek könnyebben érthetővé, lokalizálhatóvá tennék az eseményeket. Sajnos egy illusztrációt sem találunk a kötetben. Mindezek a kritikák azonban inkább apróságok azokhoz az eredményekhez képest, amit az érdeklődőknek, de a történészeknek, politológusoknak is sok új információt nyújtó, szakszerű „Lexikon der Vertreibungen" megjelenít. A magyarországi kutatás, illetve történészműhelyek számára hasznos lehet a szerzők és szerkesztők munkája. A lexikon magyarra fordítása – a Kárpát-medencét érintő szócikkek kibővítésével – véleményem szerint rendkívül ajánlatos lenne.

Kovács Bálint

Szlovákia a két világháború között[1]

Alena Bartlová szlovák történész tanulmánykötete 2010-ben jelent meg Pozsonyban a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete gondozásában. A közel háromszáz oldalas mű a két világháború közötti Szlovákia politikai és gazdasági helyzetét mutatja be az I. világháború után megalakult Csehszlovák Köztársaság keretei között, az új állam megalakulásától az első csehszlovák állam felbomlásáig. Alena Bartlová, a pozsonyi Történettudományi Intézet főmunkatársa a két világháború közötti szlovák politikai fejlődés főbb vonulataival és Szlovákiának a köztársaság életében betöltött szerepével foglalkozik. Tudományos munkásságának középpontjában az úgynevezett szlovákkérdés vizsgálata áll, a Szlovákiát a két világháború között leginkább érintő gazdasági, társadalmi, kulturális, világnézeti és politikai problémákat elemzi.

Három, egymástól elkülönülő blokkban összesen tizenöt tanulmány kap helyet a kötetben. Az egyes blokkok megoszlása nem arányos, hiszen a Szlovákia két világháború közötti politikai fejlődésével – ezen belül a szlovák politikai elit szerepével – foglalkozó első rész a további két egységhez képest nagyobb hangsúlyt kap. A könyvben névmutató segíti az olvasó tájékozódását, amely felöleli a monográfiában előforduló valamennyi szereplő nevét, megkönnyítve ezáltal az egyes személyekre vonatkozó utalások fellelését. A kötet végére illesztett angol nyelvű összefoglaló néhány oldalban summázza a közölt tanulmányok főbb csapásirányait. A tanulmányok legfőbb eredménye abban rejlik, hogy felhívják a figyelmet a korábbi történetírás által elhanyagolt, illetve izoláltan és egyoldalúan kezelt kérdések ismételt felvetésének szükségességére. A tanulmánykötet apróbb hiányossága, hogy nem tartalmaz tárgymutatót, ez azonban semmit sem von le a kötet értékéből.

A tanulmányok felét tartalmazó első blokkban a történész a két világháború közötti Szlovákia politikai fejlődését és a szlovák politikai elit szerepét veszi górcső alá. Hangsúlyozza, hogy az új állam létrejötte – miképpen semelyik hasonló nagyobb állampolitikai változás – nem jelentette a lakosság gondolkodásmódjának azonnali megváltozását. A kötetet nyitó tanulmányban a szlovák elit I. világháború alatti elképzeléseit mutatja be. A szerző kiemeli azokat a szlovák és cseh kezdeményezéseket, amelyek a kölcsönös kapcsolatok kiépítését célozták, már a háború kitörése előtt, és amelyek vizsgálata a tudományos történelemkutatás mellékvágányán maradt. Bár a szlovákság vezető pártja, a Szlovák Nemzeti Párt az I. világháború kitörése utáni hónapokban bejelentette politikai passzivitásba vonulását, tevékenysége nem szűnt meg, csak áttevődött a nyilvános terekről a magánlakásokba, valamint a katolikus és az evangélikus plébániák oltalma alá. A há-

1 Bartlová, Alena: *Túžby, projekty a realita. Slovensko v medzivojnovom období.* (Vágyak, tervek és valóság. Szlovákia a két világháború között.) Bratislava, Historický ústav SAV, Prodama, 2010. 262 p.

ború végére a szlovák politikai elit egyértelműen a Monarchia megszüntetése mellett foglalt állást, és tevékenysége a közös csehszlovák állam megalakításáért vívott harcba torkollott. A szlovák nemzet képviselői – tekintettel az 1918-at megelőző időszak történeti fejlődésére – azonban nem rendelkeztek pontosan kidolgozott programmal a háború utáni politikai rendezésre vonatkozóan.

A szerző három tanulmányban ismerteti Milan Hodža szlovák agrárpárti politikus tevékenységét a csehek és a szlovákok közös államának kikiáltását megelőző eseménydús napokban, valamint szerepvállalását a két világháború közötti csehszlovák állam belpolitikai rendszerében. A szlovák nemzeti mozgalom a háború utolsó éveiben létrejövő bécsi központjában kiemelkedő szerepet játszó Hodža a szlovák néppártiak kormánykoalícióba történő bekapcsolásában látta a szlovákkérdés megoldásának kulcsát, egyben a politikai feszültségek enyhítésének zálogát. Ám az 1930-as évek hosszas tárgyalásai után sem sikerült a ludákokat ismét beléptetni a kormányba. A nemzetközi körülmények romlása hatással volt Csehszlovákia belpolitikai viszonyaira, és 1938 októberére Hodžának már nem volt meg a lehetősége a hangadó koalíciós és ellenzéki politikai pártok közötti együttműködés kiépítésére. A Csehszlovákia számára sorsdöntő 1938-as esztendő végén létrejött megoldás a köztársaság belpolitikáját a két világháború között leginkább terhelő szlovák problémára már elkésett volt, mivel a hitleri Németország fokozódó agresszivitásával jellemezhető nemzetközi helyzet alakulása magát a Csehszlovák Köztársaság állami létét veszélyeztette.

Az első blokk utolsó három tanulmányában a szerző a cseh–szlovák viszonyt vizsgálja a két világháború közötti időszakban. Felvázolja a szlovákok politikai küzdelmét Szlovákia autonóm státuszának kivívásáért, továbbá bemutatja a szlovákság legerősebb politikai pártjának, a Szlovák Néppártnak a kormányzati tevékenységét. A Csehszlovák Köztársaság megalakulása után a szlovák képviselőknek a történelem folyamán első ízben adódott lehetőségük arra, hogy nagyobb mértékben, meghatározó módon bekapcsolódhassanak a politikai életbe. A kérdés az, vajon előzetes tapasztalatok nélkül és elégtelen anyagi eszközök mellett mennyire tudták kihasználni ezt a lehetőséget ebben a mintegy húszévnyi időszakban. A szerző felhívja a figyelmet, hogy a szlovák autonomista mozgalom fogalma alatt a korábbi történetírás többségében csak a szlovák néppártiak tevékenységét értette, valamint a párt – amelynek ekkor már *Hlinka Szlovák Néppártja* a hivatalos neve – kétéves részvételét a kormányban sokáig feleslegesnek és a néppártiak számára egyértelműen veszteségesnek ítélte. Alena Bartlová arra figyelmeztet, hogy az autonomista mozgalom ilyen felfogása azonban túlontúl egyoldalú és leszűkített, továbbá a néppárt szerepét reálisabban kell szemlélni, hiszen a párt kormányzati tevékenysége nemcsak magának a néppártnak, hanem Szlovákia lakosainak is hozott pozitívumokat. A ludákok számára a későbbiekben nagy jelentőségűeknek bizonyultak azok a kapcsolatok, amelyeket a néppárt képviselői ezekben az években a csehszlovák politikai élet jelentős személyiségeivel kialakítottak. Ennek hozománya a köztársaság utolsó évében mutatkozott meg, amikor a néppárt funkcionáriusai vezető állami-közigazgatási beosztásokba kerültek, ami időben egybeesett Hodža miniszterelnökségével.

A második blokkban a két világháború közötti szlovák gazdasági helyzetet bemutató tanulmányok kapnak helyet. A három tanulmányban Milan Hodža mezőgazdasági miniszterségére, a két világháború közötti szlovák élelmiszeripar történetére, továbbá a nagy gazdasági világválság csehszlovákiai hatásaira koncentrál a szerző. Hodža a két világháború közötti időszakban két alkalommal is állt a mezőgazdasági minisztérium élén. Míg az I. világháborút követő gazdasági válság az 1920-as évek első felében, Hodža első miniszterségé idején, 1922–1925 között már elmúlóban volt, az újabb gazdasági válság 1932–1934

között, másodszori miniszterségе idején kulminált a közép-európai országokban, s magában Csehszlovákiában is. A szerző mindenekelőtt Hodža azon kezdeményezéseit vizsgálja, amelyekkel a két világháború közötti szlovák mezőgazdaság helyzetét kívánta javítani. A szlovák mezőgazdaság fejlődéséhez elengedhetetlennek tűnt a földreform végrehajtása, amelynek célja a cseh területeken sikeresen működő, ám Szlovákiában alig létező középbirtokos paraszti réteg megteremtése, illetve megerősítése volt. Hodža felismerte, hogy a reform végrehajtását fékezi az állam által kisajátított földek potenciális felvásárlóinak szegénysége. Hodža kezdeményezésére lehetővé vált, hogy a cseh bankok – szlovákiai fiókok létrehozásával – olcsó, hosszú lejáratú, alacsony kamatú hiteleket nyújtsanak a parasztoknak jelzálogkölcsön formájában. A hitel törlesztése azonban a későbbiekben nehéz helyzetbe juttatta a szlovák parasztságot a nagy gazdasági válság évei alatt.

Az 1920-as évek második felétől a közép-európai térségben a csehszlovák ipari termékek egyre erősödő német konkurenciával találták magukat szembe. A nehézségeket növelte, hogy azok a területek, amelyek 1918 előtt a Monarchiához tartoztak és amelyek egyben rendszeres felvevői voltak a cseh ipari termékeknek, az I. világháború befejeződése után kiépítették saját iparukat, így már nem mutattak olyan mértékű érdeklődést a cseh ipari termékek behozatala iránt, mint korábban. Hodža ezért nem javasolta, hogy a csehszlovák gazdaságpolitika a továbbiakban túlzottan építsen az ipari termékek exportjára. A végbement változásokat felismerve, az ipari termékek belső piacokon való fokozott értékesítésének szükségességét emelte ki, amit a hazai fogyasztók vásárlóerejének növelésével látott elérni. A nagy gazdasági válság által sújtott szlovák mezőgazdaság problémáit – hasonlóan, mint a térség többi állama – az állami gabonamonopólium bevezetésével akarta megoldani.

Alena Bartlová szerint az országban 1933-ban tetőző nagy gazdasági válság mérföldkőnek tekinthető Csehszlovákia két világháború közötti történetében. Az agrárválság – amely 1928 őszére a szlovák mezőgazdaságot is elérte – általános jelensége volt a mezőgazdasági termékek relatív túltermelése. A szerző azonban kiemeli, hogy Szlovákiában nem volt szó a mezőgazdasági termékek valódi túltermeléséről, a nehézségek tényleges oka sokkal inkább a lakosság alacsony fizetőképes keresletében rejlett. A tanulmány rámutat arra is, hogy bár az ipar nem tartozott a szlovák gazdaság elsőrendű ágazatai közé, a nagy gazdasági válság Szlovákia iparát sem hagyta érintetlenül. Az ipar azon ágazatait, melyek az állam belső piacaira termeltek, a válság kevésbé érintette, szemben azokkal a – legfőképpen faipari – vállalatokkal, amelyek termelése exportra irányult. A kötetben egy fejezet erejéig helyet kap a szlovák élelmiszeriparra jellemző brindzakészítés, sajtkészítés és tejgazdálkodás bemutatása.

A tanulmánykötet harmadik részét Alena Bartlová olyan személyiségeknek szentelte, akik hatással voltak Szlovákia gazdasági és politikai fejlődésére. Nem csupán különböző sorsot képviselnek, hanem eltérő politikai orientációt is. Štefan Janšák, a szlovák régészet megalapozója, író és egyben diplomata magas állami hivatalnokként részt vállalt a müncheni döntés előtti Csehszlovák Köztársaság építésében. Szakértőként a Szlovák Állam rendszere számára is elfogadhatóvá vált. Az 1948 utáni kommunista érában az archeológia területén szerzett érdemeinek köszönhette, hogy megmenekült az üldöztetések elől.

A következő személyiség, aki a szerző nagyítója alá került, Jozef Tiso, a Szlovák Néppárt vezető politikusa. Tiso szerepvállalása a Szlovák Néppártban 1918 végétől vált fontossá. Ekkor kapta meg a Hlinka által fogalmazott levelet, amelyben a párt leendő vezetője a Szlovák Néppárt tevékenységének felújítására buzdított az új társadalmi körülmények közepette. 1923-ban Tisót, a Szlovák Néppárt egyik újjászervezőjét korábbi csehellenes kijelentései miatt börtönbüntetésre ítélték. Ezt követően a teológiaprofesszor személyisége

köré a párt legendát épített, „üldözött mártírt" faragott belőle. Alena Bartlová a korábbi vélekedéssel szemben hangsúlyozza, bár úgy tűnt, hogy alelnökké választása (1930) után Tiso fokozatosan átveszi a párt irányítását és sikerül háttérbe szorítania a már idősödő pártelnököt, Andrej Hlinka egészen 1938-ban bekövetkezett haláláig kezében tudta tartani a párt kormányrúdját. Tiso szerepének fokozatos növekedését mutatja viszont, hogy a párt vezetősége az 1930-as években őt bízta meg azzal: egy közös autonomista blokk megteremtésének céljából konzultáljon a kisebbségi magyar pártokkal. A tárgyalásokat a párt vezetőségétől kapott utasításokból eredően, valamint nem utolsósorban Tiso *„tárgyalni, de nem megegyezni"* elképzeléséből fakadóan nem koronázhatta siker. 1938 októbere után a néppárt Szlovákia „állampártjává" vált. A szlovák államiság létrejöttével a gyakorlatban is megvalósulni látszott Tiso 1936-ban megfogalmazott elképzelése: *„egy nemzet, egy párt, egy vezető a szlovák nemzet szolgálatában"*.

A harmadik életrajzi tanulmány Jozef Ciekerrel foglalkozik. Cieker a prágai külügyminisztérium hivatalnokaként kapott megbízást a szlovák autonóm kormány és a magyar kormány közötti 1938-as tárgyalások előkészítését végző titkárság vezetésére. Az első Csehszlovák Köztársaság megszűnése után az újonnan alapított szlovák külügyminisztériumban vállalt állást, az új szlovák rendszer kiszolgálójává vált. A II. világháború befejeződése után ismét késznek mutatkozott feladatot vállalni az 1945 után megújuló csehszlovák állam diplomáciájában, amit azonban a londoni csehszlovák külügyminisztérium nem támogatott. 1944 után külföldön élt egészen haláláig (1969).

A tanulmánykötet utolsó fejezete Turócszentmárton városának fejlődését kíséri figyelemmel a két világháború közötti időszakban. A település kulturális intézményei és szerteágazó nemzetébresztő tevékenysége a helyi lakosokban azt a meggyőződést keltette, hogy a város joggal pályázhat Szlovákia fővárosának címére. Turócszentmárton – annak ellenére, hogy nem teljesült lakosainak említett vágya – kiemelkedő jelentőségre tett szert a szlovák társadalom szellemi életében. A város 1918 után is a szlovák kultúra és művelődés fontos központja maradt, a Komenský Egyetemnek, majd további kulturális és tudományos intézmények egész sorának otthont adó Pozsonnyal szemben vívott konkurenciaharcban azonban alulmaradt.

A kötetben összegyűjtött tanulmányok korábban már megjelentek folyóiratokban, tanulmánykötetekben. A két világháború közötti Csehszlovákia történetéről publikált tizenöt írás a szerző csaknem ötvenéves kutatásának az eredménye, amelyet hazai és külföldi levéltárakban és könyvtárakban folytatott. Mindez természetesen csak szemezgetés a szerző széles körű szakirodalmi tevékenységéből. A tanulmánykötet minden bizonnyal nem csupán a témával foglalkozó történészek elismerését vívja ki, hanem a téma iránt érdeklődő olvasók körében is visszhangot vált ki.

Elek Anita

Bori munkaszolgálatosok[1]

Bevallom, amikor jó néhány évvel ezelőtt megismerkedtem Csapody Tamással, több szempontból is meglepett a kutatási témája. Egyrészt, egy ilyen elkötelezett pacifista, jogász-szociológus végzettségű egyetemi oktató miért választ egy meglehetősen katonás témát? Másrészt pedig a bori munkaszolgálat kapcsán is úgy vélhetjük, hogy sokat – talán eleget is – tudunk róla, és vajon lehet-e még valami újat és eredetit írni. Kételyeimre a szerző csattanós válaszokat adott. 2005 óta makacs kitartással kutatott levéltárakban, könyvtárakban, valamint interjúkat készített. Eredményeit időről időre, többtucatnyi publikációjában megosztotta az érdeklődőkkel.

Régi rossz szokása a recenzensnek, hogy a monografikus szakkönyveket a végén kezdi el olvasni. A bibliográfiából kiderült, hogy a szerző alaposan feltérképezte a témájába vágó szakirodalmat éppúgy, mint a már megjelent visszaemlékezéseket és ismeretterjesztő cikkeket is. Ezek mellett a bori munkaszolgálathoz kapcsolódó dokumentumfilmeket is – amelyek alapvetően Radnóti Miklóssal foglalkoztak – igyekezett felhasználni a szerző. Nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy az interneten elérhető és felhasználható forrásokat nemcsak szimplán felsorolta, de nem felejtette el megadni az utolsó letöltés idejét sem.

Apróságnak tűnik, de roppant hasznos a kötetben található névmutató. Praktikus a számos térkép, amely segíti az olvasót, hogy földrajzilag el tudja helyezni Bort és a táborrendszert, nemkülönben a boriak visszavonulási útját. A könyv értékét növelik a kötet végén található fényképek. Ezeken nemcsak a főbb szereplőket, hanem Bort és környékét is láthatjuk, néhány fotó a későbbi megemlékezéseken készült (ezek esetében szerencsés lett volna évszámot megadni).

A könyv egyik érdeme, hogy nemcsak azokat a kisebb és nagyobb magyarországi levéltárakat járta végig a szerző, ahol a bori munkaszolgálattal kapcsolatban újabb forrást remélt találni, hanem kutatott külföldön is. Módjában állt ugyanis Ausztriában (Wien, Kriegsarchiv), Németországban (Bad Arolsen, Buchenwald, Berlin) és Szerbiában (Istorijski Archiv Bor, Istorijski Archiv Beograd, Istorijski Archiv Negotin, Istorijski Archiv Sombor, Istorijski Archiv Zaječar) is kutatnia, de kapcsolatban állt Izraelben a Jad Vasem Intézettel vagy a Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumával, nemkülönben ausztráliai és egyesült államokbeli (United States Holocaust Memorial Museum Archive) kutatóhelyekkel. A magam részéről különösen fontosnak tartom a szerbiai intézményekben való munkát, hiszen a bori tragédia jelentékeny része az egykori Jugoszlávia, a mai Szerbia területén történt. A bori munkaszolgálat túlélőivel készített interjúk pedig nemcsak kiegészítik a nyers törté-

1 Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből.* Bp., Vince Kiadó, 2011. 647 p.

nelmi képet, hanem felvillantanak valamit az események emberi és embertelen oldaláról egyaránt. A szerző – nagyon helyesen – első helyen a név szerint felsorolt interjúalanyoknak mond köszönetet.

A kötet címe is egyfajta teljességet sejtet. Ha az olvasó kézbe veszi az igencsak vaskos kötetet, ez a sejtés igencsak megerősödik. Ha azonban megnézzük a könyv szerkezetét, akkor inkább azt kell mondanunk, hogy a kötet a bori munkaszolgálattal kapcsolatos és/vagy a bori munkaszolgálathoz kapcsolódó nagyobb kérdésköröket veszi időrendben sorra. A római számokkal ellátott nagyobb, összefoglaló fejezetek általában számos alfejezetre tagolódnak, nemegyszer ezek is további részekre. Ez a beosztás azonban nem mindig következetes.

Nehezen érthető a „Bevezető" – számmal nem jelölt fejezet – felépítése sem. A szerző szinte in medias res belevág a történet közepébe (*„A bori munkaszolgálat történetének vázlata és a kötet tartalma"*). Ír a bori rézbányák fontosságáról, a tulajdonosváltásról (vagyis hogyan szerezték meg a németek), arról, hogy milyen munkaszolgálatos századokat vezényeltek ki, honnan és milyen évfolyamokat hívtak be, milyen táborok voltak Borban, de olvashatunk az Organisation Todtról is, vagy Radnóti Miklós tragikus sorsáról. Majd ezek után ír a szerző a kutatómunkáról és a források feltárásáról (*„A kutatás és a források"*). Itt nemcsak sikerélményeit, hanem kutatói vívódásait is megosztja az olvasóval.

A sorszáma szerint első fejezet az orvosokra, illetve az orvostanhallgatókra koncentrálva járja végig a bori táborokat (*„Orvosok és orvoslás Borban"*). Újfent olvashatunk általában Borról és a táborok fontosságáról. Ebben a részben előfordulnak ismétlések, és sajnos nincs egy összesítés arról, hogy pontosan milyen néven és hány tábor tartozott ahhoz a komplexumhoz, amit metaforikusan Bornak hív a közbeszéd. A rész címe is azt sugallja, de magában a szövegben is azt olvashatjuk, hogy kiemelkedő számban voltak a bori munkaszolgálatosok között orvosok, medikusok, fogorvosok, fogtechnikusok, gyógyszerészek. Erre azonban a szerző objektív, számokkal alátámasztott bizonyítékot – például valamilyen hivatalos statisztikát vagy belső utasítást – nem hoz. A fejezet ismerteti valamennyi bori tábor egészségügyi viszonyait, megnevezi a praktizáló orvosokat, illetve az egészségügyi szolgálatra beosztottakat. A szerző foglalkozik az orvosok háború utáni életével, amelyből számos érdekes momentum emelhető ki. Sokan lettek például egyetemi oktatók Izraelben. Egy másik, talán nem túl ismert tény, hogy a Borban vasutat építő Fried Tamás a háború után a Honvéd sportegyesület vezető sportorvosa lett, majd az ő távozása utána szintén volt bori rab, Korányi György töltötte be a posztot.

A szerző egy külön fejezetet szánt Justus Pálnak (*„Justus Pál bori munkaszolgálata"*). Justus 48 évesen került Borba, a Bregenz nevű táborba. Csapody is elismeri, hogy amit megtudott Justus bori időszakáról, azt magától az érintettől, a Rajk-per során, illetve az előtte lefolyt vizsgálati szakban felvett kihallgatási jegyzőkönyvekből vette. A szerzőt dicséri, hogy a Bregenz táborba vezényeltek visszaemlékezéseivel is összevetette Justus vallomásait, így vélelmezhetően a valósághoz leginkább közel álló képet kapja az olvasó a Bregenz táborról.

A kötet harmadik fejezete Marányi Edéről szól (*„Marányi Ede, a bori táborcsoport főparancsnoka"*). Nem csak a Borban töltött viszonylag rövid parancsnoki időszakáról olvashatunk, a fejezet több mint fele ugyanis Marányi 1945 utáni életéről szól. Ez a rész szinte nyomozásnak mondható, hiszen egy 1945-ben eltűnt ember nyomára kellett bukkannia a szerzőnek. Nem volt kis feladat átlátni a számos legenda, a fél- és negyedigazság hálóján. A szerző azonban sziszifuszi munkával felfedte Marányi rejtélyét, aki álnéven, 1985-ben hunyt el egy németországi öregek otthonában.

A kötet negyedik fejezete az immár a kivont munkaszolgálatosok sorsával foglalkozik (*„A bori menet a Dunántúlon"*), pontosabban elsősorban azokkal, akik az úgynevezett

első lépcsőben hagyták el Bort és környékét. Ez a fejezet 17 alfejezetre tagolódik. Fontos hangsúlyozni, hogy a fejezet főhőse Radnóti Miklós. Ismert volt már korábban is, hogy a szerzőt roppant módon izgatta Radnóti sorsa. A kegyetlen visszavonulás önmagában is szörnyű történetét a szerző lépésről lépésre írja le. A számos idézettel tűzdelt szöveg nem pusztán a háború kegyetlenségét tárja elénk, bemutatja azt a felfoghatatlanul embertelen és kegyetlen bánásmódot, ahogyan a visszavonuló, lerongyolódott munkaszolgálatosokkal bántak. Külön tragikuma volt ennek a visszavonuló alakulatnak, hogy több helyen is sokakat indokolatlanul kivégeztek – s ha németek hajtották is végre a gyilkosságokat, azt a magyarok tétlenül nézték. Akkor, amikor a bori munkaszolgálatosok (is) azt hitték, hogy vége a háborúnak, érte őket a sokkoló hír: nem sikerült a kiugrás, s a bori munkaszolgálatos századokat újjászervezik, és elindítják őket „nyugatra", mivel kölcsönadták őket a németeknek. Így fordulhatott elő, hogy sok magyar zsidó a szerbiai Borból indulva, átvágva Magyarországon, valamelyik német koncentrációs táborban élte meg felszabadulását.

Csapody külön fejezetet szentel a háború utáni számonkérésnek is (*„A bori keret felelősségre vonása"*). Ebben a részben főképpen a dunántúli vonulás keretéhez tartozó kerettagokat vette górcső alá. Túl a források feltárásán, itt is hangsúlyozza a szerző, hogy azokat, akikről gyanították, hogy részt vettek az abdai kivégzésekben – így Radnóti meggyilkolásában is –, eleve külön kezelték (később: „Abdai gyilkosok" dosszié). Csapody pozitivista leírásában nemcsak az egykori népbírósági iratokból idéz, hanem a korabeli sajtóból is. A felelősségre vonás során születtek halálos ítéletek, de számos esetben végül bizonyítékok hiányában nem is volt bírósági eljárás.

A könyv utolsó, hatodik nagy fejezete *„Az abdai exhumálás"* címet viseli. Csapody hihetetlen részletességgel és alapossággal elemzi az exhumálás lefolyását, az azonosítás módját és a közkeletűen elfogadott bizonyítékokat. Elemzésének a végén jutott el oda: korántsem bizonyított, hogy az 1946-os exhumáláskor valóban Radnóti tetemét azonosították.

Csapody Tamás könyve sokat ad, de nehéz olvasmány. Nehéz, mert a múlttal és annak változásaival nem könnyű és talán nem is lehet megbékélni. De együtt kell mindezzel élnünk, hiszen a magyar történelem szerves és immár kitörölhetetlen része.

Kovács Tamás

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet
A kiadásért felel Fodor Pál igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA BTK TTI tudományos információs
témacsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

Studies

Gábor Demeter: Preserving Power and Strategies of Survival in the Transforming Balkans 393

Róbert Fiziker: The Austrian Trianon. The Peace Treaty of St. Germain 429

Ambrus Miskolczy: Long Live Death? The Romanian Iron Guardists' Mission to Spain and the Ritual Burials 451

Gábor Lagzi: Authoritarian Regimes in the Baltic Area during the Interwar Period: Similarities and Differences 477

Artur Patek: Jewish Refugees in Mauritius (1940–1945) 499

Zoltán Sz. Bíró: Willing Collaborators. Reflections on a Russian Documentary Collection 515

Miklós Mitrovits: Husák and Kádár. Czechoslovakian–Hungarian Relationships between Appeasement and Conflict (1968–1989) 531

Gergely Egedy: The British Legacy in the United States – Kirk's Assessments 549

Review

Czech Franciscans in the Late Middle Ages (Antal Molnár) 563

Succession to the Throne and Divine Right in Russia under Peter the Great (György Bebesi) 568

The Cambridge Economic History of Modern Europe (Marianna Gergely) 573

A New Handbook of Population Transfers and Ethnic Cleansing in Europe (Bálint Kovács) 576

Slovakia during the Interwar Period (Anita Elek) 578

The Forced Labourers of Bor (Tamás Kovács) 582

SZERZŐINK

Bebesi György, PhD, egyetemi docens, PTE BTK • Demeter Gábor, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI • Egedy Gergely, kandidátus, egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem • Elek Anita, doktorandusz, PTE BTK • Fiziker Róbert, PhD, történész-levéltáros, MNL OL • Gergely Marianna, doktorandusz, PTE BTK • Kovács Bálint, PhD, tudományos munkatárs, Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig • Kovács Tamás, történész-levéltáros, MNL OL • Lagzi Gábor, PhD, egyetemi adjunktus, Pannon Egyetem, Veszprém • Mitrovits Miklós, PhD, tudományos főmunkatárs, Politikatörténeti Intézet • Miskolczy Ambrus, az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK • Molnár Antal, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI • Patek, Artur, egyetemi tanár, Isntytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Krakkó • Sz. Bíró Zoltán, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI

BTK Bölcsészettudományi Kar

BTK TTI Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

PTE Pécsi Tudományegyetem

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

A Világtörténet 2013-as évfolyamának megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

